

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

DOBRA KULTURY WSPÓŁCZESNEJ.
ZARYS PROBLEMU OCHRONY

ASSETS OF MODERN CULTURE.
AN OUTLINE OF PROTECTION ISSUES

TULIPAN 'STANISŁAW AUGUST'

Muzeum Łazienki Królewskie - Tulipan 'Stanisław August'

W ostatnich dniach kończącego się lata wspominamy niezwykle wydarzenie. W dniu 8 maja br. Łazienki Królewskie nadały imię wyhodowanym i nienazwanym jeszcze tulipanom. Od tego dnia noszą imię 'Stanisław August' ku pamięci ostatniego Króla Polski, twórcy niezwykle Założenia pałacowo-ogrodowego Łazienki Królewskie w Warszawie.

Fascynacja tulipanami 'Tulipomania' rozpoczęła się już w XVI wieku i z czasem objęła całą Europę, a zwłaszcza Niderlandy. Ceny wyjątkowych cebul dochodziły do niebywałych rozmiarów. Kwiaty były symbolem luksusu i pozycji społecznej. Gorączka tulipanowa doprowadzała ludzi do szaleństwa i do bankructwa.

Poprzez coroczne nasadzenia cebul tulipanów, Łazienki Królewskie przypominają skąd moda i fascynacja tymi kwiatami. Liczne nasadzenia na kwietnikach pozwalają przystanąć i zachwycić się niezwykłością i bezlikiem odmian roślin cebulowych.

Od 2016 roku stało się tradycją, że w dzień imienin króla tym przepięknym, wiosennym kwiatom nadaje się imiona osób, które zasłużyły się Polsce, a ich życie i działalność związana była z Łazienkami Królewskimi.

Życie roślin przypomina życie ludzi. Rodzimy się, dojrzewamy, starzejemy, aby w końcu umrzeć. Nic nie dzieje się bez powodu i nie ma takiego istnienia, które byłoby obojętne dla świata i przyrody. Tak samo jest z ogrodem, tworem żywym i zmieniającym się nieustannie w czasie. Wszystkie elementy składające się na całość ogrodu cudne osobno, razem wyczarowują wyjątkowe, zabytkowe założenie ogrodowe – Łazienki Królewskie. Stworzone dzięki wizji Króla, Artysty, Architekta i Ogrodnika są świadectwem minionych epok, stylów i wydarzeń, które doświadczały Polskę.

Dzięki ciężkiej, fizycznej pracy ogrodników nad pielęgnacją i utrzymaniem ogrodu przez ostatnie ponad 250 lat istnienia Łazienek Królewskich widać dzisiaj rękę i zamysł twórców tego założenia.

Niech ten niezwykle, wysoki, pachnący tulipan w kolorze crème de la crème, o królewskiej koronie kielicha kwiatu, wyhodowany przez polskiego producenta, zakwitając na rabatach kwiatowych przypomina każdej wiosny o polskim Królu założycielu Łazienek.

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor naczelna / Editor in chief

prof. Maria Jolanta Zychowska

Redaktorzy tematyczni / Topical editors

dr inż. Łukasz Bednarz

(konstrukcje murywane / masonry structural engineering)
Politechnika Wroclawska

prof. Jerzy Jasieńko

(konstrukcja / structural engineering)
Politechnika Wroclawska

prof. Hanna Kóčka-Krenz

(archeologia / archaeology)
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

prof. Andrzej Koss

(konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa

(urbanistyka, krajobraz kulturowy / urban design, cultural landscape)
Politechnika Krakowska

prof. Czesław Miedziałowski

(konstrukcja / structural engineering)
Politechnika Białostocka

dr inż. Tomasz Nowak

(konstrukcje drewniane / timber structural engineering)
Politechnika Wroclawska

dr Maciej Prarat

(historia architektury i technik budowlanych, konserwacja zabytków architektury / history of architecture and construction techniques, conservation of architectural monuments)
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Sekretarz redakcji / Editorial secretary

dr inż. arch. Barbara Zin

e-mail: wk@skz.pl

Redaktorzy językowi / Language editors

mgr Jadwiga Marcinek (język polski)

mgr inż. arch. Krzysztof Barnaś (język angielski)

Redakcja strony internetowej / Website editor

dr hab. Michał Krupa

Politechnika Krakowska

Projekt okładki / Cover design

dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa, dr hab. Michał Krupa

Na okładce zdjęcie Marii J. Zychowskiej

Biuro redakcji / Editorial office

ul. Kanonicza 1, 31-002 Kraków (pokój 212)

Realizacja wydawnicza / Publishing

Wydawnictwo Attyka

www.attyka.net.pl

Wydawca / Publisher

Zarząd Główny

Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków

00-464 Warszawa, ul. Szwoleżerów 9

Tel. 22-621-54-77, fax 22-622-65-95

Nakład: 400 egz. Edition: 400 copies

Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady recenzowania publikacji oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej: www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Instructions for authors, basic criteria for reviewing the publications and a list of reviewers are available on the website:

www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Rada Naukowa / Scientific Board

prof. Jerzy Jasieńko (konstrukcje / structural engineering) – przewodniczący / chairman

Politechnika Wroclawska (Polska) / Wroclaw University of Technology (Poland)

prof. Maria Teresa Bartoli (architektura / architecture)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Calogero Bellanca (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Stefano Bertocci (architektura / architecture)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Mario Docci (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Julia Iwaszko (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury (Ukraina) / Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine)

prof. Wolfram Jaeger (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Dreźnie (Niemcy) / University of Dresden (Germany)

prof. Andrzej Kadłuczka (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture,

conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Tatiana Kirova (konserwacja zabytków architektury / conservation of monuments)

Politechnika w Turynie, Uniwersytet Uninettuno w Rzymie (Włochy) / Turin University of Technology, University Uninettuno in Roma (Italy)

prof. Andrzej Koss (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie (Polska) / Academy of Fine Arts in Warsaw (Poland)

prof. Kazimierz Kuśnierz (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design,

conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design,

conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Jadwiga Łukaszczyk (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Polska) / Nicolaus Copernicus University in Toruń (Poland)

prof. Emma Mandelli (architektura, urbanistyka / architecture, urban design)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Czesław Miedziałowski (konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Białostocka (Polska) / Białystok University of Technology (Poland)

prof. Claudio Modena (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Padwie (Włochy) / University of Padua (Italy)

prof. Susana Mora Alonso-Muñoyerro (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture,

conservation of monuments)

Politechnika w Madrycie (Hiszpania) / Technical University of Madrid (Spain)

prof. Andre de Naeyer (architektura / architecture)

Uniwersytet w Antwerpii (Belgia) / University of Antwerp (Belgium)

dr hab. Piotr Rapp (konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Poznańska (Polska) / Poznan University of Technology (Poland)

dr hab. Jolanta Sroczyńska (konserwacja zabytków / conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

dr hab. Klaudia Stala (archeologia / archaeology)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Angelo Di Tommaso (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Bolonii (Włochy) / University of Bologna (Italy)

prof. Guido Vannini (archeologia / archaeology)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Maria Jolanta Zychowska (architektura, konserwacja zabytków / architecture, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. Na stronie internetowej www.wiadomoscikonserwatorskie.pl dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie pdf.

The Journal is printed in A4 format (original version) and in an electronic version. Full versions of the Journal's issues are available in pdf format on the website www.wiadomoscikonserwatorskie.pl

Wiadomości Konserwatorskie są indeksowane przez:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) oraz SCOPUS (od roku 2019)

Journal of Heritage Conservation are indexed by:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) and SCOPUS (since 2019)

Szanowni Państwo,

przekazuję do rąk naszych Czytelników kolejny, 63. numer „Wiadomości Konserwatorskich – Journal of Heritage Conservation”. Zaprezentowane artykuły stanowią szeroką ilustrację tej problematyki, począwszy od zagadnień urbanistycznych i architektonicznych, a kończąc na analizach figuratywnych malowideł ściennych z okresu dynastii Han o tematyce funeralnej.

Niemniej uwagę zwraca pierwszy z artykułów, dotyczący twierdzy Zamość, która stanowiła ważny element w XVI-wiecznym systemie obrony Europy przed ekspansją Imperium Osmańskiego. Jednocześnie autor przypominał, że jest to polska wersja miasta idealnego, która powstała 15 lat wcześniej niż włoska Palmanova, powszechnie uważana za wzorzec.

Bardzo istotnym i aktualnym tematem są analizy możliwości dostosowania do współczesnych potrzeb ulic istniejących w przestrzeni historycznej miast. Na przykładzie przebudowy ulicy Świętego Ducha w Gdańsku przeprowadzone zostały rozważania o dopuszczalności wybranych rozwiązań projektowych.

W tym numerze, podobnie jak w poprzednich, na łamach naszego czasopisma dominują publikacje, w których prezentowane są prace naukowe dotyczące na ogół dokonań sprzed wielu dziesiątków lat, a nawet sprzed wieków. Przybliżana jest ich historia i sposoby zachowania dla przyszłych pokoleń. Obecnie podejmujemy też nowy temat, dotyczący ochrony dóbr kultury współczesnej. Chcielibyśmy otworzyć dyskusję na temat zachowania i zabezpieczenia zwłaszcza obiektów architektonicznych, zespołów urbanistycznych i krajobrazowych przekazanych przez poprzednie pokolenia, których twórcy czasami jeszcze żyją. Wydaje się, że w tym celu należy prowadzić badania naukowe oraz działania edukacyjne mające na celu transfer wiedzy w zakresie interpretacji dóbr kultury współczesnej, obejmujące również zadania społeczne, które powinny być realizowane przez administrację rządową i samorządową oraz organizacje pozarządowe sprzyjające zarządzaniu partycypacyjnemu.

Zapraszamy naszych P.T. Czytelników do lektury bieżącego numeru „Wiadomości Konserwatorskich”, a także do nadsyłania artykułów naukowych oraz sprawozdań z prac konserwatorskich do zamieszczania w kolejnych numerach periodyku, publikowanych już w roku 2021.

Redaktor naczelna
Editor in chief
Maria Jolanta Żychowska

Ladies and Gentlemen

I present to our Readers the sixty-third issue of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation.” The articles presented herein are a broad illustration of the journal’s titular subject matter, ranging from issues of urban planning and architecture to figurative analyses of funerary wall paintings from the period of the Han dynasty.

Of particular note is the first article, concerning the Zamość fortress, which was a key component of Europe’s sixteenth-century system of defense against the expansion of the Ottoman Empire. At the same time, its author reminds us that it is a Polish version of the ideal city that was built fifteen years earlier than Italy’s Palmanova, which is widely considered to be its model.

Analyses of the adaptation of streets that exist in historical city space to contemporary needs is an essential and topical subject. A discussion of the permissibility of selected design solutions has been presented on the example of the remodeling of Świętego Ducha Street in Gdańsk.

In this issue, similarly as in others, the pages of our journal are dominated by academic papers that typically present achievements from many decades prior, sometimes even centuries. We are familiarized with their history and the manner of preserving them for future generations. At present, we also approach a new subject—the preservation of modern cultural assets. We would like to open the discussion on the conservation and preservation of works of architecture as well as urban and landscape complexes handed down to us by previous generations, and whose creators are often still alive. It appears that academic studies and educational measures should be conducted to transfer knowledge about interpreting assets of modern culture. This also includes public tasks that are to be performed by the central and local government administration and non-governmental organizations that are conducive to participatory management.

We invite our Readers to peruse the current issue of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” and to submit academic papers and conservation reports for publication in the journal’s future issues, which shall be published in 2021.

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of the Scientific Board
Jerzy Jasieńko

NAUKA

- Andrzej Kadłuczka*
Zamość – miasto idealne.
Europejskość rozwiązań urbanistycznych
citta di fortezza Rzeczypospolitej
Obojga Narodów 7
- Maciej Prarat, Karolina Zimna-Kawecka*
Ochrona konserwatorska kamienic
w Toruniu – analiza 100 lat doświadczeń
i prognozy 17
- Joanna Figurska-Dudek, Dominika Kuśnierz-Krupa,
Joanna Malczewska, Kazimierz Kuśnierz*
Historia rozwoju przestrzennego
Przeclawia w średniowieczu w kontekście
bieżącej ochrony konserwatorskiej
– wybrane zagadnienia 33
- Yulia Ivashko, Andrii Dmytrenko*
Tło historyczne i cechy konstrukcji
meczetów w Iranie jako podstawa
ich odnowy 46
- Karolina Szczepanowska*
Przebudowa ulicy Świętego Ducha
w Gdańsku. Przyczynek do rozważań
na temat rewitalizacji ulic
historycznego miasta 54
- Marek Gosztyła, Krystian Sikorski*
Badania i renowacja murów kościoła
i klasztoru Karmelitów Bosych
w Przemyślu 69
- Piotr Pikulski*
Synteza badań nad stanem zachowania
Pałacu w Łobzowie na przestrzeni wieków
– komputerowe rekonstrukcje
brył obiektu od fortalicium
Kazimierza Wielkiego do barokowej
rezydencji Wazów 86
- Anna Mazurek*
Problematyka konserwatorska kościoła
w Radecznicy 96

SCIENCE

- Andrzej Kadłuczka*
Zamość—an Ideal City: The European
Character of the Urban Planning Solutions
of a Commonwealth of Both Nations
Citta Di Fortezza 7
- Maciej Prarat, Karolina Zimna-Kawecka*
Protection of Tenement Houses in Toruń—
Analysis of One Hundred Years
of Experiences, and Forecasts 17
- Joanna Figurska-Dudek, Dominika Kuśnierz-Krupa,
Joanna Malczewska, Kazimierz Kuśnierz*
History of Przeclaw's Spatial
Development during the Middle Ages
in the Context of Current Conservation—
Selected Issues 33
- Yulia Ivashko, Andrii Dmytrenko*
Historical Background and Peculiarities
of Mosque Construction in Iran as a Basis
for Their Restoration 48
- Karolina Szczepanowska*
Restoration of Świętego Ducha Street
in Gdańsk: The Reflection on the
Revitalization of the Streets
of a Historic City 54
- Marek Gosztyła, Krystian Sikorski*
Study on and the Renovation of the Walls
of the Discalced Carmelites' Church
and Monastery in Przemyśl 69
- Piotr Pikulski*
Synthesis of Studies on the State of
Preservation of the Palace in Łobzów
across the Centuries—Digital Reconstructions
of the Massings of the Building, from
Casimir the Great's Fortalicium to the
Baroque Residence of the House of Vasa 86
- Anna Mazurek*
Baroque Parish Church in Radecznica:
Research and Conservation Issues 96

<i>Michał Krupa, Ding Yang, Valerii Tovbych, Liliia Gnatiuk</i> Sakralność, mitologizm i realizm. Malarstwo ścienne dynastii Han i jej wpływ na dalszy rozwój chińskiej sztuki i architektury	116	<i>Michał Krupa, Ding Yang, Valerii Tovbych, Liliia Gnatiuk</i> Sacrality, Mythologism and Realism of Mural Painting of the Han Dynasty and Its Influence on the Further Development of Chinese Art and Architecture	116
<i>Roman Marcinek</i> Barokowy portal w romantycznym pałacu Dzięki – okoliczności transferu XVII-wiecznego detalu do Wiązownicy-Kolonii	125	<i>Roman Marcinek</i> Baroque Portal in the Romanticist Dzięki Palace—Circumstances of the Transfer of a Seventeenth-Century Detail to Wiązownica-Kolonia	125
<i>Robert Piotrowski</i> Między koniecznością a pragmatyzmem. Znaczenie kamienia, gliny i rudy darniowej w architekturze pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego	137	<i>Robert Piotrowski</i> Between Necessity and Pragmatism: Stone, Clay and Bog Ore in Rural Architecture in the Borderland of the Mazovian Region and the Dobrzyń Region	137
<i>Andrzej Białkiewicz, Bolesław Stelmach, Maria J. Żychowska</i> Dobra kultury współczesnej. Zarys problemu ochrony	152	<i>Andrzej Białkiewicz, Bolesław Stelmach, Maria J. Żychowska</i> Assets of Modern Culture: An Outline of Conservation Issues	152
KSIĄŻKI		BOOKS	
<i>Krystyna Paprzyca</i> Nałęczów. Kształtowanie i rozwój uzdrowiska	163	<i>Krystyna Paprzyca</i> Nałęczów. Kształtowanie i rozwój uzdrowiska	163
<i>Ireneusz Płuska</i> Historia technik budowlanych	164	<i>Ireneusz Płuska</i> Historia technik budowlanych	164
<i>Zdzisława Totłoczko</i> XIV-wieczne układy urbanistyczne w Małopolsce i na Podkarpaciu	165	<i>Zdzisława Totłoczko</i> XIV-wieczne układy urbanistyczne w Małopolsce i na Podkarpaciu	165

Andrzej Kadłuczka*

orcid.org/0000-0001-7009-5330

Zamość – miasto idealne. Europejskość rozwiązań urbanistycznych *citta di fortezza* Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Zamość—an Ideal City: The European Character of the Urban Planning Solutions of a Commonwealth of Both Nations *Citta Di Fortezza*

Słowa kluczowe: architektura, urbanistyka, miasto idealne, *architectura militaris*, fortyfikacja nowożytna

Keywords: architecture, urban planning, ideal city, *architectura militaris*, modern-period fortifications

Pamięci Pietro Marchesiego

In Memory of Pietro Marchesi

W roku 1993 odbyła się głośna w Europie konferencja naukowa „Palmanova, fortezza d’Europa 1593–1993” i towarzysząca jej wystawa. Z inicjatywy Pietro Marchesiego – wybitnego włoskiego historyka urbanistyki, badacza i konserwatora Palmanovy i członka komitetu naukowo-technicznego konferencji, a zarazem wielkiego przyjaciela Zamościa – miasto to prezentowane było jako jeden z fenomenów europejskiej urbanistyki. Szkic ten właśnie Jemu pragnę zadedykować.

W tekście wydawnictwa konferencyjnego i katalogu wystawy możemy przeczytać:

Porównując plan Zamościa z przykładem miasta Palmanova, które także było wzniesione od fundamentów, dostrzegamy wyraźne powinowactwo, ale także różnice w kontekście dzieł włoskich teoretyków, co jest zrozumiałe w przypadku społeczeństwa [Rzeczypospolitej Obojga Narodów] przyzwyczajonego do innej struktury społeczno-gospodarczej. Różnice te przyczyniły się do włączenia na trwałe do polskiej kultury oraz do urbanistyki i architektury dzieła dostosowanego do zwyczajów i warunków lokalnych. Zamość jest dlatego ważnym elementem historii urbanistyki [światowej]. Nowością jest

The year 1993 saw the hosting of the academic conference “Palmanova, fortezza d’Europa 1593–1993,” which caused quite a stir in Europe, as well as its accompanying exhibition. On the initiative of Pietro Marchesi—an outstanding member of the conference’s academic and technical committee and a great friend of Zamość—the city was presented as a phenomenon of European urban planning. It is to him that I wish to dedicate this outline.

In the text of the conference proceedings and the exhibition catalog, we can read the following:

When comparing the plan of Zamość with the city of Palmanova, which was also built from the ground up, we can see both a clear relation and differences in the context of the works of Italian theorists, which is understandable in the case of the society [of the Commonwealth of Both Nations], which was used to a different socio-economic structure. These differences contributed to the permanent incorporation of a work adapted to local customs and conditions into Polish culture, urban planning and architecture. Zamość is therefore an important element of the history of [global] urban plan-

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* Professor, D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Kadłuczka A. Zamość—an Ideal City: The European Character of the Urban Planning Solutions of a Commonwealth of Both Nations *Citta Di Fortezza*. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

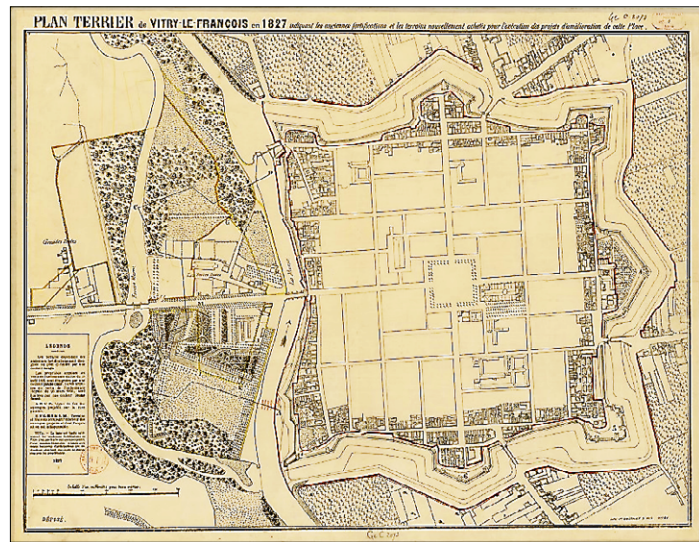
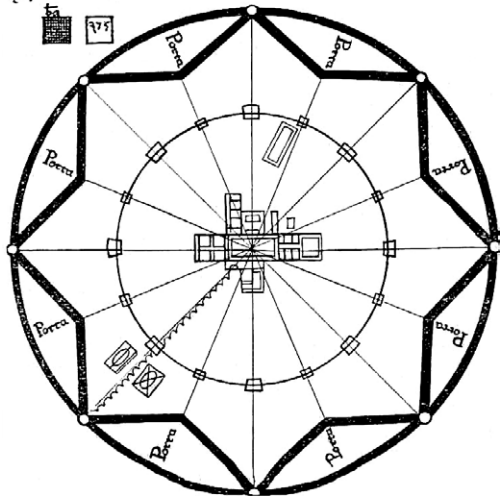
Otrzymano / Received: 10.05.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 22.09.2020

doi: 10.48234/WK63ZAMOSC

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Deconvincioni. Questa quadrata fono castrum uno studio de polo studio e
275 braccia 100.

Ryc. 1, 2. Ideogram miasta idealnego Sforzinda Filareta, plan francuskiego miasta Vitry-le-François.

Fig. 1, 2. Ideogram of the ideal city of Sforzinda by Filarete, plan of the French city of Vitry-le-François.

tu podwójny układ „sprzężony” utworzony przez dwa centralnie skomponowane elementy, które przenikają się nawzajem, stanowiąc w pewnym sensie symboliczne dwa różne centra, ale połączone ze sobą za pomocą wspólnej osi, tworzą zarazem układ jednolity¹.

Budowa miasta-twierdzy – założenia opartego na najnowszych europejskich ideach urbanistycznych ery nowożytnej – podjęta przez Jana Zamoyskiego, przypadała na okres *prosperity* gospodarczej i politycznej Polski Jagiellonów przekształconej w Rzeczpospolitą Obojga Narodów – inaczej Rzeczpospolitą Królestwa Polskiego, *Res publica regni Polonici* – nowy byt państwowy zapoczątkowany w roku 1569 unią lubelską, a integrującą Koronę Królestwa Polskiego z Wielkim Księstwem Litewskim. Ta *prosperity* Rzeczypospolitej Obojga Narodów była także częścią pomyślniej sytuacji gospodarczej w Europie, skoro Leonardo Benevolo napisał: „Układ pokojowy w Le Cateau-Cambresis (1559) i sobór trydencki (1563) przynoszą Europie względną stabilizację polityczną i religijną”², ale zanim ta stabilizacja stworzyła możliwości finansowe pozwalające na rozwój techniki budowlanej, a w zakresie „nadbudowy” dała warunki przełamania w świecie sztuki *vasariańskiego* progu *terza maniera*, „[w których] poszukiwanie przyszłej perfekcji ustępuje pola retrospekcyjnej, lecz bardziej uspokajającej wizji znanego już systemu norm i modeli”³, należało rozwiązać sposoby modernizacji struktury miasta średniowiecznego.

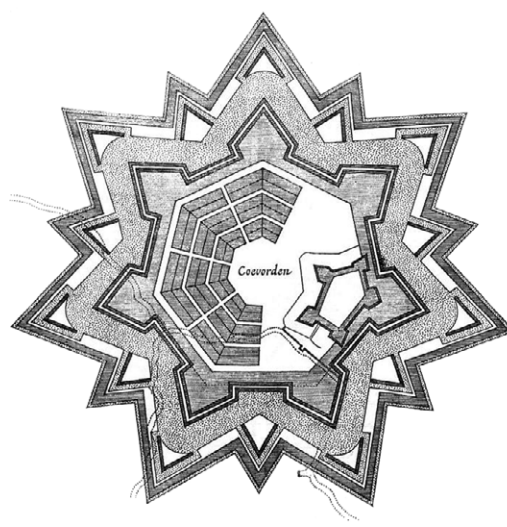
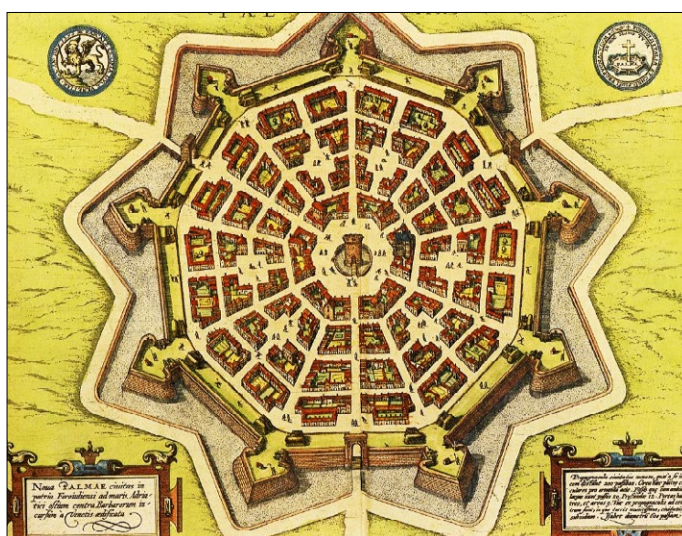
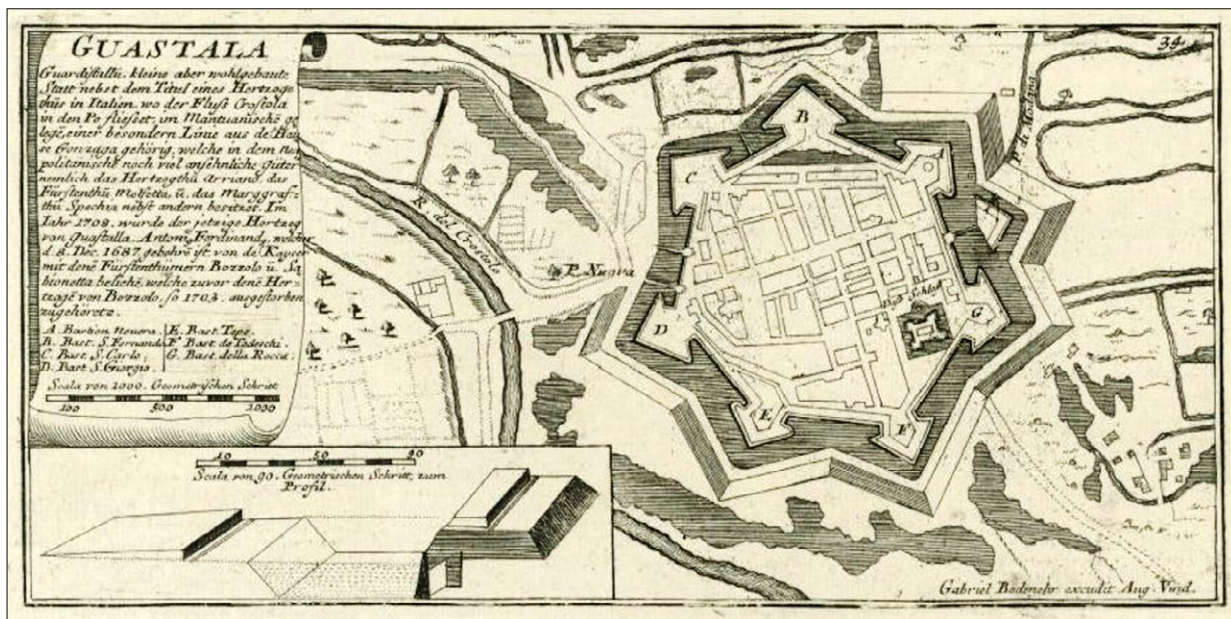
Powszechnie przyjmuje się, że pionierami nowożytnej koncepcji miasta idealnego byli włoscy mistrzowie renesansu: Leone Battista Alberti, Vincenzo Scamozzi czy Giorgio Vasari, których traktaty i teoretyczne modele nowożytnych *palazzo in fortezza* i *citta di fortezza* cechowała „dążność do ujmowania całości miasta i rozwiązywania zagadnień obrony i komunikacji jednolicie i harmonijnie jako różnych składników tej samej wiel-

ning. The novelty here is a double, “coupled” layout, created by two centrally composed elements that blend with one another, in a sense symbolically forming two different centers, yet combined with a shared axis, thus forming a uniform layout.¹

The construction of a fortress city—a layout based on the latest European urban planning ideas of the modern period—undertaken by Jan Zamoyski coincided with a period of economic and political prosperity enjoyed by Poland under the Jagiellons, which transformed into the Commonwealth of Both Nations—otherwise called the Commonwealth of the Kingdom of Poland, *Res publica regni Polonici*—a new state entity created in 1569 via the Union of Lublin, which integrated the Crown of the Kingdom of Poland with the Grand Duchy of Lithuania. This prosperity of the Commonwealth of Both Nations was also a part of an overall favorable economic situation across Europe, for Leonardo Benevolo wrote: “The Treaty of Cateau-Cambrésis (1559) and the Council of Trent (1563) brought Europe a relative political and religious stability,”² yet before this stability could create the financial potential for the development of construction engineering and within it, for “vertical extension,” it first had to lay the groundwork for the world of art to deal away with “Vasari’s threshold of the *terza maniera*, [in which] the pursuit of a future perfection gives ground to a retrospective, yet more calming vision of an already known system of standards and models”³ that was to formulate the means of modernizing the structure of the medieval city.

It is commonly assumed that it was the Italian Renaissance masters: Leone Battista Alberti, Vincenzo Scamozzi or Giorgio Vasari, who were the pioneers of the concept of the ideal city. Their treatises and theoretical models of modern *palazzo in fortezza* and *citta*

Ryc. 3, 4, 5. Plany włoskich „miast idealnych” Guastalla i Palmanova oraz ideogram niderlandzkiego Coerworden.
 Fig. 3, 4, 5. Plans of Italian “ideal cities” of Guastalla and Palmanova, along with an ideogram of the Dutch city of Coerworden.

kiej kompozycji²⁴. Ale pomysły mistrzów renesansu nie są, jak się wydaje, całkowicie oryginalne, skoro jak pisze Tadeusz Tołwiński: „Wielokąt i kolisty pierścień murów miasta średniowiecznego łączy się z antycznym i gotyckim rozplanowaniem prostokątnym wnętrza miasta... [a] dwa zasadnicze systemy planu urbanistycznego: prostokątny i promieniowy... [powielają] plac główny jako ośrodek kompozycji i rozbiegające się od niego główne arterie, oraz ulice drugorzędne”²⁵, a miasto idealne *Sforzinda* nakreślił znacznie wcześniej, bo już zapewne około 1430, architekt księcia Mediolanu Francesco Sforzy, artysta *quattrocenta* Antonio di Pietro Averlino (1400–1469), znany jako Filarete, twórca wciąż jeszcze utrzymanego w klimacie późnego średniowiecza warownego Castello di Sforzesco.

Sforzinda nigdy nie została zbudowana, ale wiele szczegółów tego założenia – opartego na wpisanej w okrąg ośmiopromiennej gwiazdzie – zostało omówio-

di fortezza were characterized by a “pursuit of framing the entirety of the city and designing defensive and circulatory matters uniformly and harmoniously as different components of the same grand composition.”²⁴ However, the ideas of Renaissance masters are not, as it may seem, fully original, for as Tadeusz Tołwiński wrote: “The polygon and the circular ring of medieval city walls is linked with the ancient and Gothic rectangular delineation of the city’s interior... [while] the two essential systems of the urban plan: the rectangular and the radial... [propagate] the main square as the center of the composition and the main arterials that extend from it, as well as secondary streets,”²⁵ while the *Sforzinda* ideal city was drawn much earlier—probably already around 1430—by Antonio di Pietro Verlino (1400–1469), also known as Filarete, who was an artist of the *Quattrocento* and the architect of Francesco Sforza, Duke of Milan. Filarete was the designer of

nych w tekście autorskiego traktatu, a sama kompozycja posiada charakter ikoniczno-symboliczny, odwołując się do talizmanowej geometrii i niebiańskiej astrologii.

Nowe normy i modele budowy miast musiały sprostać nie tylko wzrastającym potrzebom społecznym⁶, lecz także ówczesnym układom politycznym i nowym zagrożeniom, jakie niesły stale obecne konflikty militarne i rozwój techniki wojennej, zwłaszcza artylerii, która łatwo radziła sobie z fortyfikacjami miast średniowiecznych.

Jest interesujące, że właśnie Zamość został wymieniony przez Leonarda Benevolo wśród dziewięciu miast-twierdz wzniesionych w ciągu półwiecza (pomiędzy 1545 a 1597), co wynikało z konieczności ufortyfikowania newralgicznych punktów wzdłuż granic całej Europy⁷. Te miasta-twierdze to: Vitry-le-François (1545), Villefranche-sur-Meuse (1545), Guastalla (1549), Charlemonte (1555), Philippeville (1555), La Valletta (1566), Zamość (1578), Palmanova (1593), Coerworden (1597). Pierwsze dwa z nich, najwcześniejsze, powstały z inicjatywy króla Franciszka I i miały istotne strategiczne znaczenie z punktu widzenia polityki Francji sprzymierzonej z Imperium Osmańskim w walce o Niemcy i północne Włochy przeciw Karolowi V Habsburskiemu, władającemu Hiszpanią, Niderlandami i Austrią i pozostającemu w sojuszu z południowymi Włochami. Ta podwójna wojskowa garda nad francuskim odcinkiem Mozeli miała kontrolować przeprawę przez rzekę na wysokości królestwa Niderlandów. Obydwie twierdze, oparte na planie promienisto-koncentrycznym, zaprojektowane przez włoskiego architekta Girolamo Mariniego powołanego na stanowisko komisarza generalnego fortyfikacji w Szampanii, miały kluczowe znaczenie obronne przeciw Habsburgom mającym ambicję restytucji Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego⁸. Podobne do poprzednich, kolejne dwie nowo wzniesione twierdze: Charlemonte i Philippeville miały za zadanie chronić kolejną przeprawę przez Mozela na jej południowo-wschodnim odcinku.

Od południa strategiczne znaczenie miało Księstwo Mantui, zarządzane przez ród Gonzagów, ze stolicą w Guastalli, kontrolujące dostęp w głąb Półwyspu Apenińskiego. *Citta di fortezza* nad rzeką Pad, zbudowane tu z inicjatywy Karola V, w powiązaniu z nieodległą Sabbionetą miało nie tylko znaczenie bramy prowadzącej przez pasmo południowych Apeninów do Toskanii, Umbrii i Lacjum, lecz także pozycji flanki oskrzydłującej Francję od południa⁹.

W kontekście konstelacji politycznych i konfliktów wojennych drugiej połowy XVI wieku czytelna staje się pozycja La Valetty zajętej przez joannitów, którzy przy pomocy finansowej i merytorycznej papieża Piusa IV zbudowali w roku 1566 – według planów autora nowożytnych fortec Civitavecchia i Zamku Anioła w Rzymie, papieskiego fortyfikatora, Francesco Laparellego, ucznia i współpracownika Michała Anioła – najdalej na południe wysuniętą twierdzę obronną.

Castello di Sforzesco, which retained an atmosphere of the late Middle Ages.

Sforzinda was never built, but many details of this layout—based on an eight-tipped star inscribed into a circle—were described in Filarete's treatise, and the composition itself has an iconic and symbolic character, referencing talismanic geometry and heavenly astrology.

The new standards and models of city building not only had to rise up to the challenge of increasing public needs,⁶ but also the period's political alliances and new threats brought by the constant presence of military conflict and the development of military technology, especially artillery, which could easily overcome medieval city fortifications.

It is interesting that it was Zamość that was mentioned by Leonardo Benevolo among the nine fortress cities erected during the five decades in question (between 1545 and 1597), which resulted from the necessity to fortify key points across the border of all of Europe.⁷ These fortress cities were: Vitry-le-François (1545), Villefranche-sur-Meuse (1545), Guastalla (1549), Charlemonte (1555), Philippeville (1555), La Valletta (1566), Zamość (1578), Palmanova (1593) and Coerworden (1597). The first two, being the earliest, were built on the initiative of king Francis I and were of considerable strategic significance from the standpoint of French policy, as the country was allied with the Ottoman Empire in a struggle for Germany and Northern Italy against Charles V Habsburg, who ruled Spain, the Netherlands and Austria and was an ally of Southern Italy. This double military guard over the French section of the Meuse was to control a river crossing at the height of the Kingdom of the Netherlands. Both fortresses, based on a radial and concentric plan, designed by Italian architect Girolamo Marini, who had been appointed the general commissioner for fortifications in Champagne, were of key defensive significance in the conflict against the Habsburg, who intended to restore the Holy Roman Empire of the German Nation.⁸ Similarly to their predecessors, the following two newly-erected fortresses of Charlemonte and Philippeville were intended to protect another crossing on the Meuse on its south-eastern section.

From the south, the Duchy of Mantua was of strategic significance. It was governed by the House of Gonzaga, with a capital in Guastalla, and controlled access to the Apennine Peninsula's heartland. The *citta di fortezza* along the Po River, built on the initiative of Charles V, in association with nearby Sabbioneta, acted both as a gateway through the southern Apennine Mountains into Tuscany, Umbria and Latium, as well as a flank around France's south.⁹

In the context of the political constellations and military conflicts of the second half of the sixteenth century, we can clearly see the position of La Valetta, occupied by the Knights of Malta, who built the southernmost defensive fortress in 1566 with the financial and substantive aid of pope Pius IV. The fortress was

Ryc. 6, 7. Imperium Osmańskie pod koniec XVI wieku.

Fig. 6, 7. The Ottoman Empire towards the end of the sixteenth century.

Znaczenie newralgicznych punktów fortyfikacji europejskich drugiej połowy XVI wieku wyznaczonych przez Benevola staje się bardziej zrozumiałe, jeśli spojrzymy na mapę polityczną Europy w dobie apogeum potęgi Imperium Osmańskiego, które stanowiło realne zagrożenie dla chrześcijańskiej Europy w XVI i na początku XVII wieku. Czytelnie rysuje się linia strategiczna na granicy Francji i Niderlandów (Vitry-le-Francois oraz Villefranche-sur-Meuse i Charlemonte z Philippeville) tworząca zachodnią „bramę” z Francji paktującej z Turkami przeciw Habsburgom do północnych Niemiec. „Brama” ta była kontrolowana przez Coerworden – potężną nowożytną twierdzę, uważaną przez znawców za trzecią co do znaczenia militarnego po Antwerpii i Mediolanie, zbudowaną według planów Francesca Pacciato, a utrzymywaną przez wybitnego stratega i utalentowanego dowódcę, księcia orańskiego Maurycyego.

Natomiast dla zabezpieczenia południowych i południowo-wschodnich granic chrześcijańskiej Europy o istotnym znaczeniu dla obrony przed morską i lądową inwazją Imperium Osmańskiego i sprzymierzoną z nim Francją Walezjuszy miały znaczenie twierdze La Valetta na Malcie oraz Guastalla, która z nieodległą Sabbionetą zamykała dostęp do Półwyspu Apenińskiego, wreszcie zbudowana z inicjatywy Wenecjan Palmanova.

Zamość w tej konstelacji posiada znaczenie szczególne, zarówno pod względem strategicznym, jak i politycznym i społecznym. Jest najczęściej wymieniany jako szczególne „wiano” kanclerza Jana Zamoyskiego dla urbanistyki polskiej i światowej i zarazem obraz cech osobistych tego wielkiego polityka Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ale czy miasto idealne Jana Zamoyskiego miało być tylko wyrazem osobistego prestiżu i potrzeby reprezentacji z racji piastowanych urzędów i godności, atutem w rozgrywkach dyplomatycznych między panującymi w Europie domami królewskimi czy może jego politycznej pluralistycznej koncepcji koegzystencji wielokulturowej społeczności Rzeczypospolitej Obojga Narodów; czy wreszcie mogło mieć kluczowe i realne znaczenie militarne? I jakie Zamoyski posiadał

built according to the plans of Francesco Laparelli, a papal fortification engineer, the author of the modern-period fortresses of Civitavecchia and Castel Sant’Angelo, and a student and co-worker of Michelangelo.

The significance of key points in Europe’s fortifications of the second half of the sixteenth century, as listed by Benevolo, appears easier to understand when we look at the political map of Europe during the height of the Ottoman Empire’s power. The empire was a serious threat to Christian Europe in the sixteenth and at the start of the seventeenth century. There is a clear strategic line on the border between France and the Netherlands (Vitry-le-Francois and Villefranche-sur-Meuse, as well as Charlemonte and Philippeville), forming a western “gateway” from France, which was allied with the Turks against the Habsburgs, into northern Germany. This “gateway” was controlled by Coerworden—a massive modern-period fortress, considered by experts to be the third-most militarily significant after Antwerp and Milan, built according to plans by Francesco Pacciato, and maintained by the outstanding strategist and talented commander Maurice of Orange.

La Valetta on Malta and Guastalla, together with Sabbioneta, blocked access to the Apennine Peninsula, alongside with Palmanova built by the Venetians, all were of essential significance to the defense of south and south-eastern borders of Christian Europe from the marine and land invasion by the Ottoman Empire and its ally, France under the House of Valois.

Zamość was of particular significance within this constellation: strategically, politically and socially. It is typically listed as a special “dowry” of chancellor Jan Zamoyski to Polish and global urban planning, as well as an image of the personal characteristics of this great politician of the Commonwealth of Both Nations. But was Jan Zamoyski’s ideal city to be merely an expression of personal prestige and a need for representation due to his offices and titles, an asset in diplomatic maneuvering between the royal houses that reigned in Europe, or perhaps his political and pluralist concept

Ryc. 8. Mapa Europy na początku XVI wieku z lokalizacją strategicznych twierdz powstałych w drugiej połowie XVI wieku.

Fig. 8. Map of Europe at the start of the sixteenth century with the placement of strategic fortresses built in the second half of the sixteenth century.

aktywa finansowo-ekonomiczne, aby tak szeroko zakrojone przedsięwzięcia móc skutecznie realizować?

Przymioty ducha kanclerza wielkiego koronnego i hetmana wielkiego koronnego, zawarte w relacji papieskiego legata Enrico Caetaniego z ważnego spotkania zorganizowanego w Warszawie przez Jana Zamoyskiego, którego celem było przekonanie polskiego króla i senatorów do aktywnego wsparcia ligi antytureckiej przeciw zagrożeniom ze strony Imperium Osmańskiego, charakteryzuje Wojciech Tygielski, podkreślając cudzoziemskie autorstwo relacji mającej wartość dystansu i zewnętrzno obiektywizmu:

Główny negocjator z polskiej strony jawi się tu przede wszystkim jako człowiek, który w stosunkowo krótkim czasie zrobił wielką karierę; jest nie tylko drugą osobą w państwie, lecz potentatem w skali europejskiej, także dzięki ogromnemu bogactwu, jakie udało mu się zgromadzić. Rozmiary majątku można oszacować w gotówce, ale zarazem wymownym symbolem stanu posiadania kanclerza jest prywatne miasto-twierdza – nazwane od nazwiska fundatora i pełniące funkcję stolicy rozległego latyfundiów. Dodajmy, że Zamoyski został przez swego rzymskiego rozmówcę zapamiętany jako człowiek o znakomitej prezencji, co dodatkowo zwiększało atrakcyjność portretu rycerza i męża stanu¹⁰.

Zapewne niezmiernie ważny okazał się również – utrwalony w społecznej świadomości – wizerunek pierwszego senatora, dbającego przede wszystkim

of multi-cultural coexistence of the Commonwealth of Both Nation's community; finally, could it have critical and actual military significance? And what were Zamoyski's financial assets, considering the effective execution of such large-scale projects?

The spiritual traits of the grand crown chancellor and grand crown hetman, as included in the missive of papal legate Enrico Caetani from an important meeting organized in Warsaw by Jan Zamoyski with the intent to convince the Polish king and senators to actively support the anti-Turkish league against the threat of the Ottoman Empire, were described by Wojciech Tygielski, who highlighted the foreign authorship of the report, which had the value of distance and external objectivism:

The main negotiator on the Polish side showed himself as a man who had made an impressive career in a relatively short time; he was not only the second person in the state, but a potentate on the European scale, which he owed to the immense wealth he had managed to collect. The extent of his possessions could be assessed in cash, yet a private fortress city was a telling symbol of the chancellor's wealth—named after its founder and acting as a capital of his extensive latyfundiów. It should also be added that Zamoyski was remembered by his Roman interlocutor as a man of excellent presence, which further increased the attractiveness of the portrait of the knight and man of state.¹⁰

The image of a first senator which embedded itself in the public conscious—of a man who placed the

o dobro ojczyzny, a zarazem znakomitego gospodarza, twórcy sprawnie zarządzanego latyfundiów, wielkiego budowniczego, mecenasa pisarzy i artystów. To był bezcenny kapitał polityczny, który – co wypada podkreślić – kanclerz przez lata konsekwentnie gromadził i którego nigdy nie roztrwonił.

Rzeczywiście, majątek Jana Saryusza Zamoyskiego, jaki otrzymał po swym ojcu, Stanisławie h. Jelita, kasztelanie chełmskim i właścicielu rodowej Skokówki, raczej do imponujących nie należał, ale szybko został znacznie powiększony. Własność obejmująca początkowo trzy i pół wsi, w roku 1589, kiedy ustanowiona została ordynacja, powiększyła się do dwóch miast i 39 wsi, a w chwili śmierci kanclerza w 1605 obejmowała już 11 miast i 200 wsi i zajmowała powierzchnię blisko 4 tysiące km². Według danych pozostawionych przez Bernarda Morando na budowę miasta do roku 1596 Zamoyski wydał 250 tysięcy talarów żywej gotówki, nie licząc materiałów budowlanych pochodzących z własnych zasobów. Założona przez niego ordynacja osiągała roczny dochód w wysokości 165 tysięcy talarów, a zatem można przyjąć, że dwuletni dochód z ordynacji mógł w całości pokryć koszty budowy *citta di fortezza*. Kariera polityczna Jana Zamoyskiego¹¹, który dzięki znakomitemu wykształceniu, a także zdolnościom politycznym i kwalifikacjom przywódczym, również w sensie militarnym¹², zajmował trwale pierwszoplanową pozycję w państwie, została dość dobrze naukowo rozpoznana¹³.

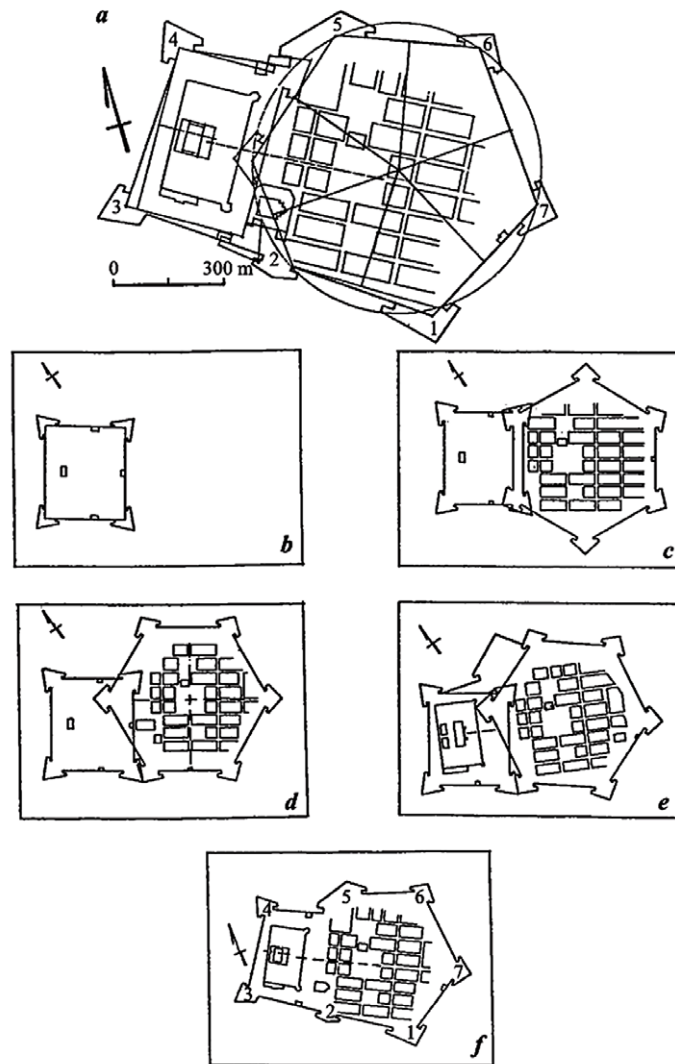
Historiografia architektoniczno-urbanistyczna Zamościa przeważnie akcentuje geometryczno-planistyczną problematykę konstrukcji miasta idealnego, co znalazło wyraz w fundamentalnej pracy Stanisława Herbsta i Jana Zachwatowicza¹⁴ oraz w kontynuacjach Jerzego Szablowskiego¹⁵, Adama Miłobędzkiego¹⁶, Wojciecha Kalinowskiego¹⁷, Teresy Zarębskiej¹⁸ i Jerzego Kowalczyka¹⁹. Niezależnie od tego, czy „sprzężony” układ zamojski jest wynikiem kombinacji geometryczno-planistycznych, czy skutkiem zmieniającej się w czasie realizacji koncepcji, czy wreszcie – jak uważał Wiktor Zin – rezultatem dostosowania planu teoretycznego do cech terenu, na którym zdecydowano się lokować miasto, nowatorskie i oryginalne jest nie tyle samo sprzężenie miasta i rezydencji magnackiej w ramach jednego wielofunkcyjnego organizmu przestrzennego, ile usunięcie pomiędzy nimi wszelkich barier i zintegrowanie ich we wspólnym bastionowym systemie obronnym rozplanowanym według ścisłych reguł inżynierii wojskowej.

Myśl polityczna Zamoyskiego oparta była na dążeniu do przeciwstawienia się dominacji Habsburgów i ich pretensji do tronu polskiego oraz niebezpieczeństwu ze strony Imperium Osmańskiego, przy wzmocnieniu władzy królewskiej i osłabianiu magnaterii. Linia polityczna musiała być sprzężona z dalekowzroczną strategią militarną, stąd nie może dziwić koncepcja budowy miasta-twierdzy opartego na najnowszych wzorcach inżynierii wojskowej, mocno osadzonej w relacjach społeczno-gospodarczych, które wobec zagrożenia z zewnątrz musiały być skoncentrowane

benefit of his homeland first, as well as an excellent host, the creator of an efficiently managed latifundium, a great builder, a patron of writers and artists—certainly also turned out to be of key significance. All this provided priceless political capital, which—most notably—the chancellor consistently collected and never wasted. Indeed, the property that Jan Saryusz Zamoyski inherited from his father, Stanisław of the coat of arms of Jelita, the castellan of Chełm and the owner of the family estate of Skokówka, had not been of the impressive kind, yet was quickly and substantially added to. The property, which initially included three and a half villages, increased to two cities and thirty-nine villages in 1589, when the Zamoyski family Fee Tail was established, while at the time of the chancellor's death in 1605 it included eleven cities and 200 villages, covering 4 thousand km². According to data presented by Bernardo Morando, the amount Zamoyski paid for the construction of the city up to 1596 amounted to 250 thousand thalers in cash, without including construction materials that he had supplied himself. The fee tail that he had established brought in a yearly income of 165 thousand thalers, so it can be assumed that a two-years' worth of income from his property could fully cover the costs of building the *citta di fortezza*. Concerning his political career,¹¹ due to his excellent education, political abilities and leadership qualifications, also in the military sense,¹² he had consistently played a prominent role in the state, which is was explored quite thoroughly by scholars.¹³

The architectural and urban planning historiography of Zamość largely accentuates the geometric and planning of the ideal city's structure, which was expressed in the fundamental work by Stanisław Gerbst and Jan Zachwatowicz,¹⁴ and its continuations by Jerzy Szablowski,¹⁵ Adam Miłobędzki,¹⁶ Wojciech Kalinowski,¹⁷ Teresa Zarębska,¹⁸ and Jerzy Kowalczyk.¹⁹ Regardless of whether the “coupled” layout of Zamość had been the outcome of geometric and planning combinations or the result of changes to its concept's execution, or finally—as argued by Wiktor Zin—the result of adapting the theoretical plan to the features of the terrain on which the city had been planned, it is not only the binding of the city and the magnate residence as a single multi-functional spatial organism that is significant, but also the removal of any barriers between them and integrating them in a shared, bastion-based defensive system, planned according to the strict principles of military engineering.

Zamoyski's political thought was based on driving towards countering the dominance of the Habsburgs and their claims to the Polish throne and the danger of the Ottoman Empire by strengthening the power of the king and weakening the magnate aristocracy. This political line had to be linked with a long-term military strategy, hence the concept of building a fortress city based on the latest military engineering models, strongly grounded in socio-economic relations that had to be

Ryc. 9. Etapy powstawania Zamościa; A. Klimek, *Jak powstał Zamość*, „Konservatorska Teka Zamojska” 1978.

Fig. 9. Stages of the design of Zamość; A. Klimek, *Jak powstał Zamość*, „Konservatorska Teka Zamojska” 1978.

wokół celów polityczno-militarnych. Ten fenomen „zamojski” akcentował wspomniany wcześniej Pietro Marchesi.

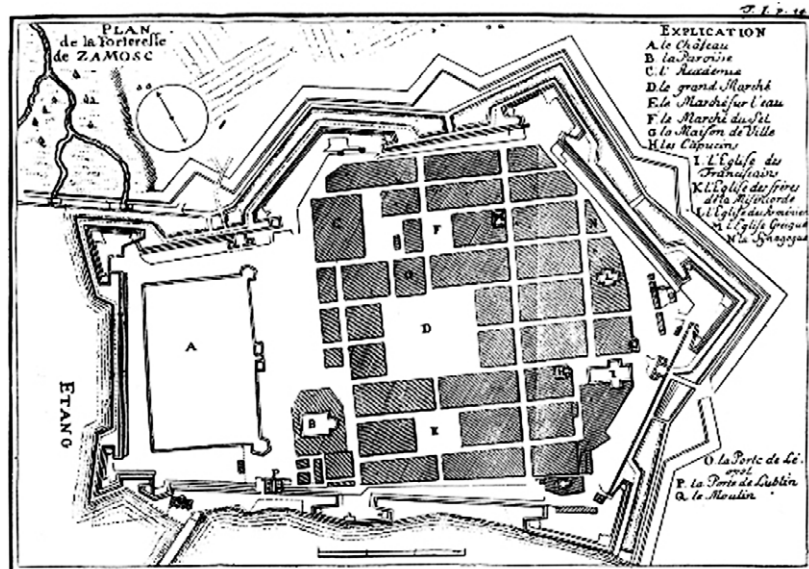
W podsumowaniu tego krótkiego szkicu warto zwrócić uwagę na trzy podstawowe elementy „europejskości” koncepcji Zamościa jako idealnej nowożytnej twierdzy:

1. Zamość był pomyślany jako jeden z kluczowych polskich elementów systemu obronnego Europy przed inwazją Imperium Osmańskiego. Decyzja Zamojskiego o budowie Zamościa podjęta w roku 1579 przypada na początek ścisłej współpracy ze Stefanem Batorym w kreowaniu ówczesnej państwowej doktryny polityczno-militarnej²⁰. Nie ulega też wątpliwości, że rozmowy dyplomatyczne na temat koalicji antytyureckiej z legatem papieskim Enrico Caetanin w 1596 musiały zakładać wykorzystanie Zamościa jako istniejącej już nowoczesnej inwestycji obronnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów opartej na najnowszych europejskich standardach militarnych.

strongly identified around political and military goals in a period of external threats. The phenomenon of Zamość was accentuated by the previously mentioned Pietro Marchesi.

To summarize this short outline, it is worth noting the three essential elements of the “European character” of the concept of Zamość as an ideal modern-period fortress:

1. Zamość was devised as a key Polish element of Europe’s defensive system against a potential invasion by the Ottoman Empire. Zamoyski’s decision to build Zamość, made in 1579, coincided with the start of a close cooperation with Stephen Báthory in creating the state’s political and military doctrine of the time.²⁰ There can be no doubt that the diplomatic talks with papal legate Enrico Caetani of 1596 on an anti-Turkish coalition had to assume using Zamość as an already existing modern defensive project by the Commonwealth of Both Nations, based on the latest European military standards.

Plan Zamościa w XVII w. (wg Jonsac: Histoire de Stanislas Jablonowski. Leipzig 1774).

Ryc. 10. Plan Zamościa, stan z XVII wieku; Jonsac, *Histoire de Stanislas Jablonowski*, Leipzig 1774.

Fig. 10. Plan of Zamość, as recorded in the seventeenth century; Jonsac, *Histoire de Stanislas Jablonowski*, Leipzig 1774.

2. Wielokulturowość i tolerancja religijna były uważane za podstawę identyfikacji społeczeństwa z celami państwa i gwarancję skutecznej obrony przed wrogiem zewnętrznym.
3. „Demokratyzacja” przestrzeni miasta polegała na integracji „rzeczy” zasiedlających tę przestrzeń, poczynając od otwartego w kierunku miasta pałacu Zamoyskiego, pozbawionego charakteru cytadeli skierowanej przeciw niemu, poprzez „narodowe” enklawy mieszkalne, ale niebędące modelem getta, po akcenty i dominanty w przestrzeni miejskiej tworzone przez obiekty sakralne reprezentujące różne wyznania i religie.
2. The multi-cultural character and religious tolerance were seen as the foundation of society's identification with the state's goals and a guarantee of effective defense against an external enemy.
3. The “democratization” of the city's space was based on integrating the “objects” that populated this space, ranging from the Zamoyski palace that was open towards the city and did not have the character of a citadel directed against it, through “national” housing enclaves that did not follow the ghetto model, to accents and prominent elements within urban space, built by religious buildings representative of different denominations and religions.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Benevolo Leonardo, *Miasto w dziejach Europy. Tworzenie Europy*, tłum. Hanna Cieśla, Warszawa 1995.
- Herbst Stanisław, Zachwatowicz Jan, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936.
- Jan Sariusz Zamoyski, oprac. Marta Wasil, <http://pspzoj.idsl.pl/doc/PSPzamoyski.pdf>.
- Kalinowski Wojciech, *Zamość – idealne miasto renesansu*, [w:] *Czteryście lat Zamościa*, red. Jerzy Kowalczyk, Wrocław 1983.
- Kowalczyk Jerzy, *Ideologiczne aspekty urbanistyki Zamościa*, [w:] *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, red. Kazimierz Myśliński, Zamość 1969.
- Lavedan Pierre, Hugueney Jeanne, Henrat Philippe, *L'Urbanisme a l'epoque moderne XVIe-XVIIIe siecles*, Genewa 1982.
- Leśniewski Sławomir, *Jan Zamoyski: hetman i polityk*, Warszawa 2008.
- Miłobędzki Adam, *Ze studiów nad urbanistyką Zamościa*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1953, t. 15, nr 3–4.
- Palmanova, *fortezza d'Europa 1593–1993*, red. Gino Pavan, Venezia 1993.
- Pollak Martha, *Cities at War in Early Modern Europe*, Cambridge 2010.
- Szablowski Jerzy, *Domniemana rola Sabbionety w sztuce polskiej okresu manieryzmu*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Historii Sztuki” 1962, nr 75.
- Tołwiński Tadeusz, *Urbanistyka*, t. 1: *Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1948.
- Tygielski Wojciech, *Jan Zamoyski*, [w:] *KSAP (Krajowa Szkoła Administracji Publicznej) XX lat*, red. Henryk Samsonowicz, Warszawa 2010.
- Zarębska Teresa, *Zamość miasto idealne i jego realizacja*, [w:] *Zamość – miasto idealne*, red. Jerzy Kowalczyk, Lublin 1980.

- ¹ *Palmanova, fortezza d'Europa 1593–1993*, red. G. Pavan, Venezia 1993: „Confrontando la pianta di Zamość per esempio con palmanova anche essa eretta dalle fondamenta, scorgiamo delle affinità, ma anche delle differenze che estranee ai teorici italiani, sono comprensibili invece a una società abituata ad altre strutture socio-economiche. Queste differenze contribuirono a inserire per sempre nella cultura polacca questa opera urbanistica e architettonica adattata alle usanze e alle condizioni locali. zamość e un elemento importante della storia dell'urbanistica. L'innovazione e costituita dall'introduzione di due sistemi centrali che si compenetrano reciprocamente, costituendo, in certo modo, come due centri distinti, ma collegati fra loro da un asse comune”, s. 484.
- ² L. Benevolo, *Miasto w dziejach Europy. Tworzenie Europy*, tłum. H. Cieśla, Warszawa 1995, s. 135.
- ³ Ibidem, s. 136.
- ⁴ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. 1: *Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1948, s. 205.
- ⁵ Ibidem, s. 206.
- ⁶ Ibidem. Powołując się na badania historyków francuskich, Leonardo Benevolo podaje „ocenę wpływu, jaki wywarła na resztę świata 'żyjąca w dostatku' Europa, zajmująca powierzchnię 2,5 miliona kilometrów kwadratowych, posiadająca 70–80 milionów mieszkańców skupionych wokół 130 000 miast i miasteczek. Żyje w niej 22–25% ludności, spożywając 50% ogólnie dostępnego białka zwierzęcego”, zob. L. Benevolo, op. cit., s. 115.
- ⁷ L. Benevolo, op. cit., s. 113.
- ⁸ P. Lavedan, J. Huguency, Ph. Henrat, *L'Urbanisme a l'epoque moderne XVIe–XVIIIe siecles*, Genewa 1982, s. 15.
- ⁹ M. Pollak, *Cities at War in Early Modern Europe*, Cambridge 2010.
- ¹⁰ W. Tygielski, *Jan Zamoyski*, [w:] *KSAP (Krajowa Szkoła Administracji Publicznej) XX lat*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 2010, s. 215–234 (s. 218).
- ¹¹ S. Leśniewski, *Jan Zamoyski: hetman i polityk*, Warszawa 2008.
- ¹² Ważniejsze zwycięskie bitwy Zamoyskiego: pod Wielizem i Zawołoczem w wojnie z Rosją, z Maksymilianem III Habsburgiem w bitwie pod Byczyną, udana interwencja w Mołdawii i bitwa pod Cecorą, zdobycie Wolmaru, Fellina i Białego Kamienia w wojnie o Inflanty ze Szwecją.
- ¹³ W. Tygielski, op. cit., s. 217.
- ¹⁴ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936.
- ¹⁵ J. Szablowski, *Domniemana rola Sabbionety w sztuce polskiej okresu manieryzmu*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Historii Sztuki” 1962, nr 75.
- ¹⁶ A. Miłobędzki, *Ze studiów nad urbanistyką Zamościa*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1953, t. 15, nr 3–4.
- ¹⁷ W. Kalinowski, *Zamość – idealne miasto renesansu*, [w:] *Cztery lata Zamościa*, red. J. Kowalczyk, Wrocław 1983.
- ¹⁸ T. Zarębska, *Zamość miasto idealne i jego realizacja*, [w:] *Zamość – miasto idealne*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980.
- ¹⁹ J. Kowalczyk, *Ideologiczne aspekty urbanistyki Zamościa*, [w:] *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, red. K. Myśliński, Zamość 1969.
- ²⁰ *Jan Sariusz Zamoyski*, oprac. M. Wasil: „Głównymi punktami planu było: podbicie Moskwy i zawładnięcie jej tronem, wyzwolenie Węgier, Mołdawii i Wołoszy spod tureckiego jarzma, usunięcie w cień domu rakuskiego (cesarskiego), wyzwolenie Bałkanów. Tron polski miał zapewnić Batoremu środki materialne na realizację tych niebywałych planów”, <http://pspzoj.idsl.pl/doc/PSPzamoyski.pdf>, s. 6 (dostęp: 14 VI 2018).

Streszczenie

Artykuł został oparty na wieloletnich badaniach autora i akcentuje mało dotąd omawianą kwestię Zamościa jako ważnej twierdzy wbudowanej w europejski system obronny przeciw ekspansji Imperium Osmańskiego, realizowany w drugiej połowie XVI wieku. Przypomina też, że polska wersja miasta idealnego wyprzedziła o 15 lat wzorzec, za jaki powszechnie uważana jest włoska Palmanova. Zamość jest także unikalnym przykładem umiejętnego połączenia nowoczesnych zasad inżynierii wojskowej z zapleczem społeczno-gospodarczym, gdzie wielokulturowość i tolerancja religijna stanowiły podstawę identyfikacji społeczeństwa rubieży Rzeczypospolitej z celami państwa i gwarancję skutecznej obrony przed wrogiem zewnętrznym.

Abstract

This paper was based on many years of the author's research and accentuates previously little-discussed matters concerning Zamość as an important fortress, incorporated into the European system of defense against the expansion of the Ottoman Empire and built throughout the second half of the sixteenth century. It also reminds us that the Polish version of the ideal city preceded Palmanova, which is widely regarded as the concept's predominant model, by fifteen years. Zamość is also a unique example of the skilful combination of modern-period military engineering principles with socio-economic infrastructure, wherein multi-culturality and religious tolerance formed the basis of the identification of the Commonwealth borderland's population with the state's goals and a guarantee of effective defense against an external enemy.

Maciej Prarat*

orcid.org/0000-0001-7076-2009

Karolina Zimna-Kawecka**

orcid.org/0000-0002-9612-8038

Ochrona konserwatorska kamienic w Toruniu – analiza 100 lat doświadczeń i prognozy

Protection of Tenement Houses in Toruń—Analysis of One Hundred Years of Experiences, and Forecasts

Słowa kluczowe: kamienica, Toruń, UNESCO, średniowiecze, architektura

Keywords: tenement house, Toruń, UNESCO, Middle Ages, architecture

Pamięci prof. Bohdana Rymaszewskiego

In memory of Professor Bohdan Rymaszewski

Wstęp

Wśród 16 obiektów z terenu Polski wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jedynie cztery dotyczą obszarów staromiejskich. Toruń znalazł się w tej prestiżowej grupie dzięki bardzo dobrze zachowanej średniowiecznej strukturze urbanistycznej z głównymi świątyniami. W przestrzeni tej zachował się także jeden z najcenniejszych zespołów domostw mieszczańskich: od kamienic, poprzez oficyny, na spichlerzach i murach granicznych kończąc¹. Zabytki te od ponad wieku stanowią kolejne wyzwania konserwatorskie.

Od roku 1945 prowadzone są systematyczne badania i remonty przyczyniające się do coraz pełniejszego rozpoznania i wyeksponowania zasobu zabytkowych kamienic. Należy jednak pamiętać, że już w okresie zaborów i w latach międzywojennych prowadzono kompleksowe prace, które przerwał wybuch II wojny światowej. Informacje o działaniach w odległej historii są częściowo odkrywane przez studiujących źródła dziejów miasta badaczy², natomiast podejmowane sukcesywnie działania konserwatorsko-restauratorskie i rewitalizacyjne po II wojnie światowej nie tylko przyczyniają się do coraz

Introduction

Amongst the sixteen Polish sites included on the UNESCO World Heritage Sites List, only four relate to Old Town areas. Toruń found its place in this prestigious group thanks to an exceedingly well-preserved medieval urban structure with main churches. Within the area, there has also survived one of the most valuable groups of burgher houses: tenement houses, outhouses, granaries and border walls.¹ These monuments have posed a great conservation challenge for over a century.

Since 1945, systematic research and renovation has been carried out and contributed to a more complete identification and display of the wealth of historic tenement houses. However, it should be remembered that already during the partitions—as well as in the interwar period—several comprehensive procedures were performed. Unfortunately, they were interrupted by the outbreak of the Second World War. Details concerning measures taken in distant history were partially discovered by researchers studying local historical sources.² In turn, successive conservation, restoration and revitalization measures taken after 1945, have contributed

* dr, Katedra Konserwatorstwa, Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

** dr, Katedra Konserwatorstwa, Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

* *Ph.D., Department for the Study and Conservation of Historical Monuments Faculty of Fine Arts*

** *Ph.D., Department for the Study and Conservation of Historical Monuments Faculty of Fine Arts*

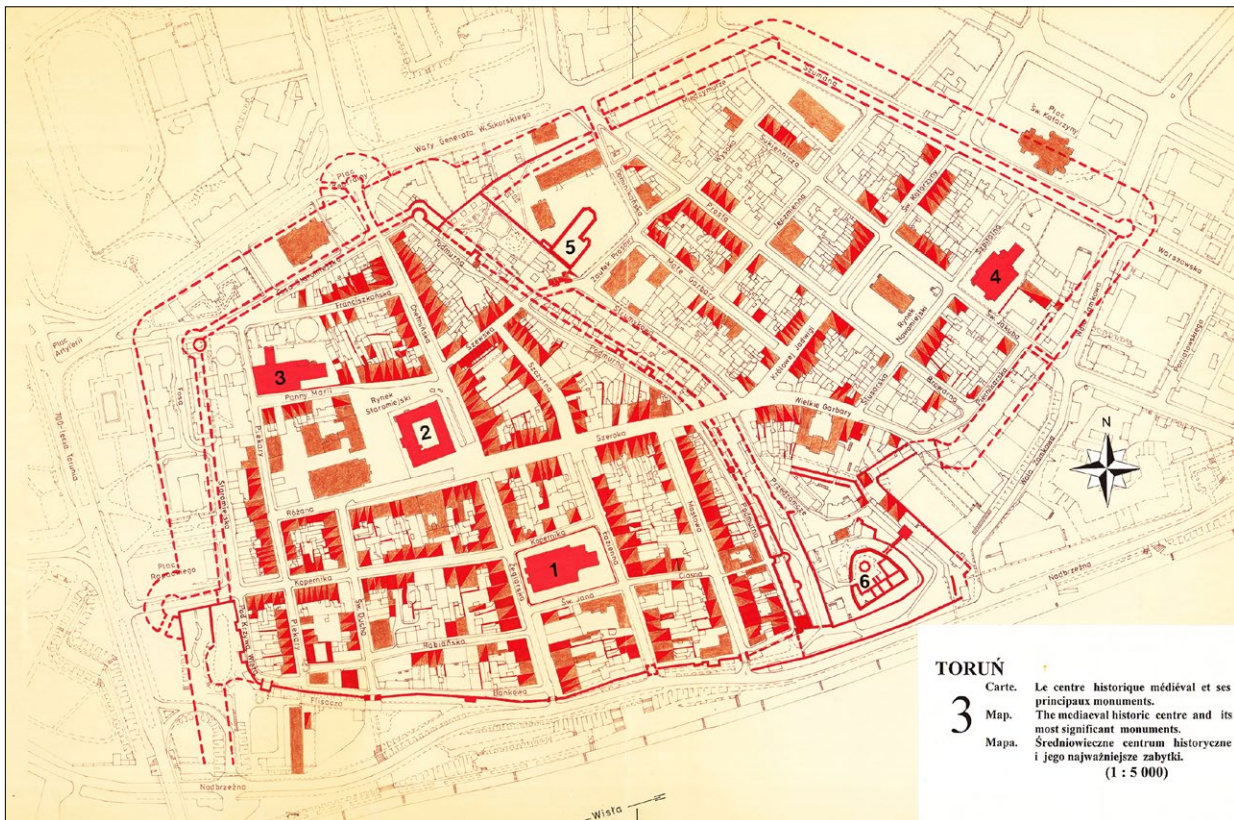
Cytowanie / Citation: Prarat M., Zimna-Kawecka K. Protection of Tenement Houses in Toruń—Analysis of One Hundred Years of Experiences, and Forecasts. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

Otrzymano / Received: 5.07.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 14.07.2020

doi: 10.48234/WK63TORUN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Mapa zespołu staromiejskiego w Toruniu przygotowana jako załącznik do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO; kolorem czerwonym zaznaczono strukturę średniowieczną; oprac. M. Arsyński, J. Tajchman, kreślił W. Kania, mps w zbiorach Katedry Konserwatorstwa UMK w Toruniu.

Fig. 1. Map of the Old Town in Toruń attached to the entry on the UNESCO World Heritage Sites List, the medieval structure is marked in red; by M. Arsyński, J. Tajchman, drawn by W. Kania, typescript in the collection of the Department of Conservation, Nicolaus Copernicus University in Toruń.

większego rozpoznania poszczególnych obiektów, lecz także ilustrują różne metody podejścia konserwatorskiego do ochrony tych budynków³.

Celem artykułu jest syntetyczne podsumowanie przyjętych historycznie i współcześnie metod działań konserwatorskich na wybranych przykładach. Problematyka ta dotyczyć będzie kamienic bez uwzględniania zabudowy działek, choć oczywiście elementy te mają duże znaczenie. To celowe ograniczenie uzasadnia przyjęcie charakteru syntezy w odniesieniu do problematyki konserwatorskiej części zabudowy domostw mieszczańskich wyeksponowanych w przestrzeni miejskiej. Dla pełnej analizy należy uwzględnić – oprócz zagospodarowania działek – także m.in. przekształcenia ich granic.

Opracowany w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku plan Torunia na potrzeby wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO ukazuje zasób średniowiecznej zabudowy miejskiej (ryc. 1). Od tego czasu został on oczywiście powiększony dzięki badaniom i pracom konserwatorsko-restauratorskim, które od wielu lat prowadzone są przez naukowców z Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i pracowników służb ochrony zabytków, w tym głównie biura Miejskiego Konserwatora Zabytków.

not only to the increasing recognition of individual buildings, but also illustrated various methods of conservation approaches to protect them.³

The aim of this paper was to synthetically summarize historical and contemporary conservation methods with references to selected examples. The main focus was placed on tenement houses, yet without taking into account the development of building plots, irrespective of their great importance. This deliberate limitation is entirely justified because the intention behind the paper was for it to be a synthesis of conservation issues concerning several burgher houses exposed in the urban space. For an inclusive analysis, one should take into consideration both building plot development and changes in plot boundaries.

The city plan of Toruń, developed in the mid 1990s for the purposes of the UNESCO World Heritage Sites List, illustrates the richness of medieval urban development (Fig. 1). Since then, it has obviously been enlarged thanks to various research, conservation and restoration works, which have been carried out for many years by researchers from the Faculty of Fine Arts of the Nicolaus Copernicus University in Toruń as well as specialists from monument protection services, particularly those of the Municipal Conservation Office.

Ryc. 2. Zdjęcie wielkiej sieni nieistniejącej już kamienicy Rynek Staromiejski 22; Książnica Kopernikańska w Toruniu, Zbiory specjalne – ikonografia, sygn. T. 4, nr 2, XIX w.

Fig. 2. Photo of the large hall of the no longer existing tenement house at 22 Old Town; Książnica Kopernikańska in Toruń, Special collection – iconography, sign. vol. 4, No. 2, nineteenth century.

Działania podejmowane przy kamienicach do roku 1945

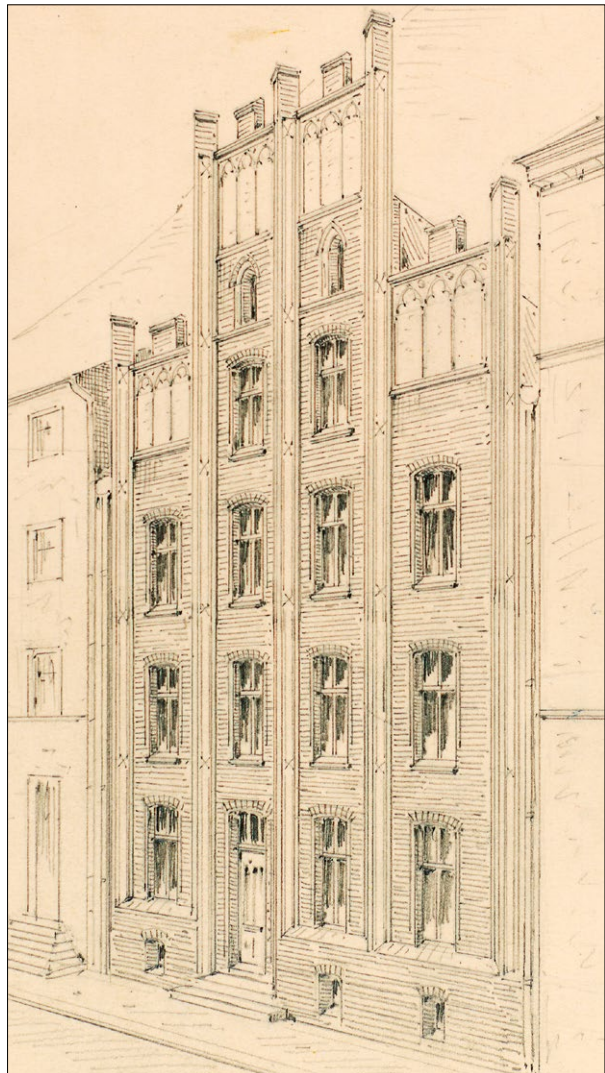
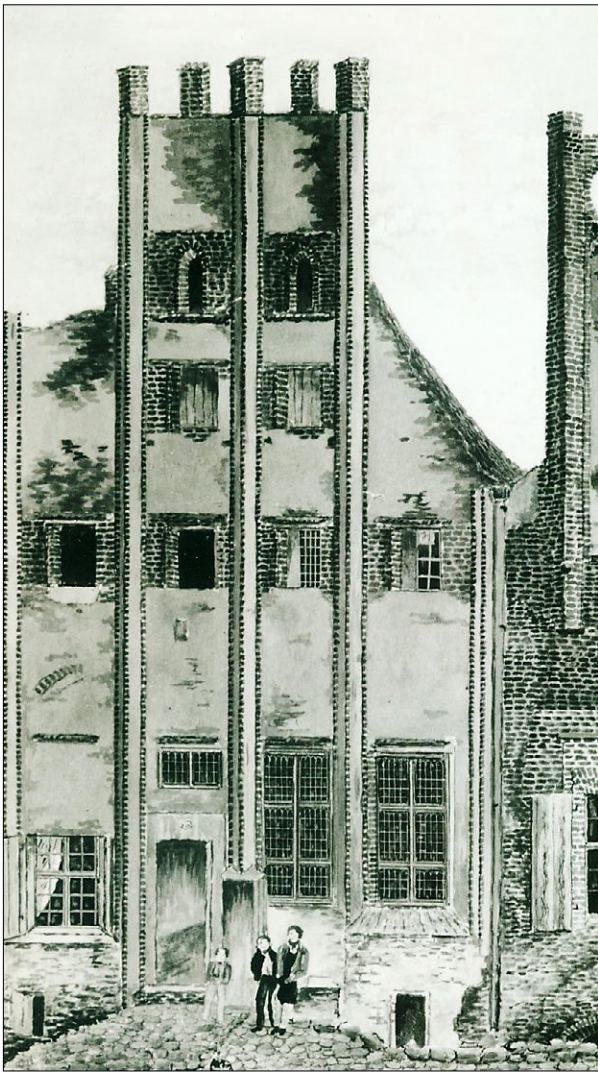
Pierwsze badania kamienic w związku z ich remontami podjęli już konserwatorzy pruscy w czasach zaborów. Niestety, zainteresowanie to wyniknęło z konieczności rozbiórki kilku historycznych domów mieszczańskich. Taki los spotkał budynek w **Rynku Staromiejskim 22 (później 24)**. Konserwator Bernhard Schmid wykonał wówczas badania historyczne i strukturalne zarówno elewacji, jak i układu funkcjonalno-przestrzennego oraz wyposażenia (ryc. 2), poczynając od średniowiecza do czasów nowożytnych⁴. Przeprowadzano też przebudowy będące kreacją wizji gotyku, czego dobitnym przykładem były prace przy elewacji kamienicy na **Rynku Staromiejskim 9**. Właściciel nie zdając sobie sprawy z tego, że budynek miał zachowany średniowieczny szczyt, rozebrał go, wprowadzając nowy, wykonany na tzw. sposób gotycki, w celu podkreślenia średniowiecznego rodowodu budowli⁵.

W tym czasie dokonano też w mieście pierwszego remontu o charakterze konserwatorsko-restauratorskim w budynku przy **ul. Piekary 9**. Restauracja sprzed 120 lat przebiegła w typowych dla tego czasu tendencjach purystycznych, ukierunkowanych na nadzrę-

Measures focusing on tenement houses up to 1945

The first research on tenement houses connected to their renovation was undertaken by Prussian conservators during the partition period. Unfortunately, this interest resulted from the necessity to demolish several historic burgher houses. One of them was a building at 22 Rynek Staromiejski (later 24). In the same period, conservator Bernhard Schmid carried out various historical and structural studies of its elevation, its functional and spatial layout, as well as its furnishings (Fig. 2), ranging from the Middle Ages to the present day.⁴ Apart from this, some remodeling projects were performed, establishing a Gothic vision, one example being the works on the facade of the tenement house at 9 Rynek Staromiejski. The owner had not realized that the building had a genuine medieval gable. He dismantled it and introduced a new one, in a so-called Gothic manner, in order to emphasize the medieval origin of the building.⁵

At that time, the first renovation of the building at 9 Piekary St. was carried out. The restoration process from 120 years ago followed purist tendencies typical of that time, aimed at the superiority of Gothic forms. The design assumed the removal of the facade plasters

Ryc. 3. Dom gotycki przy ul. Piekary 9; oznaczenia: A – akwarela Teodora Edwarda Radtkego z 1847, kopia wykonana przez Heinricha Ruhoffa w 1944 (zbiory Muzeum Okręgowego w Toruniu); B – rysunek fasady kamienicy przy ul. Piekary 9 autorstwa Johanna Heisego, pierwszego konserwatora Prowincji Prusy Zachodnie, 1898; Książnica Kopernikańska w Toruniu, Zbiory specjalne – ikonografia, sygn. T. 4, nr 24.

Fig. 3. Gothic house at 9 Piekary St.; legend: A—Teodor Edward Radtke's watercolor from 1847, copy by Heinrich Ruhoff, 1944, collection of the District Museum in Toruń, B—drawing of the facade of the tenement house at 9 Piekary St., by Johannes Heise, the first conservator of the Province of West Prussia; 1898, Książnica Kopernikańska in Toruń, Special collections – iconography, sign. T. 4, No. 24.

ność form gotyckich. Projekt zakładał usunięcie tynków fasady i wprowadzenie blend z dekoracją maswerkową w technice sgraffito. Pomimo ikonografii z połowy XIX wieku umożliwiającej rekonstrukcję pierwotnych okien nie zdecydowano się na to – kamienicę zaadaptowano na mieszkania czynszowe, a całą fasadę przelicowano nową cegłą. Patrząc dzisiaj na nią, trudno rozpoznać średnio-wieczną proveniencję (ryc. 3). Zastosowane ówczesne materiały dziś stanowią kolejne nawarstwienie historyczne ilustrujące purystyczną metodę postępowania konserwatorskiego zmierzającego do regotytyzacji – co ważne, jak podkreślał Bohdan Rymaszewski – finansowanego ze środków państwowych⁶.

Dopuszczanie do rozbiórek historycznych kamienic nie wynikało z niedostrzegania ich wartości historycznych czy artystycznych, lecz z możliwości prawnej ochrony. Budynki znajdowały się w prywatnych rękach, a konserwator pruski mógł ingerować jedynie

and the introduction of blends with tracery decorations in the sgraffito technique. No one took into account the iconography from the mid-nineteenth century, which allowed the reconstruction of the original windows; thus, the tenement house was converted into a rental house, and the entire facade was covered with new brick. Looking at it today, it is difficult to recognize its medieval provenance (Fig. 3). The materials used at that time now constitute another historical layer illustrating the purist method of conservation procedure aimed at regothization. Bohdan Rymaszewski emphasized that these conservation measures were financed from state funds, which is of great importance.⁶

Allowing historic tenement houses to be demolished did not result from a failure to identify their historical or artistic values, but from the possibility of legal protection. The buildings were private property, and Prussian conservators could only interfere with proce-

w działania w obiektach należących do państwa. Ponadto pełnił tylko funkcję doradczą i rzeczoznawczą (rozpoznanie zasobu, analiza i kontrola stanu zachowania, programowanie i nadzór prac), decyzje zaś wydawały organy administracji budowlanej, a także prezydenci prowincji. Największym uprawnieniem konserwatora była możliwość czasowego wstrzymania niewłaściwie prowadzonych robót. Właściciele domów, kierując się przesłankami ekonomicznymi, przebudowywali je na mieszkania, zwłaszcza w wyższych kondygnacjach, niższe dostosowując do potrzeb handlowych. Według B. Rymaszewskiego doszło wówczas do znacznej przebudowy kilkudziesięciu zabytkowych kamienic⁷.

W okresie międzywojennym prace przy kamienicach związane były najczęściej z doraźnymi remontami prowadzonymi przez ich właścicieli, rzadziej z inicjowanymi przez nich kompleksowymi przebudowami. Nie przybrały one zatem planowanej akcji narzuconej przez władzę konserwatorską, domów nie objęto też planowanymi z wyprzedzeniem badaniami. Doceniając ogromny zasób zabytkowych domów i mając świadomość ich wartości, konserwatorzy wykonywali badania architektoniczne, wpływając na efekt remontów⁸; opracowali też ogólne wytyczne, np. nakaz użycia formowanych ręcznie cegieł o gabarytach średniowiecznych oraz zaprawy wapiennej. Materiały te miały być magazynowane przez miasto i odsprzedawane właścicielom. W celu zachowania oryginalnych form detalu na elewacjach zabytkowych kamienic zakazano też używania techniki napryskiwania zaprawy tynkarskiej⁹. O największym toruńskim zbiorze średniowiecznych domów mieszkalnych na Pomorzu pisał w latach 1937–1939 konserwator województwa pomorskiego Jerzy Chyczewski:

Toruń jest dziwnym miastem, bo na przekór czasowi – niszczącemu powolnie lecz systematycznie zabytki – nie tylko ich stanu posiadania nie traci, lecz od pewnego czasu rokrocznie powiększa. [...] w Toruniu [...] tworzy się szereg [...] ‘nowych zabytków’¹⁰.

Komentował w ten sposób odkrywane systematycznie w roku 1938 lica gotyckich murów z dekoracjami średniowiecznymi lub barokowymi podczas remontów fasad kamienic nieuznawanych do tej pory za zabytki. Podczas licznych remontów spod XIX-wiecznych wypraw tynkarskich odsłaniano gotyckie czy nowożytne lica dawnych fasad, przez co liczba ewidencjonowanych budynków o charakterze zabytkowym stale się zwiększała¹¹.

Podobnie jak pod zaborami istniały plany wyburzeń cennych zabytków, m.in. kamienicy z barokową elewacją sztukatorską przy **ul. Piekary 37**, zwanej „Łukiem Cezara”, usytuowanej na granicy dawnego Starego Miasta – władze planowały w jej miejscu wytyczyć linię tramwajową w kierunku Rynku, wzdłuż ul. Różanej. Oprócz tego budynku, z wykonaną już w roku 1911 przelotową bramą, planowano rozbiórkę sąsiednich kamienic. Wyrażono opinię o konieczno-

dures targeting state-owned facilities. Apart from that, they only performed an advisory and expert function (stock identification, analysis and control of the state of preservation, work planning and supervision), whereas any decisions were issued by building administration authorities and provincial presidents. The greatest power held by the conservators was the ability to temporarily suspend any improperly conducted work. House owners, guided by several economic reasons, converted them into apartments, especially in the upper floors, adjusting the lower ones to commercial needs. According to B. Rymaszewski, several dozen historic tenement houses were significantly rebuilt at that time.⁷

In the interwar period, work on tenement houses was most often associated with temporary renovations carried out by their owners, and less frequently with comprehensive reconstructions initiated by them. Therefore, they did not take any planned action imposed by conservation services, and the houses were not subjected to any research in advance. Appreciating the richness of historic houses and being aware of their value, conservators carried out several architectural studies that affected renovation outcomes.⁸ They also developed general guidelines, such as the use of hand-formed medieval bricks and lime mortar. These materials were to be stored by the city and sold to property owners. In order to preserve the original forms of historic tenement house facade details, spraying plaster on facades was also prohibited.⁹ Jerzy Chyczewski, the general conservator of the Pomeranian Voivodeship, in the years 1937–1939 referred to the largest group of medieval residential houses in Pomerania in Toruń by saying:

Toruń is a strange city, because despite the passage of time—which slowly but systematically destroys monuments—not only does it preserve its possessions, but it has also been adding to them every year for some time. [...] in Toruń [...] a series of [...] “new monuments” are created.¹⁰

In this way, he commented on the faces of Gothic walls hidden under medieval or Baroque decorations that were being systematically discovered in 1938 during the renovation of the facades of tenement houses that had not been previously considered historical monuments. In the nineteenth century, when numerous renovations took place, several Gothic or modern faces of the old facades that had been covered with plaster layers were exposed. Therefore, the number of listed historic buildings was constantly increasing.¹¹

Similarly to the partition period, there were certain plans to tear down valuable monuments, including a tenement house with a Baroque stucco facade at 37 Piekary St., called the Caesar’s Arch, located on the border of the former Old Town—the authorities planned to place a tram line on its site that would lead towards the Market Square, along Różana St. In addition to this building, whose pass-through gate was already damaged in 1911, it was planned to demolish the neighboring tenement houses. Some opinions about

Ryc. 4. Rysunek elewacji kamienic przy ul. Piekary 35–39; oznaczenia: A – przed wybicciem bocznych przejazdów w 1936 w celu przeprowadzenia linii tramwajowej (rys. ze zbiorów Archiwum Państwowego w Toruniu, Akta miasta Torunia D, sygn. 2702, k. 20), B – fotografia stanu współczesnego, po usunięciu linii tramwajowej w 1971; fot. M. Prarat 2020.

Fig. 4. A drawing of the facades of tenement houses at 35–39 Piekary St.; legend: A—before the breaking of the side crossings in 1936 in order to build the tram line (drawing from the collection of the State Archives in Toruń, Files of the City of Toruń D, reference number 2702, p. 20), B—present state, after the tram line has been removed in 1971; photo by M. Prarat 2020.

ści dostosowania przestrzeni do potrzeb mieszkańców w postaci szybkiej, nowoczesnej komunikacji. Konserwator wstrzymał plany rozbiórki, proponując wykonanie kilku bram przejazdowych w przyziemiu sąsiednich kamienic. Spór trwał 10 lat i zaangażował się w niego ówczesny Generalny Konserwator Zabytków. Ostatecznie zachowano wszystkie budynki, realizując projekt miejskiego architekta Kazimierza Ulatowskiego, opracowany ponownie przez architekta-urbanistę Ignacego Tłoczka (ryc. 4). Linia tramwajowa została wytyczona przez „Łuk Cezara”, a kolejne ciągi komunikacyjne – w kamienicach po obu stronach. Przyziemia w budynkach przy ul. Różanej przekształcono w podcienia ułatwiające komunikację pieszych. Koncepcja I. Tłoczka uwzględniała możliwość przebudowy podcieni i bram w przyszłości, gdyby przestały odgrywać swą rolę¹². Choć linię tramwajową zlikwidowano w roku 1971, to efekty remontu pozostały, a ich charakterystyczna forma stała się ważna dla identyfikacji przestrzeni miejskiej. Ówczesne kompromisowe rozwiązanie jest świadkiem historii działań konserwatorskich ilustrujących dylemat pomiędzy zachowaniem wartości historycznych i artystycznych a dostosowaniem ich do współczesnej funkcji. Dzieje zabytku obrazują też zasadę, że funkcje ulegają zmianom i dlatego nie warto w ich imię niszczyć autentycznej materii zabytków.

Innym często przytaczanym przykładem, podejmującym z kolei problem rozstrzygnięcia o regotycyzacji bądź tylko ograniczeniu prac do ekspozycji odsłoniętych fragmentów średniowiecznych murów, są prace przy **ul. Chełmińskiej 14**. W budynku pod tynkiem elewacji frontowej zachowały się fragmenty szczytu z blendami i profilami maswerkowymi. W pierwszym projekcie, planując przebudowę okien i witryny sklepowej, nie zwrócono uwagi na te detale i zatarto historyczny rodowód budynku. Konserwator nie zaakcepto-

how to adapt the space to the needs of residents so that they could use high-speed, modern circulation systems were expressed. The conservator suspended the demolition plans and suggested placing several passage gates at the ground-floor level of the neighboring tenement houses. The dispute continued for ten years with significant involvement from the General Monuments Conservator. Ultimately, all the buildings were preserved, and the design by the city architect Kazimierz Ulatowski, redesigned by architect and urban planner Ignacy Tłoczek (Fig. 4), was implemented. The tram line was marked out by the Caesar's Arch, and further circulation routes were placed in tenement houses on both of its sides. Ground floors in the buildings at Różana St. were transformed into arcades facilitating pedestrian circulation. The concept introduced by Ignacy Tłoczek assumed the possibility of rebuilding arcades and gates in the future should they lose their role.¹² Although the tram line was closed in 1971, the effects of the renovation remained, and their characteristic form became an important element of the urban space's identification. The compromise solution at that time has still been a witness to the history of conservation measures that illustrate the dilemma between preserving historical and artistic values and the adaptation of historical buildings to new forms of use. The history of the monument also shows the principle according to which functions are changed numerous times and therefore it is not worth destroying authentic historical substance in their name.

Another frequently cited example which, in turn, addresses the problem of resolving the regothization or only limiting works in terms of revealing exposed fragments of medieval walls, is the renovation performed at 14 Chełmińska St. In the building, under the plaster covering its facade, there were several fragments of a gable with blends and tracery profiles. In the first design, which

wał planów, ale wyraził zgodę na przebudowę układu funkcjonalno-przestrzennego i powiększenie okien. Jako argument podawał konieczność nadania funkcji oraz zgodność z przepisami budowlanymi. Drugi projekt został oparty na wstępnych badaniach zachowanych struktur i uwzględnił podziały szczytu oraz okien. Konserwator polecił dostosować do tej struktury dolną część fasady, planowaną do modernistycznej przebudowy. Zachowane ślady skłoniły też do opracowania projektu rekonstrukcyjnego fasady. Na realizację nie pozwolił jednak zły stan techniczny murów i wyniki badań architektonicznych, powrócono więc do koncepcji kompromisowej z koniecznymi zmianami związanymi z przebudową wewnątrz, ale i wyeksponowaniem wartościowych fragmentów z XIV wieku. Przyjęte rozwiązanie trwa niezmiennie do dziś¹³.

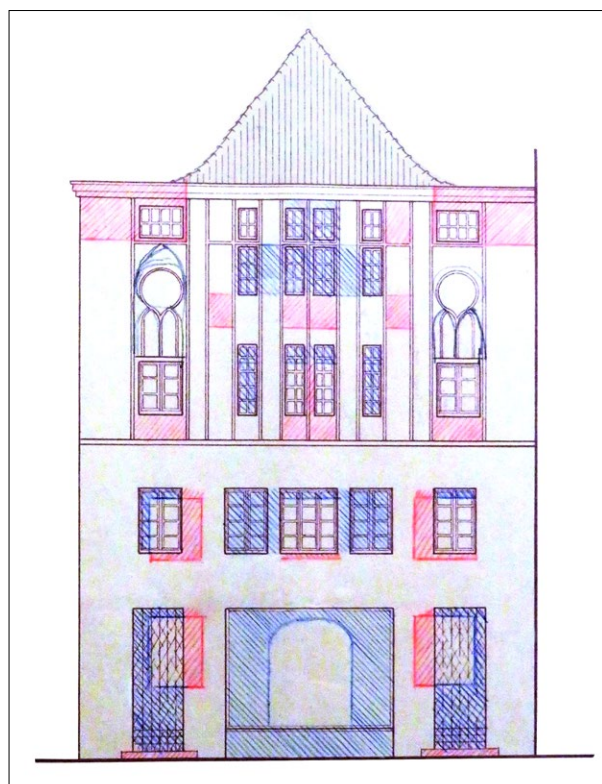
Działania podejmowane po roku 1945

Zniszczenia II wojny światowej szczęśliwie ominęły Toruń. Jednak zaniechania remontów spowodowały, że wiele obiektów było w złym stanie technicznym. W latach sześćdziesiątych zajęto się najbardziej zagrożonymi kamienicami. W ramach kompleksowych prac konserwatorsko-budowlanych w budynku najstarszej toruńskiej karczmy „Pod Modrym Fartuchem” poza elewacją wymieniono większą część historycznej substancji, częściowo odtwarzając dawny układ prze-

featured a reconstruction of windows and a store window, no attention was paid to these details. At the same time, the historical origins of the building were obscured. The conservator did not accept the design, but agreed to rebuild the functional and spatial layout and enlarge the windows. As an argument, he mentioned the necessity to assign the function to the building and following building regulations. The other design was based on preliminary studies of the preserved structures, and retained the gable as well as window divisions. The conservator ordered the lower part of the facade to be adapted to this structure, as this part was to be reconstructed in a modern way. The preserved traces also enabled development of a facade reconstruction design. However, the poor technical condition of the walls and the results of architectural research did not allow for its implementation, so a compromise concept was proposed with the necessary changes related to the reconstruction of the interior, but also the display of valuable fragments from the fourteenth century. The adopted solution has not changed to this day.¹³

Measures taken after 1945

Fortunately, the damage wrought during the Second World War did not leave a lasting imprint on Toruń. However, because renovation had been neglected, numerous buildings were in very poor technical condition. In the 1960s, the most endangered tenement houses

Ryc. 5. Kamienica przy ul. Chelmińskiej 14. Oznaczenia: A – rysunek z elementami zachowanymi i projektowanymi do odtworzenia na niebiesko oraz do zamurowania – na czerwono (rys. ze zbiorów Archiwum Państwowego w Toruniu, Akta miasta Torunia G, sygn. 675, k. 69); B – stan dzisiejszy po pracach wykonanych w 1939; fot. M. Prarat 2020.

Fig. 5. Townhouse at 14 Chelmińska Street.; legend: A—drawing with preserved elements and elements slated for renovation, presented in blue, and for filling in—presented in blue (drawing from the collection of Archiwum Państwowe in Toruń, Akta miasta Torunia G, sign. 675, ch. 69); B—present-day state after the renovation conducted in 1939; photo by M. Prarat 2020.

Ryc. 6. Szczyt kamienicy przy ul. Rabińskiej 24; oznaczenia: A – przed podjęciem prac w latach 50. XX w. z widocznymi konsolkami szczytu półkolisteo (zbiory Katedry Konserwatorstwa); B – po pracach odtwarzających błędnie szczyt schodkowy; fot. M. Prarat 2019.

Fig. 6. The gable of the tenement house at 24 Rabińska St.; legend: A—before the works in the 1950s, consoles of the semicircular gable are visible (collection of the Department of Conservation); B—after works when a stepped gable was incorrectly recreated; photo by M. Prarat 2019.

strzenny¹⁴. Z kolei przy **ul. Rabińskiej 24** brak właściwego rozpoznania, ale też dostatecznej wiedzy na temat nowożytnych przekształceń kamienicy mieszczańskiej doprowadził do złej interpretacji rozwiązania szczytu, który z renesansowego (półkoliste linie łuków osadzone na impostach) został przekształcony w średniowieczny – schodkowy z lancetowatymi blendami (ryc. 5)¹⁵.

Natomiast realizacją z lat pięćdziesiątych stawianą do dziś za przykład właściwego podejścia konserwatorskiego był remont kamienicy przy **ul. Franciszkańskiej 12**. Pomimo zachowanych śladów nie zdecydowano się na rekonstrukcję renesansowego szczytu, eksponując tylko zachowane historyczne podziały w obrębie jego trójkątnej krawędzi. Obiekt miał pełnić funkcję użyteczności publicznej, co umożliwiło odsłonięcie i częściową rekonstrukcję zachowanego w dużym stopniu XVI-wiecznego układu funkcjonalno-przestrzennego wraz z wyposażeniem (ryc. 6)¹⁶. W tym samym czasie prowadzono już kweryndy akt budowlanych Torunia znacznie poszerzające stan wiedzy o przekształceniach mieszczańskich kamienic¹⁷.

Od lat sześćdziesiątych najbardziej wartościowe obiekty, mające zachowane nie tylko elewacje, lecz także układy funkcjonalno-przestrzenne, adaptowano na funkcje użyteczności publicznej, co umożliwiło odpowiednie wyeksponowanie wszystkich wartościowych

were targeted for renovation. Within the comprehensive conservation and construction works in the building of the oldest inn in Toruń, “Pod Modrym Fartuchem,” most of the historical substance was replaced as well as the facade. In addition, original spatial arrangement was partially reintroduced.¹⁴ In turn, at 24 Rabińska St., the lack of proper identification or insufficient knowledge about the modern transformations of the burgher tenement house led to a misinterpretation of the gable form, which was transformed from a Renaissance style (semicircular lines of arches set on impostes) into a medieval stepped gable with lancet blends (Fig. 5).¹⁵

On the other hand, in the 1950s a renovation of a tenement house at 12 Franciszkańska St. was performed, which is still presented as an example of a proper conservation approach. Despite preserved traces, it was decided not to reconstruct the Renaissance gable, but only to expose historical divisions within its triangular edge. The facility was to serve as a public one, which made it possible to uncover and partially rebuild largely preserved sixteenth-century functional and spatial layout with furnishings (Fig. 6).¹⁶ At the same time, several inquiries of Toruń’s building records had already been conducted, which significantly expanded the state of knowledge about the transformation of tenement houses in the city.¹⁷

Since the 1960s, the most valuable buildings, with preserved facades and functional or spatial layouts,

elementów i wyposażenia. Charakterystycznym przykładem jest adaptacja na cele muzealne kamienicy **Pod Gwiazdą w Ryнку Staromiejskim 33**. Opracowano koncepcję konserwatorską polegającą na zachowaniu elewacji z końca XVII stulecia oraz XVI-wiecznego układu funkcjonalno-przestrzennego i więźby dachowej, z zachowaniem i wyeksponowaniem zarówno elementów wcześniejszych i późniejszych, np. klasycystycznych stolarek okiennych, jak i żeliwnych kręconych schodów z XIX wieku. Zrezygnowano z odtwarzania elementów niezachowanych, jak kaptur kominowy czy nadwieszona izdebka¹⁸. Dzięki temu budynek stanowi świadectwo historycznych przekształceń domu mieszczańskiego Torunia od XIII do XIX stulecia.

Podobna idea przyświecała adaptacji dwóch budynków przy **ul. Kopernika 15–17**, uznawanych za miejsce urodzin wybitnego astronoma, adaptacja przyjęła jednak bardziej rekonstrukcyjny charakter. Stan zachowania kamienicy nr 15 pozwolił na wyeksponowanie XIV-wiecznej elewacji (poza domniemaną formą odtworzonego portalu wejściowego) z renesansowym układem przestrzenno-funkcjonalnym oraz wartościowymi wcześniejszymi i późniejszymi nawarstwieniami¹⁹. Najwięcej kontrowersji na etapie koncepcji wzbudził projekt rekonstrukcji elewacji kamienicy nr 17, zachowanej w znacznie gorszym stanie. Zdecydowano się na odtworzenie szczytu schodkowego w formie z początku XV wieku, pomimo braku zachowanych śladów tego kształtu. Do dzisiaj realizacja ta stanowi odosobniony przykład podejścia konserwatorskiego w mieście²⁰.

Poza najbardziej wartościowymi obiektami z zachowanym układem funkcjonalno-przestrzennym prace z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych prowadzono tylko w zakresie uczynienia elementów średniowiecznych elewacji. Badania podejmowano głównie w związku z remontami, ale posiadały już one interdyscyplinarny charakter.

Od lat dziewięćdziesiątych dzięki transformacji ustrojowej w mieście nasiliły się inwestycje prywatnych właścicieli, polegające na adaptacji domów mieszczańskich na różne funkcje. Nadal jednak przyświecała im idea wyeksponowania najbardziej wartościowych, pochodzących z różnych okresów elementów historycznych elewacji, a także układu oraz wyposażenia. Inwestycje te wpłynęły znacząco na rozwój badań historyczno-architektonicznych. Do budynków remontowanych w tamtym czasie należały kamienice przy ulicach **Łazienniej 22, Kopernika 38, Rabiańskiej 8 czy Szerokiej 16**. W tej ostatniej w wyniku remontu wyeksponowano klasycystyczną elewację frontową, zachowano barokowy charakter elewacji tylnej, poddano konserwacji stropy z XVIII-wieczną polichromią (podwieszając drewniane do masywnych), a także średniowieczną polichromię przedstawiającą Pokłon Trzech Króli. Dzięki współpracy z inwestorem, którym był Bank PKO, podczas adaptacji pomieszczeń utrzymano oryginalny przebieg stropów (ryc. 7)²¹.

were adapted to public use, which made it possible to properly display their significant elements and furnishings. One characteristic example is the adaptation of the Pod Gwiazdą tenement house at 33 Rynek Staromiejski into a museum. A conservation proposal was developed to preserve the façade from the late seventeenth century as well as the sixteenth-century functional and spatial arrangement and roof truss. Both earlier and later elements were to be displayed, e.g. classicist windows and cast iron spiral stairs from the nineteenth century. Elements that had not been preserved, such as a chimney cowl or a suspended room, were abandoned.¹⁸ As a result, the building is a testimony to the historical transformations of Toruń burgher houses from the thirteenth to the nineteenth century.

A similar idea guided the adaptation of two buildings at 15–17 Kopernika St., which is said to be the birthplace of the outstanding astronomer Nicolaus Copernicus. However, the adaptation took on a more reconstructive character. The state of preservation of tenement house No. 15 allowed for the exposition of a fourteenth century wall (apart from the supposed form of the reconstructed entrance portal) with a Renaissance spatial or functional layout and valuable earlier and later layers.¹⁹ The most controversial idea during the conceptual stage was the reconstruction of the other house's façade (No. 17), whose state of preservation was much worse. It was decided to reconstruct the stepped gable in a form from the early fifteenth century, despite the lack of any traces of this very shape. Therefore, the building is an isolated example of a conservation approach introduced in Toruń.²⁰

Apart from the most valuable buildings with preserved functional and spatial arrangements, the conservation projects from the 1970s and 1980s were carried out only in the field of legibility of the medieval façade elements. Research was undertaken mainly in connection with renovations, but already had an interdisciplinary character.

Since the 1990s, due to the period's political transformation, projects by private property owners intensified in the city. They consisted in adapting burgher houses to various functions. Yet, they were still guided by the idea of displaying the most valuable elements of the façade from various periods as well as the layout and furnishings. These projects significantly influenced the development of historical and architectural research. The buildings renovated at that time included tenement houses at: 22 Łazienna, 38 Kopernika, 8 Rabiańska and 16 Szeroka streets. In the course of the renovation of the last of these buildings, a classicist façade was exposed and a Baroque form of the back elevation was maintained. All ceilings with eighteenth-century polychrome were renovated (the restoration included suspending wooden ceilings from massive ones) as well as a medieval polychrome depicting the Adoration of the Magi. Thanks to cooperation with the property owner—Bank PKO (Polish Bank)—the original course of the ceilings was maintained during the adaptation of the rooms (Fig. 7).²¹

Ryc. 7. Kamienica przy ul. Franciszkańskiej 12; oznaczenia: A – elewacja przed podjęciem prac konserwatorskich (Książnica Kopernikańska w Toruniu, Zbiory specjalne – ikonografia, sygn. T. 4, nr 47, XIX w.); B – stan obecny; fot. M. Prarat 2019.

Fig. 7. Tenement house at 12 Franciszkańska St.; legend: A—elevation before restoration (Książnica Kopernikańska in Toruń, Special Collections – Iconography, reference number T.4, No. 47, nineteenth century), B—present state; photo by M. Prarat 2019.

Zachowana prawie kompletna forma fasady w dolnych kondygnacjach kamienicy przy **ul. Żeglarskiej 13**, a także jej wystrój i wyposażenie spowodowały przywrócenie pierwotnej średniowiecznej kubatury budynku poprzez odbudowę szczytów. Otrzymały one uproszczoną, współczesną formę, zachowując średniowieczną artykulację²². Użycie jako wyprawy w tej części elewacji, od frontu, tafli szkła odbijających widok średniowiecznych murów katedry świętych Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty było w tamtym okresie popularnym zabiegiem, ale w obszarze staromiejskim Torunia zastosowanym tylko w tym przypadku. Kamienicę zaadaptowano dla potrzeb PZU w latach 1992–1994. Oprócz murów z podziałami i profilami z XIV stulecia w budynku przetrwał typowy ówczesny układ z wielką sienią (z relikami polichromii z XIV i XVII w.), nowożytnymi stropami, bocznymi izdebkami (tzw. wiszącymi), kominkami i średniowiecznymi wnękami umywalkowymi²³ (ryc. 8).

Podjęmowane w ostatnich latach prace dotyczą nadal zarówno kompleksowych remontów konserwa-

The almost completely preserved form of the facade in the lower floors of the tenement house at 13 Żeglarska St. as well as its décor and furnishings, resulted in the restoration of the original medieval massing of the building through the reconstruction of the gables. They were given a simplified, modern form, which retains medieval articulation.²² Using glass panes reflecting the view of medieval walls of the Saints John the Baptist and John the Evangelist's cathedral in this part of the facade, in its frontal part, was a popular procedure at that time, yet in the Old Town area it was used only in this single case. The tenement house was adapted to the needs of the PZU (National Insurance Company) building in the years 1992–1994. In addition to the walls with divisions and profiles from the fourteenth century, the building has a layout typical of the time with a large hall (with relics of polychrome from the fourteenth and seventeenth century), modern ceilings, side rooms (so-called suspended rooms), fireplaces and medieval washbasin niches (Fig. 8).²³

Ryc. 8. Kamienica przy ul. Żeglarskiej 13; oznaczenia: A – przed pracami (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu, sygn. 1742 – Budynek mieszkalny z oficyną. Toruń, ul. Żeglarska 13. Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska. Architektura, Toruń 1981), B – po pracach; fot. M. Prarat 2020.

Fig. 8. Tenement house at 13 Żeglarska St.; legend: A—before the renovation (Provincial Office for the Protection of Monuments in Toruń, reference number 1742 – Residential building with an outbuilding. Toruń, 13 Żeglarska St. Architectural and conservation survey. Architecture, Toruń 1981), B—after renovation; photo by M. Prarat 2020.

Ryc. 9. Kamienica przy ul. Piekary 7 po pracach konserwatorskich; bez jakiegokolwiek ingerencji budowlanej uczytelniona została średnio-wieczna artykulacja, przekształcona w XIX w.; fot. M. Prarat 2019.

Fig. 9. Tenement house at 7 Piekary St. after conservation; without any construction intervention, the medieval articulation was made clear, transformed in the nineteenth century; photo by M. Prarat 2019.

Recent procedures also relate to both comprehensive renovation and the elevations themselves. They present a completely different approach to the concept and implementation of conservation methods. One very successful example was the renovation of the facade of the building at 7 Piekary St. (Fig. 9). Here, only the medieval structure has been made legible by brick cleaning, the method of developing the walls and, above all, the color of the joint, thanks to which the original form of the facade can be read without interfering with the present divisions, which constitute a historical layer from the nineteenth and twentieth century.

A completely different approach was applied to one of the facades of a medieval building located in the vicinity of the Teutonic castle (Fig. 10). Before work started, the scope of the medieval structure of the gable facade with two narrow window openings and a slightly different roof pitch had been fully legible. After the work was completed, the scope of transformations (not only medieval, but also early modern ones) became illegible and distorted.

Various burgher houses still await comprehensive renovation, and the latest analysis results show how much there remains to discover. One example is the study of three tenement houses at 6 Mostowa St.²⁴ This massive and very characteristic group of buildings is layered from the thirteenth to the twentieth century, but its front walls were closed with one compositional form in the mid-sixteenth century (Fig. 11). This place has recently come to life, becoming one of the most pop-

Ryc. 10. Elewacja frontowa budynku w sąsiedztwie zamku krzyżackiego; oznaczenia: A – przed pracami z widoczną strukturą średniowieczną i nowożytną, stan z 2017; B – po pracach, które zupełnie zniekształciły przekształcenia budowlane, stan z 2020; fot. M. Prarat.

Fig. 10. Front elevation of the building in the vicinity of the Teutonic castle; markings: A—before the renovation, with a visible medieval and early modern structure, 2017, B—after the renovation that completely distorted structural transformations, 2020; photo by M. Prarat.

torskich, jak i samych elewacji. Prezentują one dość zróżnicowane podejście zarówno do koncepcji, jak i realizacji. Niewątpliwie udanym przykładem był remont fasady budynku przy **ul. Piekary 7** (ryc. 9). Uczyniono tu tylko średniowieczną strukturę poprzez oczyszczenie cegieł, sposób opracowania, a przede wszystkim barwę spoiny, dzięki czemu można odczytać pierwotną formę elewacji bez ingerencji w obecne podziały, które stanowią nawarstwienie historyczne z XIX–XX wieku.

Zupełnie inne podejście przyświecało pracom przy jednej z elewacji średniowiecznego budynku położonego w bliskim sąsiedztwie zamku krzyżackiego (ryc. 10). Przed przystąpieniem do prac w pełni czytelny był zakres średniowiecznej struktury elewacji szczytowej z dwoma wąskimi otworami okiennymi i nieco innym kątem nachylenia dachu. Po wykonaniu prac zakres przekształceń (nie tylko średniowiecznych, lecz także nowożytnych) został unieczystniony i zniekształcony.

Do dziś liczne budynki mieszczańskie wciąż oczekują na kompleksowe remonty konserwatorskie, a ostatnie wyniki analiz dowodzą, jak dużo jeszcze pozostało do odkrycia. Za przykład niech posłużą badania trzech kamienic przy **ul. Mostowej 6**²⁴. Ten duży, bardzo charakterystyczny zespół budynków jest nawarstwiony od XIII do XX stulecia, z tym że elewacje frontowe zostały zamknięte jedną formą kompozycyjną w połowie XVI wieku (ryc. 11). Miejsce to w ostat-

ular meeting points in the Old Town. The new gastronomic function, very reasonable in terms of form, fits perfectly into the spatial and functional arrangement. It is a therefore regrettable that during extensive work on the facades, the chronological stratification of individual parts of the wall was not fully taken into account when differentiating the mortar, which was placed hereon as it happened at 7 Piekary St. In some places, the scope of the interference is not clearly legible (e.g. the reconstruction of pinnacles), while in others it is controversial, e.g. when the profiled modern frieze stripes were reconstructed and now overlap with the much later wall transformations. It is also important that the excessive need to reveal Gothic gables does not distort complete composition from the early modern period. Ultimately, however, it is good that a decision not to re-plaster the walls was made (which had also been considered).

Conclusions

Summarizing 100 years of conservation interest in Toruń's tenement houses, we can observe the development of research opportunities, but also ongoing changes in the paradigm of monument protection (from regularization to the preservation of layers from the Middle Ages to the twentieth century; from the facade to the spatial and functional layout and furnishings). Most current designs are guided by the concept of adaptation developed in the 1960s, which consists in preserving

nim okresie ożyło, stając się jednym z popularniejszych punktów spotkań na Starym Mieście. Nowa funkcja gastronomiczna, bardzo oszczędna w formie, kapitalnie wpisuje się w układ przestrzenno-funkcjonalny. Szkoda zatem, że podczas szeroko zakrojonych prac przy elewacjach rozwarstwienie chronologiczne poszczególnych partii muru nie do końca zostało wzięte pod uwagę przy zróżnicowaniu uzupełnianej zaprawy, jak np. przy ul. Piekary 7. W niektórych miejscach zakres ingerencji jest zbyt mało czytelny (rekonstrukcja sterczyn), w innych zaś dyskusyjny, np. gdy odtwarzane są profilowane nowożytnie pasy fryzów, nachodzących obecnie na zdecydowanie późniejsze przekształcenia murów. Ważne także, aby nadmierna potrzeba wydobycia szczytu gotyckiego nie zniekształciła zamkniętej jednak kompozycji z okresu nowożytnego. Ostatecznie jednak dobrze, że nie podjęto decyzji o powtórnym otynkowaniu ścian (co też było rozważane).

Wnioski

Podsumowując 100 lat zainteresowań konserwatorskich kamienicami w Toruniu, dostrzegamy z jednej strony rozwój możliwości badawczych, a z drugiej podążanie za zmianami paradygmatu ochrony zabytków (od regotycyzacji do zachowania nawarstwień od średniowiecza do XX wieku; od elewacji do układu przestrzenno-funkcjonalnego z wyposażeniem). Większości obecnych projektów przyświeca też wypracowana w latach sześćdziesiątych koncepcja adaptacji polegająca na zachowaniu i wyeksponowaniu najbardziej wartościowych elementów z różnych okresów historycznych. W wielu miejscach ta historyczna już koncepcja nadal jednak pozostaje niedościgłym wzorem.

Z kolei w kwestii podejmowanych badań historyczno-architektonicznych niewiele zmieniło się od 100 lat, gdyż są one inicjowane głównie w związku z planami remontów. Na szczęście w ostatnim czasie widać większą liczbę jakże potrzebnych publikacji na ten temat – ukazują one przekształcenia poszczególnych zabytków²⁵ i próbują zmierzyć się z tym tematem w bardziej syntetycznej formule²⁶. Naszym jednak zdaniem badania powinno się prowadzić w większym stopniu w ramach projektów czysto naukowych²⁷.

Stan badań nad kamienicami toruńskimi niestety znacznie odbiega od rozpoznania zabudowy innych miast, np. Krakowa. Ich wyniki umożliwiłyby opracowanie niezwykle potrzebnej, naukowej syntezy rozwoju toruńskiej kamienicy mieszczańskiej. W roku 2020 projekt taki rozpoczęła Katedra Konserwatorstwa Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu. Jego wynikiem będzie rozpoznanie historycznych konstrukcji więźb dachowych kamienic, a także odniesienie tej wiedzy do datowania i przekształceń samych budynków²⁸.

Ryc. 11. Zespół budynków przy ul. Mostowej 6, widok po częściowych pracach restauratorskich; stan z 2020; fot. M. Prarat.

Fig. 11. Group of buildings at 6 Mostowa St., view after partial restoration; 2020; photo by M. Prarat.

and displaying the most valuable elements from various historical periods. In many places, however, this historic concept remains an unsurpassed model. On the other hand, in the field of historical and architectural research, little has changed in the last 100 years, as such change is initiated mainly in connection with renovation plans. Fortunately, we have recently seen a larger number of much-needed publications on this subject—they show the transformations of individual monuments²⁵ and try to approach this topic in a more synthetic way.²⁶ Yet, in our opinion, there should be a greater extent of research conducted within purely academic projects.²⁷

The state of research on Toruń tenement houses, unfortunately, differs significantly from the recognition of buildings in other cities, e.g. Cracow. Its results could make it possible to develop necessary scientific synthesis of the development of a Toruń burgher tenement house. In 2020, such project started at the Department of Conservation of the Faculty of Fine Arts of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. It is likely to result in a form of recognition of historical tenement house roof truss structures as well as juxtaposing this knowledge with dating and the transformations of the buildings themselves.²⁸

- Arszyński Marian, *Kilka uwag na temat przydatności źródeł pisanych dla procesu badań architektonicznych domów mieszczkańskich w Toruniu*, [w:] *Badania architektoniczne. Historia i perspektywy rozwoju*, red. M. Arszyński, Maciej Prarat, Ulrich Schaaf, Bożena Zimnowoda-Krajewska, Toruń 2015, s. 215–227.
- Arszyński Marian, *Toruń na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO*, „Rocznik Toruński” 1999, t. 26, s. 9–24.
- A.S. [Arthur Semrau], *Zur Denkmalpflege*, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” 1910, z. 18, s. 41.
- Chyczewski Jerzy, *Odkrycia i prace konserwatorskie w Toruniu*, „Słowo Pomorskie” 1938, nr 278 (4 XII), s. V.
- Chyczewski Jerzy, *Prace konserwatorskie na terenie województwa pomorskiego w okresie od połowy 1937 do roku 1938*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1948, t. 14, z. 1–4, s. 121–153.
- Gąsiorowski Eugeniusz, *Późnogotyckie szczyty o półkoli- stych zwińczeniach w kamienicach miast dawnych Prus Królewskich*, [w:] *Conservatio est eterna creatio. Księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi*, red. Janusz Krawczyk, Toruń 1999, s. 171–191.
- Gąsiorowski Eugeniusz, *Toruńska kamienica mieszczkańska*, „Zeszyty Naukowe UMK. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1966, t. 1, z. 16, s. 69–110.
- Gruchalski Marek, „Problematyka konserwatorska kamienic toruńskich objętych pracami w okresie działalności Jerzego Chyczewskiego, omówiona na szerszym tle”, t. 1–3, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Jana Tajchmana, UMK Toruń 2006, mps w zbiorach Katedry Konserwatorstwa, sygn. 365.
- Juras Oliwia, „Kamienica mieszczkańska jako przedmiot zainteresowań konserwatorskich na przykładach toruńskich”, praca magisterska napisana pod kierunkiem dr inż. arch. Bożeny Zimnowody-Krajewskiej, t. 1–2, UMK Toruń 2012, mps w zbiorach Katedry Konserwatorstwa, sygn. 410.
- Kucharzewska Joanna, *Historia zabudowy działek przy ul. Mostowej 8 i Podmurnej 7 w Toruniu*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu*, t. 2, red. Juliusz Raczkowski, Monika Jakubek-Raczkowska, Toruń 2020, s. 155–165.
- Kucharzewska Joanna, *Pałac Fengerów przy ul. Mostowej w Toruniu w świetle nowych badań zabytkoznawczo-konserwatorskich*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, red. Juliusz Raczkowski, (seria: Studia i Materiały z Dziedzictwa Kulturowego Torunia i Regionu), t. 1, Toruń 2013, s. 176–190.
- Kucharzewska Joanna, *Wystrój wnętrz kamienicy przy ul. Mostowej 8 w Toruniu*, [w:] *Plastyka toruńska 1793–1920: zapomniane oblicze wielokulturowego miasta*, red. Katarzyna Kluczajd, Michał Pszczółkowski, Toruń 2017, s. 97–115.
- Kucharzewska Joanna, *Znaczenie zintegrowanych elementów sztuki i techniki w badaniach na przykładzie kamienicy przy ul. Piekary 29 w Toruniu*, [w:] *Integracja sztuki i techniki w architekturze i urbanistyce*, t. 2, red. Józef Flizikowski, Bydgoszcz 2014, s. 247–263.
- Kuśnierska Teresa, *Zbiory Wojewódzkiego Oddziału Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Toruniu*, „Rocznik Toruński” 1996, t. 24, s. 307–309.
- Miśkowiec Jolanta, „Kolorystyka elewacji wybranych kamienic mieszczkańskich w Toruniu w oparciu o XIX-wieczne projekty C.H. Heckerta i ich problematyka konserwatorska”, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Mariana Arszyńskiego, UMK Toruń 1999, mps w zbiorach Katedry Konserwatorstwa, sygn. 259.
- Nawrocka Ewelina, *Kamienica przy Rynku Staromiejskim 20 w Toruniu. Analiza zabytkoznawcza budynku*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, red. Juliusz Raczkowski, (seria: Studia i Materiały z Dziedzictwa Kulturowego Torunia i Regionu), t. 1, Toruń 2013, s. 143–159.
- Nawrocki Zbigniew, *Informacja Miejskiego Konserwatora Zabytków o działaniach na rzecz ochrony i konserwacji zabytków w latach 1992–1995*, „Rocznik Toruński” 1996, t. 23, s. 197–206.
- Nawrocki Zbigniew, *Informacja Miejskiego Konserwatora Zabytków o działalności na rzecz ochrony i konserwacji zabytków w latach 1996–1997*, „Rocznik Toruński” 1998, t. 25, s. 171–174.
- Nawrocki Zbigniew, *Informacja o niektórych działaniach na rzecz ochrony i konserwacji zabytków w Toruniu w latach 1998–2000*, „Rocznik Toruński” 2001, t. 28, s. 171–192.
- Nawrocki Zbigniew, *Realizacje konserwatorskie w Toruniu w latach 1991–2000*, „Renowacje i Zabytki” 2000, nr 1, s. 20–51.
- Nawrocki Zbigniew, *Skomplikowane dzieje jednej z toruńskich kamienic*, „Rocznik Toruński” 2013, t. 40, s. 203–232.
- Nawrocki Zbigniew, *Ulica Szeroka 14/16*, [w:] *Zabytkowe kamienice toruńskie adaptowane dla potrzeb instytucji finansowych*, red. Jan Tajchman, Toruń 1995.
- Prarat Maciej, *Recenzja książki: Zbigniew Nawrocki, Historyczne kamienice w Toruniu*. Gotyck, Toruń 2016, „Zapiski Historyczne” 2017, t. 82, s. 163–169.
- Prarat Maciej, *Średniowieczne przekształcenia zespołu trzech budynków przy ul. Mostowej 6 w Toruniu*, „Ochrona Zabytków” 2018, t. 71, nr 2, s. 9–32.
- Rymaszewski Bohdan, *Miasto Toruń (1956–1957)*, „Ochrona Zabytków” 1958, nr 1–2, s. 134–137.
- Rymaszewski Bohdan, *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984.
- Rymaszewski Bohdan, *Prace konserwatorskie – miasto Toruń 1958–1964*, „Ochrona Zabytków” 1965, nr 3, s. 58–70.
- Rymaszewski Bohdan, *Problematyka konserwatorska toruńskich kamienic mieszczkańskich*, „Zeszyty Naukowe UMK. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1966, t. 1, z. 16, s. 111–149.
- Rymaszewski Bohdan, *Refleksje o teorii oraz praktyce konserwatorskiej. Na wybranych przykładach, głównie spośród toruńskich kamienic mieszczkańskich*, [w:] *Architektura et historia. Studia Mariano Arszyński septuagenario dedicata*, red. Michał Woźniak, Toruń 1999, s. 341–350.

- Schmid Bernhard, *Ein Thorner Bürgerhaus (Altstadt. Markt 22)*, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” 1909, z. 17, s. 63–71.
- Tajchman Jan, *Przemiany funkcjonalne toruńskiego domu mieszczańskiego w czasach nowożytnych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1985, t. 30, z. 2, s. 111–134.
- Tajchman Jan, *The adaptation of a Burgers House in Toruń to a Workshop for the Conservation of Historic Monuments*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1967, t. 11, z. 2, s. 71–80.
- Tajchman Jan, Kucharzewska Joanna, *Znaczenie wyników badań historyczno-architektonicznych dla projektów i realizacji konserwatorskich (na przykładach wybranych zabytków Torunia)*, [w:] *Badania architektoniczne. Historia i perspektywy rozwoju*, red. Marian Arsyński, Maciej Prarat, Ulrich Schaaf, Bożena Zimnowoda-Krajewska, Toruń 2015, s. 413–443.
- Wąsowicz Janusz, „Gotyckie kamienice starego miasta w Toruniu i ich problematyka konserwatorska”, praca magisterska, UMK Toruń 1955/56, mps w zbiorach Katedry Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa, sygn. 100.
- Zimna-Kawecka Karolina, „Działalność konserwatorska na terenie województwa pomorskiego w latach 1920–1939”, Toruń 2011, t. 1–3, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. Mariana Arsyńskiego, UMK Toruń 2011.
- Zimna-Kawecka Karolina, „Ochrona Zabytków w Toruniu w latach 1920–1939, [w:] *Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym. Narodziny – organizacja – działalność. W 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. Karol Guttmejer, Warszawa 2018, s. 193–240.

¹ M. Arsyński, *Toruń na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO*, „Rocznik Toruński” 1999, t. 26, s. 22.

² Do opracowań naukowych związanych z problematyką konserwatorską domów mieszczańskich jako zespołu należą m.in.: E. Gąsiorowski, *Toruńska kamienica mieszczańska*, „Zeszyty Naukowe UMK. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” (dalej: ZN UMK ZiK) 1966, t. 1, z. 16, s. 69–110; B. Rymaszewski, *Problematyka konserwatorska toruńskich kamienic mieszczańskich*, ZN UMK ZiK, t. 1, z. 16, s. 111–149; J. Tajchman, *The adaptation of a Burgers House in Toruń to a Workshop for the Conservation of Historic Monuments*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej: KAiU) 1967, t. 11, z. 2, s. 71–80; J. Tajchman, *Przemiany funkcjonalne toruńskiego domu mieszczańskiego w czasach nowożytnych*, KAiU 1985, t. 30, z. 2, s. 111–134; B. Rymaszewski, *Refleksje o teorii oraz praktyce konserwatorskiej. Na wybranych przykładach, głównie spośród toruńskich kamienic mieszczańskich*, [w:] *Architektura et historia. Studia Mariano Arsyński septuagenario dedicata*, red. M. Woźniak, Toruń 1999, s. 341–350. Z opracowań niepublikowanych należy przywołać m.in.: J. Wąsowicz, „Gotyckie kamienice starego miasta w Toruniu i ich problematyka konserwatorska”, praca magisterska napisana w Katedrze Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa, UMK Toruń 1955/56, mps w zbiorach Katedry Konserwatorstwa (dalej: KK), sygn. 100; J. Miśkowiec, „Kolorystyka elewacji wybranych kamienic mieszczańskich w Toruniu w oparciu o XIX-wieczne projekty C.H. Heckerta i ich problematyka konserwatorska”, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. M. Arsyńskiego, UMK Toruń 1999, mps w zbiorach KK, sygn. 259; M. Gruchalski, „Problematyka konserwatorska kamienic toruńskich objętych pracami w okresie działalności Jerzego Chyczewskiego, omówiona na szerszym tle”, t. 1–3, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. J. Tajchmana, UMK Toruń 2006, mps w zbiorach KK, sygn. 365; O. Juras, „Kamienica mieszczańska jako przedmiot zainteresowań konserwatorskich na przykładach toruńskich”, praca magisterska napisana pod kierunkiem dr inż. arch. Bożeny Zimnowody-Krajewskiej, t. 1–2, UMK Toruń 2012, mps w zbiorach KK, sygn. 410.

³ Obszerny wykaz dokumentacji zgromadzonych w Biurze MKZ w Toruniu, WUOZ w Toruniu, Oddziale Terenowym Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Toruniu, wykonanych do 2004 r., zamieścił w swojej pracy magisterskiej Marek Gruchalski (op. cit., zwłaszcza t. 1, s. 12–14, przyp. 22–27). Zob. też: O. Juras, op. cit.; K. Zimna-Kawecka,

„Działalność konserwatorska na terenie województwa pomorskiego w latach 1920–1939”, Toruń 2011, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. M. Arsyńskiego, UMK Toruń 2011, t. 3: „Katalog”, hasło: Toruń, karty nr 13–134. Zob. też: T. Kuśnierska, *Zbiory Wojewódzkiego Oddziału Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Toruniu*, „Rocznik Toruński” 1996, t. 24, s. 307–309. Toruń należy do tych ośrodków, w których (po 1945) władze konserwatorskie publikowały sprawozdania z prowadzonych działań; zob. J. Chyczewski, *Prace konserwatorskie na terenie województwa pomorskiego w okresie od połowy 1937 do roku 1938*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1948, t. 14, z. 1–4, s. 121–153; B. Rymaszewski, *Miasto Toruń (1956–1957)*, „Ochrona Zabytków” 1958, nr 1–2, s. 134–137; idem, *Prace konserwatorskie – miasto Toruń 1958–1964*, „Ochrona Zabytków” 1965, nr 3, s. 58; Z. Nawrocki, *Informacja Miejskiego Konserwatora Zabytków o działaniach na rzecz ochrony i konserwacji zabytków w latach 1992–1995*, „Rocznik Toruński” 1996, t. 23, s. 197–206; idem, *Informacja Miejskiego Konserwatora Zabytków o działalności na rzecz ochrony i konserwacji zabytków w latach 1996–1997*, „Rocznik Toruński” 1998, t. 25, s. 171–174; idem, *Informacja o niektórych działaniach na rzecz ochrony i konserwacji zabytków w Toruniu w latach 1998–2000*, „Rocznik Toruński” 2001, t. 28, s. 171–192; idem, *Realizacje konserwatorskie w Toruniu w latach 1991–2000*, „Renowacje i Zabytki” 2000, nr 1, s. 20–51.

⁴ B. Schmid, *Ein Thorner Bürgerhaus (Altstadt. Markt 22)*, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” (dalej: MCV) 1909, z. 17, s. 63–71; A.S. [Arthur Semrau], *Zur Denkmalpflege*, MCV 1910, z. 18, s. 41.

⁵ B. Rymaszewski, *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984, s. 55.

⁶ Ibidem, s. 67–68; zob. również: idem, *Problematyka*, s. 113–116.

⁷ Rozebrano m.in. kamienicę w Rynku Staromiejskim 36 z elewacją renesansową, XVII-wiecznymi polichromowanymi stropami i średniowiecznymi malowidłami ściennymi. Zob. B. Rymaszewski, *Problematyka*, s. 112.

⁸ M. Gruchalski, op. cit., s. 16 i n.; K. Zimna-Kawecka, „Ochrona Zabytków w Toruniu w latach 1920–1939, [w:] *Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym. Narodziny – organizacja – działalność. W 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2018, s. 224 i n.

⁹ K. Zimna-Kawecka, „Ochrona Zabytków w Toruniu”, s. 225.

- ¹⁰ J. Chyczewski, *Odkrycia i prace konserwatorskie w Toruniu*, „Słowo Pomorskie” 1938, nr 278 (4 XII), s. V.
- ¹¹ K. Zimna-Kawecka, „Ochrona Zabytków” w *Toruniu*, s. 224–228; M. Gruchalski, op. cit., passim; B. Rymaszewski, *Problematyka*, s. 121.
- ¹² B. Rymaszewski, *Polska „Ochrona Zabytków”. Refleksje z lat 1918–2002*, Warszawa 2002, s. 39–40; K. Zimna-Kawecka, „Ochrona Zabytków” w *Toruniu*, s. 205–206.
- ¹³ K. Zimna-Kawecka, „Ochrona Zabytków” w *Toruniu*, s. 226.
- ¹⁴ B. Rymaszewski, *Problematyka*, s. 122–123.
- ¹⁵ E. Gąsiorowski, *Późnogotyckie szczyty o półkolistych zwieńczeniach w kamienicach miast dawnych Prus Królewskich*, [w:] *Conservatio est aeterna creatio. Księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi*, red. J. Krawczyk, Toruń 1999, s. 177.
- ¹⁶ B. Rymaszewski, *Problematyka*, s. 124–127.
- ¹⁷ Problem ten w swoim artykule *Kilka uwag na temat przydatności źródeł pisanych dla procesu badań architektonicznych domów mieszczańskich w Toruniu* ([w:] *Badania architektoniczne. Historia i perspektywy rozwoju*, red. M. Arszyński, Maciej Prarat, Ulrich Schaaf, Bożena Zimnowoda-Krajewska, Toruń 2015, s. 215–227) podsumowuje Marian Arszyński.
- ¹⁸ Ostatnie podsumowanie tych prac zob. J. Tajchman, J. Kucharzewska, *Znaczenie wyników badań historyczno-architektonicznych dla projektów i realizacji konserwatorskich (na przykładach wybranych zabytków Torunia)*, [w:] *Badania architektoniczne*, s. 413–443 (tam też starsza literatura przedmiotu).
- ¹⁹ Ibidem.
- ²⁰ B. Rymaszewski, *Problematyka*, s. 137–140.
- ²¹ Z. Nawrocki, *Ulica Szeroka 14/16*, [w:] *Zabytkowe kamienice toruńskie adaptowane dla potrzeb instytucji finansowych*, red. J. Tajchman, Toruń 1995.
- ²² Z. Nawrocki, *Realizacje konserwatorskie w Toruniu w latach 1991–2000*, „Renowacje i Zabytki” 2000, nr 1, s. 40.
- ²³ Więcej na temat przekształceń zob. idem, *Historyczne kamienice w Toruniu. Gotyk*, Toruń 2016, s. 136–146.
- ²⁴ Podsumowanie przekształceń z okresu średniowiecza zob. M. Prarat, *Średniowieczne przekształcenia zespołu trzech budynków przy ul. Mostowej 6 w Toruniu*, „Ochrona Zabytków” 2018, nr 2, s. 9–32.
- ²⁵ J. Kucharzewska, *Pałac Fengerołów przy ul. Mostowej w Toruniu w świetle nowych badań zabytkoznawczo-konserwatorskich*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, red. J. Raczkowski, t. 1, Toruń 2013, s. 176–190; eadem, *Znaczenie zintegrowanych elementów sztuki i techniki w badaniach na przykładzie kamienicy przy ul. Piekary 29 w Toruniu*, [w:] *Integracja sztuki i techniki w architekturze i urbanistyce*, t. 2, red. J. Flizikowski, Bydgoszcz 2014, s. 247–263; eadem, *Wystrój wnętrza kamienicy przy ul. Mostowej 8 w Toruniu*, [w:] *Plastyka toruńska 1793–1920: zapomniane oblicze wielokulturowego miasta*, red. K. Kluczwajd, M. Pszczółkowski, Toruń 2017, s. 97–115; eadem, *Historia zabudowy działek przy ul. Mostowej 8 i Podmurnej 7 w Toruniu*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, Bydgoszcz i regionu, t. 2, red. J. Raczkowski, M. Jakubek-Raczkowska, Toruń 2020, s. 155–165; E. Nawrocka, *Kamienica przy Rynku Staromiejskim 20 w Toruniu. Analiza zabytkoznawcza budynku*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, t. 1, s. 143–159; Z. Nawrocki, *Skomplikowane dzieje jednej z toruńskich kamienic*, „Rocznik Toruński” 2013, t. 40, s. 203–232; M. Prarat, *Średniowieczne przekształcenia*.
- ²⁶ Z. Nawrocki, *Historyczne kamienice*. Zob. również: M. Prarat, *Recenzja książki: Zbigniew Nawrocki, Historyczne kamienice w Toruniu. Gotyk*, Toruń 2016, [w:] „Zapiski Historyczne” 2017, t. 82, s. 163–169.
- ²⁷ Pierwszą współczesną próbą takiego podejścia były interdyscyplinarne badania w ramach projektu naukowego „Wielomodułowe interdyscyplinarne badania nieniszczące obiektów architektury na przykładzie gotyckich kamienic mieszczańskich w Toruniu”, nr RPKP.05.04.00-04-005/13, realizowanego w ramach Działania 5. Wzmocnienie regionalnego potencjału badań i rozwoju technologii, w ramach Osi priorytetowej 5.4 Wzmocnienie konkurencyjności przedsiębiorstw, Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007–2013; więcej na temat projektu: <http://www.projektmostowa6.umk.pl/>.
- ²⁸ Grant NCN, konkurs Opus 18, Tytuł: *Sztuka cieślińska i rozwój budownictwa świeckiego na terenie Starego i Nowego Miasta Torunia od średniowiecza do końca XVIII w. w świetle interdyscyplinarnych badań więźb dachowych*, kierownik: dr inż. arch. U. Schaaf, Katedra Konserwatorstwa, Wydział Sztuk Pięknych UMK.

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest próba podsumowania dotychczasowych działań konserwatorskich podejmowanych w stosunku do historycznych kamienic mieszczańskich w Toruniu. Najstarsze prace prowadzili już na początku XX wieku niemieccy konserwatorzy, a w okresie międzywojennym polscy. Dotyczyły one głównie fasad. Dopiero po II wojnie światowej przyjęto jasno określone kryteria postępowania. Konserwacji i restauracji podlegały nie tylko elewacje, lecz także układ przestrzenno-funkcjonalny oraz wystrój. Zakres ingerencji konserwatorskiej wynikał ze stopnia zachowania historycznej struktury: od pozostawienia świadków w elewacjach po odtworzenie pierwotnego układu przestrzennego. Ewolucja podejścia konserwatorskiego do kamienic odzwierciedlała ogólne zmiany w teorii ochrony zabytków. Dziś natomiast konieczna wydaje się intensyfikacja prac badawczych, których celem powinna być synteza rozwoju jednego z najważniejszych zespołów domostw w Polsce.

Abstract

The aim of this paper is to summarize the restoration activities carried out so far in relation to historic tenement houses in Toruń. The earliest procedures were conducted at the beginning of the twentieth century by German conservators, and in the interwar period by Polish ones. They mainly concerned the facades. Only after the Second World War, clearly defined restoration criteria were adopted. It was not only the facades that were subjected to conservation and restoration, but also the spatial and functional layout and ornamentation. The scope of the conservation intervention resulted from the degree of preservation of the historical structure: from leaving witnesses in the facades to recreating the original spatial arrangement. The evolution of the conservation approach to tenement houses reflected general changes in the theory of monument protection. Today, however, it seems necessary to intensify research work, the aim of which should be to synthesize the development of one of the most important complexes of households in Poland.

Joanna Figurska-Dudek*

orcid.org/0000-0001-6941-7048

Joanna Malczewska***

orcid.org/0000-0003-0778-2052

Dominika Kuśnierz-Krupa**

orcid.org/0000-0003-1678-4746

Kazimierz Kuśnierz****

orcid.org/0000-0001-6703-5695

Historia rozwoju przestrzennego Przecławia w średniowieczu w kontekście bieżącej ochrony konserwatorskiej – wybrane zagadnienia

History of Przecław's Spatial Development during the Middle Ages in the Context of Current Conservation—Selected Issues

Słowa kluczowe: Przecław, średniowiecze, układ urbanistyczny, dziedzictwo kulturowe, ochrona konserwatorska

Keywords: Przecław, Middle Ages, urban layout, cultural heritage, conservation

Wprowadzenie

Miasto Przecław położone jest w granicach administracyjnych województwa podkarpackiego, w powiecie mieleckim, w gminie Przecław. Zdaniem autorów ośrodek ma metrykę wczesnośredniowieczną. Można także wysnuć hipotezę, że miasto powstało z fundacji rycerskiej, gdyż od XIV wieku stanowiło centrum własności rodu Ligęzów¹. Należy zaznaczyć, że do naszych czasów nie zachował się dokument lokacyjny, który wskazywałby konkretną datę założenia Przecławia.

Przecław jest jednym z tych nieco peryferyjnych miast, które bez wątpienia zasługują na uwagę badaczy

Introduction

The town of Przecław is located in the present-day administrative limits of the Subcarpathian Voivodeship, in Mielec County, in the municipality of Przecław. In the opinion of the authors, the town is of early medieval origin. One can also hypothesize that the town was founded by knightly charter, as Przecław became the center of the Ligęza family estate in the fourteenth century.¹ It should be noted that a charter document that would indicate a specific date of the town's founding has not survived.

Przecław is a peripheral town, one that undoubtedly deserves more attention from scholars specializing in

* dr inż. arch., Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

** dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

*** dr inż. arch., Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

**** prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* *Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture of the Rzeszów University of Technology*

** *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology*

*** *Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture of the Rzeszów University of Technology*

**** *Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch. Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Figurska-Dudek J., Kuśnierz-Krupa D., Malczewska J., Kuśnierz K. History of Przecław's Spatial Development during the Middle Ages in the Context of Current Conservation—Selected Issues. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

Otrzymano / Received: 14.05.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.05.2020

doi: 10.48234/WK63PRZECZLAW

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Współczesny Przecław na ortofotomapie ukazującej historyczne centrum miasta; <https://mapy.geoportal.gov.pl> (dostęp: 24 IV 2020).
 Fig. 1. Present-day Przecław on an orthophotomap depicting the historic center of the town; <https://mapy.geoportal.gov.pl> (accessed: 24 IV 2020).

historii rozwoju ośrodków miejskich. Warto przy tym zauważyć, że ustawiczne pogłębianie oraz porządkowanie wiedzy dotyczącej rozwoju przestrzennego zabytkowych polskich miast jest obecnie, w drodze ich rozwoju i przemian, niezmiernie istotne, gdyż może zapobiec utraceniu przez te ośrodki cennych wartości kulturowych.

W artykule omówiono dzieje rozwoju urbanistycznego Przecławia w okresie średniowiecza, a także przeanalizowano współczesne wartości kulturowe miasta w kontekście jego ochrony konserwatorskiej.

Problematykę historii rozwoju przestrzennego Przecławia poruszało dotychczas niewielu autorów. Należy zwrócić uwagę, że pozycje te dotyczą nie tylko Przecławia, lecz także innych ośrodków miejskich na wybranym terenie. Monografia miasta o charakterze naukowym jeszcze nie powstała, choć z pewnością jest pozycją oczekiwaną.

Pisząc o stanie badań nad urbanistyką tego ciekawego miasta, trzeba przywołać: pierwszy tom monografii pod redakcją Feliksa Kiryka *Mielec. Dzieje miasta i regionu*, a w niej rozdział *Miasta regionu mieleckiego do połowy XVII wieku. Mielec, Przecław, Radomyśl Wielki, Rzochów*²; pracę tego samego autora *Urbanizacja małopolski. Województwo Sandomierskie – XIII–XVI wiek*³; pozycję autorstwa Joanny Malczewskiej *Miasta w dolnym biegu Wisłoki w województwie sandomierskim o średniowiecznym pochodzeniu do połowy XVII wieku*⁴, a także książkę Jana Malczewskiego *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI wieku*⁵.

the history of urban development. It should be highlighted that the ongoing enhancement and structuring of knowledge concerning the spatial development of Polish historic towns is presently critical due to their development and transformation, as it can prevent the erasure of the towns' precious cultural values.

This article discusses the history of Przecław's urban development during the Middle Ages and analyzes the contemporary cultural value of the town in the context of its conservation.

The problem of the history of Przecław's spatial development was discussed by few authors. It should be noted those who did study it, did so by focusing not as much on Przecław itself as on other towns in the general area. An academic monograph about the town has not been written thus far, although many are certainly waiting for it.

When writing about the state of research on the urban layout of this interesting town, one should point to the first volume of the monograph entitled *Mielec. Dzieje miasta i regionu*, edited by Feliks Kiryk, and its section *Miasta regionu mieleckiego do połowy XVII wieku. Mielec, Przecław, Radomyśl Wielki, Rzochów*²; in addition to the work entitled *Urbanizacja małopolski. Województwo Sandomierskie – XIII–XVI wiek*³; Joanna Malczewska's *Miasta w dolnym biegu Wisłoki w województwie sandomierskim o średniowiecznym pochodzeniu do połowy XVII wieku*⁴ and Jan Malczewski's book entitled *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI wieku*⁵.

Historia rozwoju przestrzennego miasta w okresie średniowiecza

Jak wspomniano, nie jest znana data lokacji Przeclawia ani nazwisko jego zasadzcy. Zapewne został założony przed ród Ligęzów, który był właścicielem tych ziem już w wieku XIV. Można także domniemywać, że miasto ma metrykę piastowską, natomiast analizując jego rozplanowanie, należy przypuszczać, iż jego lokacja nastąpiła między połową wieku XIII a ostatnią ćwiertcią wieku XIV, kiedy zmarł ostatni z Piastów, Kazimierz Wielki⁶. Feliks Kiryk wysunął nieco inną hipotezę: jego zdaniem Przeclaw lokowano w podobnym okresie, jak pobliski Rzochów, założony między rokiem 1379 a 1382⁷. Pierwsza wzmianka pisana poświadczająca istnienie ośrodka pochodzi z roku 1419⁸, a potwierdzenie przywileju lokacyjnego miało miejsce w 1471 i wydał je Kazimierz Jagiellończyk⁹.

Jak wspomniano, miasto rozmierzono na terenie już wcześniej zagospodarowanym. Zorganizowane osadnictwo bowiem istniało tutaj co najmniej od XIII wieku. Dowodem na to jest funkcjonowanie parafii, którą wielokrotnie wymieniano w źródłach archiwalnych, m.in. w spisach świętopietrza z roku 1325 i lat następnych. Zarówno te źródła, jak i dokument biskupa krakowskiego Jana Grot z 1337, zatwierdzający wcześniejsze nadanie biskupa Iwona Odrowąża (biskup krakowski w latach 1218–1229)¹⁰, mogą być poświadczaniem nie tylko dawnej metryki parafii, lecz także jeszcze starszej metryki osadnictwa, które się tutaj rozwinęło. Dodatkowo fakt urzędowania w parafii dwóch plebanów, którzy obsługiwali podlegający jej rozległy teren¹¹, może świadczyć o jej dość wysokiej randze w dolnym biegu Wisłoki oraz o istnieniu na terenie przedlokacyjnego Przeclawia dwóch kościołów, a co za tym idzie: dwóch osad (lub jednej o znacznym obszarze)¹².

Zdefiniowany układ urbanistyczny miasta lokacyjnego został rozplanowany między osadą targową o formie owalnicowej (zlokalizowaną na zachód od miasta lokacyjnego) a drugą osadą (lub kontynuacją osadnictwa związanego z osadą targową) założoną na wschód od późniejszego miasta, przy kościele i trakcie handlowym. Relikty osady targowej owalnicowej są widoczne zarówno na archiwalnych mapach (Pierwszym i Drugim Zdjęciu Wojskowym, planie katastralnym; ryc. 4, 5, 6), jak i na współczesnym planie miasta (ryc. 1). Przestrzeń ta charakteryzuje się, dziś zabudowanym, dawnym placem handlowym o owalnym kształcie (wymiar: dłuższa średnica 160 m, krótsza 75 m), wokół którego w przeszłości wznoszono drewniane domy mieszkalne. Należy dodać, że już od wczesnego średniowiecza przez Przeclaw przebiegał ważny trakt handlowy, zwany szlakiem sandomierskim, prowadzący zachodnim brzegiem Wisłoki do Mielca i dalej w kierunku północno-wschodnim do Sandomierza¹³. Był on zapewne jednym z powodów wykrystalizowania się tutaj osadnictwa, tj. osady targowej, drugiej bliżej nieokreślonej osady, a następnie w ich sąsiedztwie miasta

History of the town's spatial development during the Middle Ages

As mentioned previously, a precise date of the town's founding is not known and neither is the name of its founder. It was most probably founded by the Ligęza family that owned these lands already in the fourteenth century.

It can also be conjectured that the town dates back to the period of the Piast dynasty, while an analysis of its plans indicates its founding could have taken place between the middle of the thirteenth and the final quarter of the fourteenth century, when Casimir the Great,⁶ the last of the Piasts, died. F. Kiryk formulated a slightly different hypothesis. He argued that Przeclaw was founded in a similar period to the nearby Rzochów, which was founded between 1379 and 1382.⁷ The first written mention attesting to the town's existence is from 1419,⁸ while a confirmation of its charter privileges was issued in 1471 by king Casimir IV Jagiellon.⁹

As mentioned above, the town was delineated on a previously developed area. Organized settlement had existed at the site probably at least since the thirteenth century. This is proven by the fact of the functioning of its parish is mentioned numerous times in archival sources, e.g. in Peter's Pence records from 1325 and later. Both these sources and a document from 1337 by Jan Grot, the bishop of Cracow, which approved an earlier grant by bishop Iwo Odrowąż (who was the bishop of Cracow in the years 1218–1229),¹⁰ can be considered evidence of not only an earlier establishment of the parish, but also of settlement at the site itself. Furthermore, the fact of the parish requiring two parsons to cover its extensive territory¹¹ can be seen as proof of its high rank in the area along the lower Wisłoka River, as well as of the existence of two churches and therefore of two settlements in the area of pre-charter Przeclaw (or one settlement of considerable size).¹²

The charter town's well-defined urban layout was planned between an oval-model market settlement (located to the west of the charter town) and a second settlement (or a continuation of the market settlement) located to the east of the town's later site, near a church and a trade route.

The relics an oval-model market settlement are visible both on archival maps (the First and Second Military Survey, the cadastral plan, see fig. 4, 5, 6) as well as on the contemporary plan of the town (see fig. 1). At present, this space is characterized by a former market square with an oval shape that has been built up and whose approximate dimensions are: 160 m along the longer diameter and 75 m along the shorter diameter. Timber residential buildings were erected around it in the past. It should be added that Przeclaw was crossed by an important trade route, known as the Sandomierz Route, already in the Early Middle Ages. The route in question ran along the western shore of the Wisłoka to Mielec and further south-eastwards to Sandomierz.¹³ It was probably one of the reasons for the crystallization of settlement here, i.e. the

Ryc. 2. Obszar osady targowej (A), drugiej osady lub kontynuacji osadnictwa związanej z osadą targową (B) oraz miasta lokacyjnego (C) w Przecławiu, zaznaczone na Pierwszym Zdjęciu Wojskowym – Mapie Galicji i Lodomerii z lat 1779–1783; www.mapire.eu (dostęp: 28 IV 2020).

Fig. 2. Territory of the market settlement (A), the second settlement or a continuation of the market settlement (B) and the charter town (C) in Przecław, marked on the First Military Survey—the Map of Galicia and Lodomeria from 1779–1783; www.mapire.eu (accessed: 28 IV 2020).

lokacyjnego (ryc. 2), którego funkcjonowanie, w pierwotnym zamyśle, miało opierać się przede wszystkim na handlu.

Układ zdefiniowany miasta lokacyjnego rozmierzono z wykorzystaniem miary sznura dużego liczącego około 45 m, na bazie modelu turbinowego. Według teorii urbanistyki średniowiecznej model turbinowy, zwany także „wiatraczkowym”, charakteryzuje się tym, że w centrum miasta zlokalizowany jest rynek, a z każdego jego narożnika wychodzi jedna ulica skierowana w inną stronę świata, często do bram miejskich. Bloki zabudowy, podzielone na działki siedliskowe wokół rynku, zwrócone są frontem do rynku, a wzdłuż ulic wychodzących z rynku – frontem do nich¹⁴.

Centrum układu urbanistycznego miasta lokacyjnego w Przecławiu zajmuje prostokątny rynek, który pierwotnie mierzył prawdopodobnie 2,5 sznura (112,5 m) na 2 sznury (ok. 90 m). Wokół niego rozmierzono wydłużone bloki zabudowy, które podzielono na działki siedliskowe o domniemanych wymiarach frontów 37 stóp (stopa: 0,3 m) oraz pierwotnej głębokości 150 stóp, czyli jednego sznura. Blok zachodni, zdaniem autorów, podzielony był na 13 działek siedliskowych, północny na 11, wschodni na 8, a południowy (najszerszy) na 16 (ryc. 3). Zapewne z czasem działki siedliskowe wydzielone w blokach

market settlement, a second largely unknown settlement, and later that of a charter town, in their vicinity (see fig. 2). The functioning of this town, as initially intended, was to be primarily based on trade.

The well-defined layout of the charter town was delineated using the sznur, a unit of measurement with a length of around 45 meters, and using a turbine model as a basis. According to medieval urban planning theory, the turbine model, also called the windmill model, is characterized by the placement of a market square at a town's center and delineating a street from each of its corners, with each street running in a different direction, often towards the town's gates. The town blocks, divided into settlement lots, faced the market square with their fronts. The plots that abutted the streets faced said streets with their fronts.¹⁴

The centre of the aforementioned charter town urban layout in Przecław is occupied by a rectangular market square, which initially had been 2.5 sznurs long (112.5 m) and 2 sznurs wide (90 m). Elongated town blocks were placed around it and divided into settlement lots, whose dimensions are thought to be as follows: fronts with a length of 37 feet (1 foot being equal to 0.3 m) and an initial depth of 150 feet, i.e. 1 sznur. The western block, according to the authors, was divided into thirteen settlement lots, the northern into

uległy wtórnemu wydłużeniu (do stanu zaznaczonego na planie katastralnym z 1849; ryc. 5) na skutek zajmowania przez właścicieli posesji terenów przylegających do wałów. W średniowieczu zresztą wolne tereny przylegające do umocnień obronnych zajmowali na ogół właściciele pobliskich posesji. Z procedurą tym walczyły władze miast, gdyż w razie najazdu i potrzeby obrony dostęp do umocnień obronnych był utrudniony¹⁵. Należy także zaznaczyć, że przywołane wyżej wielkości wpisują się w przeanalizowane przez Mieczysława Książkę średnie przedziały wymiarów działek siedliskowych w okolicznych ośrodkach o rodowodzie średniowiecznym¹⁶.

W przeclawskim rynku krzyżowały się trakty o znaczeniu ponadlokalnym, ale także lokalnym. Był to przede wszystkim wspomniany już szlak sandomierski, przecinający miasto i rynek na linii północny zachód – południowy wschód, a także trakt prowadzący do Przeclawia, przez przeprawę, ze wschodniego brzegu Wisłoki (wchodził do rynku w narożniku południowo-wschodnim) oraz drogi lokalne: pierwsza łącząca miasto z osadą targową (wychodząca z narożnika południowo-zachodniego), druga prowadząca z północno-wschodniego narożnika rynku zapewne do umocnień obronnych.

Powyższy opis sugeruje, że mierniczy Przeclawia nieco zmodyfikowali obrany model turbinowy, dostosowując go do wcześniejszych stanów zagospodarowania terenu, na którym zakładano miasto. Mutacja modelu jest czytelna w narożniku południowo-wschodnim, z którego wychodzi trakt do przeprawy na Wisłocę, a według modelu z tego narożnika powinien wychodzić trakt na południe. Trzeba też zauważyć, że wyznaczony w średniowieczu pierwotny układ komunikacyjny miasta w okresie nowożytnym był modyfikowany, m.in. w zakresie połączenia miasta z siedzibą rodu Ligęzów wzniesioną zapewne na przełomie XV i XVI wieku, na południe od rynku¹⁷.

Poócz opisanych wyżej ulic w mieście istniały także ulice podwalne, umożliwiające dostęp do umocnień obronnych. Prowadziły do nich nieliczne ulice gospodarcze i przejścia międzuchami.

W omawianym okresie zabudowa Przeclawia była prawie w całości drewniana, podobnie jak innych małopolskich miast tego okresu. Warto dodać za Bogusławem Krasnowolskim, że dla całej Małopolski zjawiskiem charakterystycznym jest dominacja starannie rozwiązane planu urbanistycznego nad wyraźnie od niego skromniejszą drewnianą zabudową wypełniającą jego treść¹⁸.

Oprócz funkcji handlowej na kształt planu urbanistycznego Przeclawia miała też wpływ zapewne funkcja rolnicza. Z nią właśnie należy wiązać prawdopodobnie już wtórne wydłużenie działek siedliskowych w blokach północnym, wschodnim i południowym, o czym wspomniano wcześniej. Należy przypomnieć, że ośrodek powstał obok wsi, a nawet częściowo na fragmencie jej obrzeża, i żył z nią w swego rodzaju symbiozie. Działki siedliskowe w miastach tego typu były takiej

eleven lots, the eastern into eight lots and the southern (widest) block into sixteen lots (see fig. 3). Over time, the settlement lots outlined within the blocks were subjected to a secondary extension (leading to the state presented on the cadastral plan from 1849, see fig. 5) due to the taking over of land adjacent to the town's earthen walls by the plots' owners. This was a prevalent practice in the Middle Ages, as free land abutting fortifications was annexed by the owners of nearby plots. Town authorities acted against such practices as they hindered the defenders' access to a town's fortifications during an assault.¹⁵ It should also be noted that the sizes listed above are aligned with the average settlement lot dimensions of nearby towns dated to the Middle Ages and analyzed by M. Książek.¹⁶

Routes of both supra-local and local significance intersected at Przeclaw's market square. Apart from the previously mentioned Sandomierz Route that crossed the town and its market square along the northwest-southeast direction, these included a route that led to Przeclaw through a crossing from the eastern shore of the Wisłoka (it entered the market square in the south-eastern corner), as well as local roads. The first linked the town with the market settlement (it extended from the south-western corner) while the second extended from the north-eastern corner of the market square, most probably towards the town's fortifications.

The description presented above suggests that the surveyors who delineated Przeclaw slightly modified their chosen turbine model, adapting it to the previous state of development of the area on which the town was being founded. This mutation of the model is legible in the south-eastern corner, from which the route towards the Wisłoka River crossing extended, as the model stipulates that it should extend southwards. It should also be noted that the original circulation layout of the town as delineated in the Middle Ages was modified in the Modern Period, e.g. by connecting the town with the Ligęza family residence, erected probably at the turn of the sixteenth century to the south of the market square.¹⁷

Apart from the streets listed above, the town also featured streets that followed the outlines of its defensive walls and provided access to them. They were accessible by a small number of ancillary streets and small paths.

During the period in question, Przeclaw's buildings were almost fully made of timber, similarly to the situation of other of Lesser Poland's towns from this period. However, as B. Krasnowolski pointed out, the dominance of a carefully outlined urban plan over the much more modest timber architecture forming its content is distinct for all of Lesser Poland.¹⁸

Apart from its trade-oriented function, the shape of Przeclaw's urban layout was probably also affected by agriculture. It is this function that should be tied with the probably secondary extension of settlement lots in the northern, eastern and southern blocks, which has been mentioned earlier in the paper. It should be highlighted that the town was founded beside a village, and

szerokości, jakiej wymagała szerokość budynków gospodarczych. W większości przypadków działki zabudowywano w ten sposób, że dom mieszkalny sytuowano od strony rynku, ale obok niego wytyczano miejsce na przejazd do tylnej części działki. To tam znajdowały się istotne budynki gospodarcze. Z uwagi na fakt, że działki przeważnie nie były wystarczająco szerokie, program budynku mieszkalnego rozwijany był w głąb działki. Zdarzało się również, że pod zabudowę zajmowana była część rynku, gdzie budowano podcienia. W tych miejscach rzemieślnicy mogli wystawiać produkowane przez siebie wyroby¹⁹.

Z ważniejszych obiektów w średniowiecznym Przecławiu należy wymienić ratusz oraz dwa kościoły: parafialny Wniebowzięcia NMP i św. Bernarda. Można domniemywać, że pierwszy ratusz Przecławia istniał już w średniowieczu. Był położony w rynku, jak większość ówczesnych obiektów o tej funkcji. Można także przypuszczać, że był obiektem drewnianym. Dokumenty źródłowe z połowy XVI wieku podają, że ratusz w Przecławiu spłonął 31 października 1548. Wiadomo również, że razem z budynkiem ogień strawił wówczas archiwum miejskie, w którym przechowywano księgi i przywileje. W roku 1555 ratusz był już odbudowany, gdyż odbywały się w nim posiedzenia sądu wójtowsko-lawniczego²⁰. Dziś obiekt ten już nie istnieje – zapewne poszedł z dymem i nie został odbudowany, gdyż nie zaznaczono go na XVIII-wiecznym Pierwszym Zdjęciu Wojskowym (ryc. 4).

Pierwszy kościół w Przecławiu istniał już w latach 1218–1229 i był fundacją z czasów, gdy funkcję biskupa pełnił Iwo Odrowąż. Można domniemywać, że był związany z osadą targową owalnicową i miał zapewne wezwanie św. Bernarda. Drugi (prawdopodobnie Wniebowzięcia NMP) założono w chwili, gdy osada bardzo się rozwinęła, lub wówczas, gdy przy trakcie sandomierskim (w rejonie zmiany jego przebiegu i skrętu nad brzeg Wisłoki) wykrystalizowała się druga osada. Podobną hipotezę wysuwa Feliks Kiryk, twierdząc, że jeżeli w przedlokacyjnym Przecławiu było – jak podają źródła – dwóch równorzędnych plebanów, to zapewne funkcjonowali przy różnych kościołach²¹. Występowanie dwóch plebanów (i kościołów) było także związane z rozległością terenu należącego do parafii, obsługiwała ona bowiem także wsie: Podole, Korzeniów, Latoszynek, Skrzyszów, Sepnica, Zawada, Kunice oraz Brzeziny.

Zapewne po lokacji ważniejszą świątynią w mieście był kościół Wniebowzięcia NMP, który z czasem stał się faktycznym kościołem parafialnym Przecławia i siedzibą prepozytury, utworzonej w roku 1454 przez ówczesnego właściciela Przecławia Stanisława Ligęzę z Gorzyc. Połączył on uposażenia obu plebanów i za zgodą kardynała i biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego (biskup krakowski w latach 1423–1455)²² stworzył w Przecławiu prepozyturę z prepozytem i trzema wikarymi²³. Prepozytura zaczęła funkcjonować dwa lata później, kiedy biskupem krakowskim był już Tomasz Strzemiński (biskup krakowski w latach

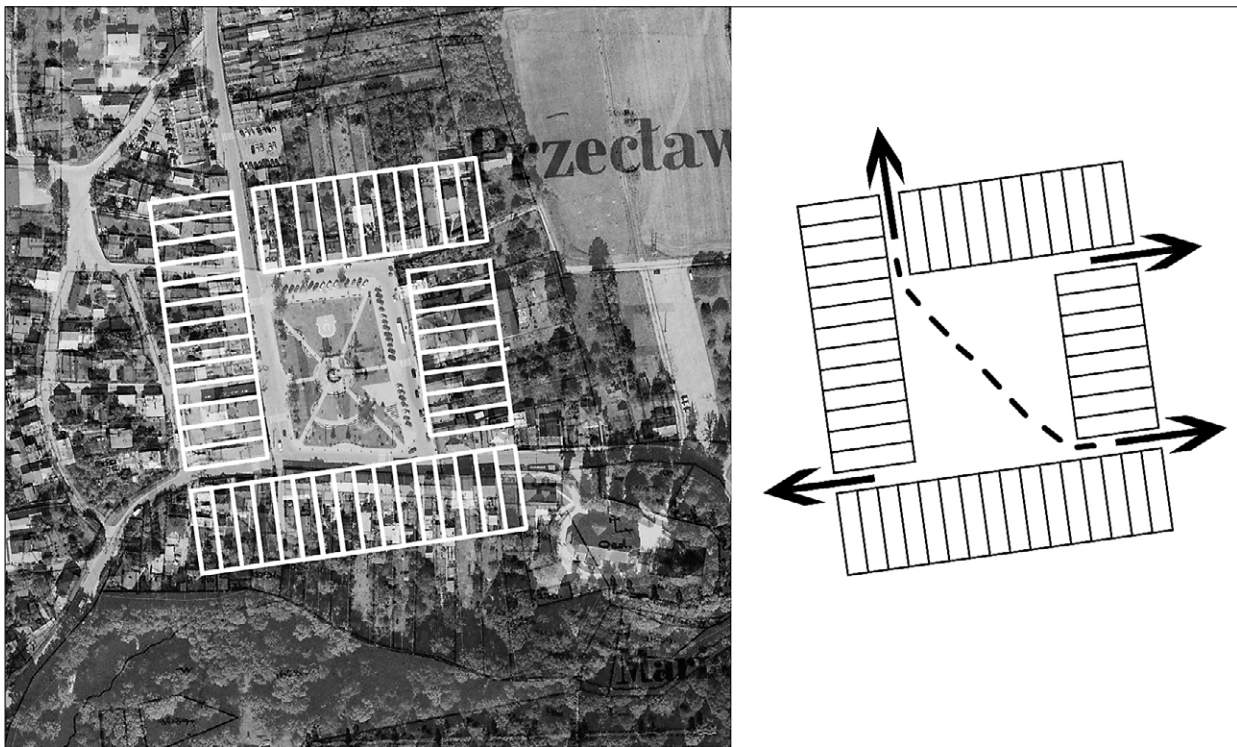
even partially on a fragment of its outline, and lived in a sort of symbiosis with it. In towns such as this, settlement plots were of a width required by farm buildings. In most cases, the lots were developed by placing the residential building from the side of the market square, but a small patch of land was left undeveloped to allow a cart to access the back of the lot. It is there that essential working buildings were located. Due to the fact that the lots were typically not wide enough, the program of a residential building was extended to the back of the lot. It also happened that a part of the market square was built up, as it is where arcades were built. Craftsmen could present their products there.¹⁹

Przecław's major medieval buildings include its town hall and the previously mentioned churches, including the parish Church of the Assumption of Virgin Mary and the Church of St. Bernard.

It can be conjectured that Przecław's first town hall had existed already during the Middle Ages. It was located, like most buildings with this function, on the market square. It can also be assumed that it was made of timber. Source materials from the middle of the sixteenth century state that Przecław's town hall burned down on October 31, 1548. It is also known that the town's archives, where the town's records and privileges were being stored, succumbed to the conflagration as well. Information from later sources indicates that the town hall was rebuilt already in 1555 and hosted sessions of the vogt and council court.²⁰ Przecław's town hall has not survived to the present. It had probably burned down and no efforts were made to rebuild it, as it was not marked on the eighteenth-century First Military Survey (see fig. 4).

The first church in Przecław existed already in the years 1218–1229 and was founded when Iwo Odrowąż held the office of bishop. It can be hypothesized that it was linked with the oval-model market settlement and was probably devoted to St. Bernard. The second church (probably of the Assumption of Virgin Mary) was established when the settlement had significantly developed or when a second settlement had crystallized near the Sandomierz Route (in the area where its course shifts and turns towards the shore of the Wisłoka). A similar hypothesis was put forward by F. Kiryk, who argued that if pre-charter Przecław had had two parsons of equal rank (and two churches), as sources claim, then they were probably tied to two separate churches.²¹ This had probably been associated with the extent of the territory of both parishes. They also included the villages of Podole, Korzeniów, Latoszynek, Skrzyszów, Sepnica, Zawada, Kunice and Brzeziny.

Quite possibly, the Church of the Assumption of Virgin Mary became the town's major temple, as it became the actual parish church for Przecław and the seat of its provost, the post of which was established in 1454 by Przecław's owner at the time, Stanisław Ligęza of Gorzyc. He combined the emoluments of both parsons and, with the approval of cardinal and bishop of Cracow Zbigniew Oleśnicki (the bishop of Cracow in

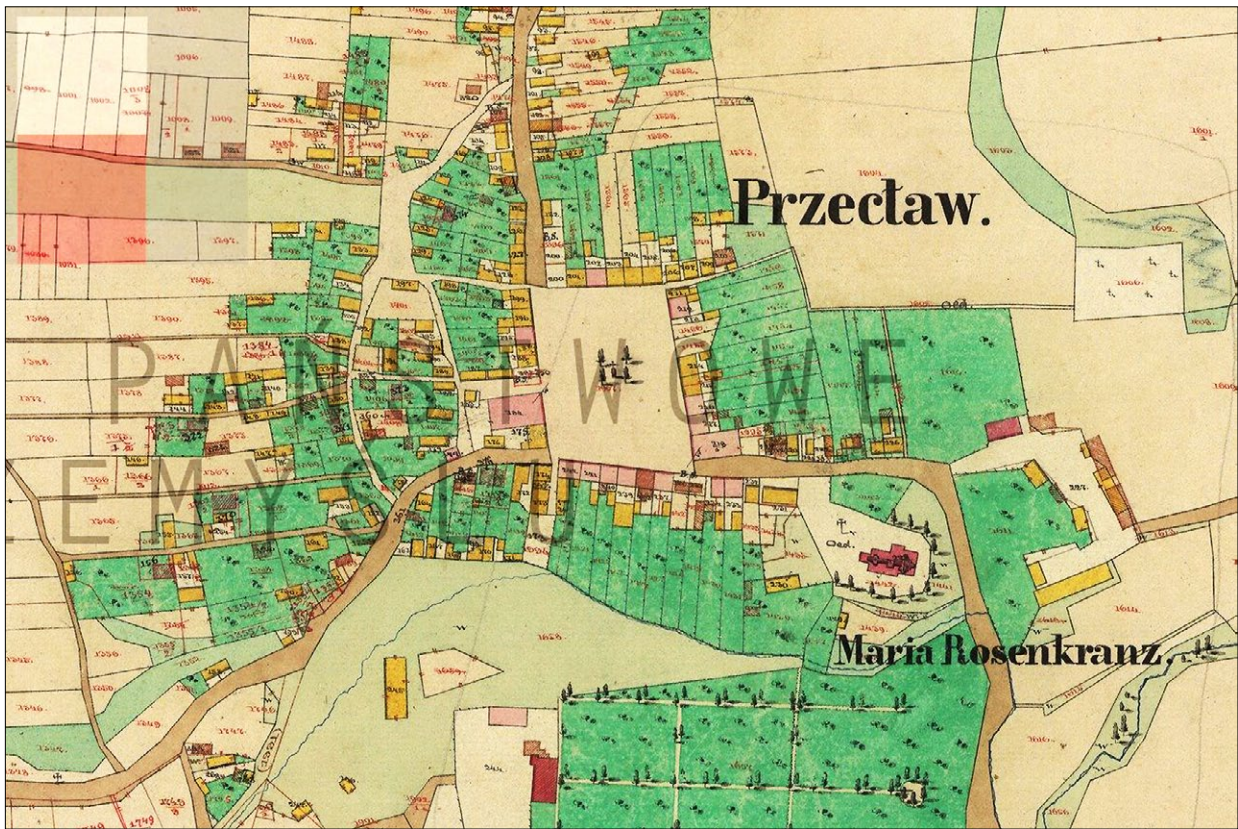
Ryc. 3. Rekonstrukcja układu urbanistycznego Przecławia z okresu powstania miasta na planie katastralnym z roku 1849 oraz współczesnej ortofotomapie; oprac. autorzy.

Fig. 3. Reconstruction of Przecław's urban layout from the period of the town's founding on a cadastral map from 1849 and a contemporary orthophotomap; by the authors.

Ryc. 4. Przecław na Pierwszym Zdjęciu Wojskowym – Mapie Galicji i Lodomerii z lat 1779–1783; www.mapire.eu (dostęp: 28 IV 2020).

Fig. 4. Przecław on the First Military Survey—the Map of Galicia and Lodomeria from the years 1779–1783; www.mapire.eu (accessed: 28 IV 2020).

Ryc. 5. Przecław na planie katastralnym z roku 1849; Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum geodezyjne, 56/126/0/0/1326M.
 Fig. 5. Przecław on a cadastral map from 1849; State Archives in Przecław, Surveying Archives, 56/126/0/0/1326M.

Ryc. 6. Przecław na Drugim Zdjęciu Wojskowym – Mapie Galicji i Bukowiny z lat 1861–1864; www.mapire.eu (dostęp: 28 IV 2020).
 Fig. 6. Przecław on the Second Military Survey—a Map of Galicia and Bukovina from the years 1861–1864; www.mapire.eu (accessed: 28 IV 2020).

1455–1460)²⁴. Od tego czasu jej uposażenie powiększało się, co zapewne wpłynęło na fakt, że pod koniec XVI wieku kościół parafialny był już obiektem murywanym.

Warto przeanalizować także położenie świątyni względem zdefiniowanego układu urbanistycznego z okresu lokacji. Jest ona umiejscowiona na południowy wschód od rynku, na działce poza głównym rozplanowaniem z okresu lokacji (ryc. 4, 5, 6). Położenie to również wskazuje na wcześniejszy rodowód kościoła, gdyż kościoły parafialne w średniowieczu przeważnie wznoszono na działce w jednym z bloków zabudowy nowo rozmiarzonego zdefiniowanego układu urbanistycznego. Najczęściej był to jeden z bloków przekątniowych²⁵. Po utworzeniu prepozytury drugi z istniejących w Przecławiu kościołów, św. Bernarda (zapewne drewniany), przejął funkcję świątyni szpitalnej²⁶.

Ważną funkcją średniowiecznego miasta była obrona. W Przecławiu obwód obronny (zapewne na początku nieco prowizoryczny) wspierało rozmiernie miasta na płaskowyżu, ograniczonym od wschodu i północy wysokimi skarpami, a od zachodu nieco niższą skarpą; od południa, u podnóża miasta płynął potok pełniący funkcję fosy²⁷. Źródła archiwalne (zarówno rękopiśmienne, jak i kartograficzne) nie podają żadnych informacji o murach obronnych Przecławia w średniowieczu. Można snuć domysły, że w okresie nowożytnym prymitywne, zapewne drewniane umocnienia obronne miasta zostały zmodernizowane. Nastąpiło to prawdopodobnie w pierwszej ćwierci XVII wieku, kiedy po przegranej przez hetmana Stanisława Żółkiewskiego bitwie z Turkami pod Cecorą (1620) przebudowywano istniejące umocnienia obronne. Dowodem na to, że podobnie stało się w Przecławiu, są widoczne do dzisiaj w terenie relikty ziemnych fortyfikacji²⁸.

Podsumowując tę część artykułu, należy zwrócić uwagę, że Przecław jest przykładem ośrodka, który powstał jako centrum tworzącego się latyfundium rycerskiego rodu Ligęza. Miasto lokacyjne z okresu dojrzałego średniowiecza rozmierzono w typowy jak na owe czasy sposób, czyli w oparciu o miarę sznura dużego, inaczej krakowskiego, według modelu turbinowego. Powstało ono na terenie wcześniej już zagospodarowanym, na co dowodem jest m.in. zachowany do dzisiaj w strukturze miasta kształt owalniczy związany z przedlokacyjną osadą targową.

Ochrona konserwatorska zasobu dziedzictwa kulturowego

Na terenie Przecławia, podobnie jak w innych zabytkowych polskich miastach, znajdują się cenne pod względem kulturowym przestrzenie i obiekty architektoniczne. Szczególnie wartościowy historycznie jest turbinowy układ urbanistyczny średniowiecznego miasta lokacyjnego, a także poprzedzająca go osada targowa o typie owalnicowym. Obie te struktury

the years 1423–1455),²² established the post of a provost with three vicars.²³ The office of the provost began to function two years later, when the post of the bishop of Cracow was held by Tomasz Strzemiński (bishop of Cracow in the years 1455–1460).²⁴ The emolument in question had increased several times since that time, which probably contributed to the fact that the parish church was reported to have been a masonry building at the end of the sixteenth century.

It would be good to analyze the placement of the church in relation to the town's well-defined charter-period urban layout. The church is located to the southeast of the market square, on a plot outside of the primary charter-period plan (see fig. 4,5,6). This siting also points to the church having an earlier origin, as in the Middle Ages parish churches were built on a plot in one of the town blocks of newly-delineated urban layouts. The block chosen as the site of a church was typically one of the diagonal blocks.²⁵

After establishing the post of a provost, the second of Przecław's churches, devoted to St. Bernard (and probably made of timber), took over the function of an infirmary church.²⁶

Defense was an important function of medieval towns. In Przecław, the defensive perimeter (which had probably initially been quite provisional), was aided by the town's siting on a plateau, which was surrounded by tall escarpments from the east and the north. A slightly lower escarpment abutted the plateau from the west, while from the south, at its foot, there flowed a creek which played the role of a moat.²⁷ Surviving archival sources (both written and cartographic) do not provide an information as to Przecław's defensive walls during the Middle Ages. It can be conjectured that the town's primitive and probably timber fortifications were modernized in the Modern Period. This probably took place in the first quarter of the seventeenth century, when existing fortifications were remodeled after Hetman Stanisław Żółkiewski lost a battle against the Turks at Cecora in 1620.²⁸ Visible relics of earthen fortifications visible in Przecław can be considered proof of this action.²⁹

To summarize this part of the paper, one should note that the town of Przecław is an example of a settlement that emerged as the center of a nascent knightly latifundium of the Ligęza knightly family. The charter-period town from the period of the Late Middle Ages was delineated in a manner typical of its time, i.e. based on the long sznur unit of measurement, also known as the Cracow sznur, and based on the turbine model. It was built on a site with prior development, as proven by, among others, the shape of the oval layout associated with the pre-charter market settlement that can still be seen in the town's structure.

Cultural heritage asset conservation

The territory of Przecław, similarly to other Polish historic towns, features culturally valuable spaces and works of architecture. Of particular historical value is

Ryc. 7. Widok na rynek w Przeclawiu od strony południowo-zachodniej, rok 2020; fot. autorzy.

Fig. 7. Present-day view of the market square in Przeclaw from the southwest, 2020; photo by the authors.

Ryc. 8. Widok na rynek w Przeclawiu (fragment pierzei południowej) od strony zachodniej, rok 2020; fot. autorzy.

Fig. 8. Present-day view of the market square in Przeclaw (fragment of the southern frontage), from the west, 2020; photo by the authors.

Ryc. 9. Widok na kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP w Przeclawiu, rok 2020; fot. autorzy.

Fig. 9. View of the parish Church of the Assumption of Virgin Mary in Przeclaw, as seen today, 2020; photo by the authors.

Ryc. 10. Widok od strony wschodniej na relikty dawnych obwarowań miasta w postaci wałów, rok 2020; fot. autorzy.

Fig. 10. View of the remains of the town's fortifications in the form of earthenworks, as seen today; 2020; photo by the authors.

są znakomicie zachowane, a co za tym idzie: czytelne w planie współczesnego miasta. Należy zauważyć, że zespół urbanistyczny osady targowej i miasta lokacyjnego nie jest wpisany do rejestru zabytków województwa²⁹, co stanowi bezpośrednie zagrożenie dla jego wysokich wartości. Do tej pory nie uchwalono też dla tego terenu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, co powoduje, że nie jest on objęty żadną z ustawowych form ochrony zabytków³⁰. Taki stan prawny jest wysoce niepokojący, aczkolwiek niestety dość częsty na terenie polskich miast zabytkowych³¹. Może to skutkować degradacją przestrzeni historycznej powodowaną presją inwestycyjną w centrum, które jest jedną z atrakcyjniejszych przestrzeni w mieście, biorąc pod uwagę nie tylko funkcję mieszkaniową, lecz przede wszystkim handlową czy usługową. Należy zaznaczyć, że gmina Przeclaw nie ma uchwalonego gminnego programu opieki nad zabytkami, w którym powinien się znaleźć zapis o konieczności przystąpienia do procedury wpisu układu urbanistycznego do rejestru za-

the turbine-model urban layout of the medieval charter-period town, as well as the oval-model market town that preceded it. Both of these structures are excellently preserved and legible in the plan of the present-day town. It should be noted that this urban complex, composed of a market settlement and charter town, is not listed in the voivodeship monuments registry,³⁰ which is a direct threat to its high values. A local spatial development plan has likewise not been put in place for this area, which means it is currently without any form of statutory monument conservation.³¹ This legal state is highly troubling, although it is unfortunately quite common in the case of Polish historic towns.³² It can lead to a degradation of historic space caused by development pressure exerted in the town center, which is one of its most attractive spaces, not only in terms of possible residential functions, but commercial or service-focused ones as well. Here it should be noted that the municipality of Przeclaw does not have a municipal monument protection program in place—which

bytków. Wzmianka wskazująca na potrzebę rewaloryzacji układu urbanistycznego Przeclawia znalazła się jedynie w Wojewódzkim Planie Zagospodarowania Przestrzennego³². Powyższe wskazuje na istotne luki w procesie ochrony i rewaloryzacji tego wartościowego założenia urbanistycznego.

W Przeclawiu oprócz cennego zespołu urbanistycznego znajduje się także kilka ważnych kulturowo obiektów architektonicznych, wpisanych do rejestru zabytków województwa, m.in.: zespół kościoła parafialnego Wniebowzięcia NMP z wikarówką oraz domem parafialnym, kaplica św. Bernardyna, drewniana kapliczka „Na Woli”, zespół zamkowy oraz dom położony w rynku pod numerem 15, a także obiekty i zespoły ujęte w gminnej ewidencji zabytków, na które składają się przydrożne kapliczki oraz relikty dawnej małomiasteczkowej zabudowy położonej w rynku i wzdłuż ulic z niego wychodzących. Obiekty te są w różnym stanie technicznym i z pewnością wymagają stałej kontroli konserwatorskiej oraz okresowych remontów.

Podsumowanie

Podsumowując, należy zwrócić uwagę, że miasto Przeclaw jest dobrze zachowanym i cennym kulturowo średniowiecznym ośrodkiem zabytkowym, który powinien podlegać bezwzględnej ochronie konserwatorskiej. Obecnie taka ochrona nie jest zapewniona, a przez brak gminnego programu opieki nad zabytkami ograniczona jest także właściwa kontrola stanu zasobu kulturowego miasta. Powyższe braki winny być pilnie uzupełnione, gdyż w przeciwnym razie istnieje poważne zagrożenie destrukcją krajobrazu kulturowego miasta i jego zabytków.

Warto zaznaczyć, że Przeclaw zasługuje na osobną monografię naukową, w której zwrócono by uwagę na jego niezwykle ciekawą i nierozpoznaną do końca historię. Zasób i dzieje ośrodka bez wątplenia stanowią ciekawe pole badawcze dla kolejnych interdyscyplinarnych zespołów, które pogłębią obecny stan wiedzy nad jego przeszłością.

should include provisions concerning the necessity of initiating the procedure of placing the urban layout of the town in the monuments registry. A provision pointing to the need to restore the Przeclaw's urban layout is only featured in the Voivodeship Spatial Development Plan.³³ The above points to there being critical gaps in the process of protecting and restoring this valuable urban layout.

Apart from a valuable urban complex, Przeclaw also hosts several culturally precious works of architecture. They are buildings listed in the voivodeship monuments registry, such as—the complex of the parish Church of the Assumption of Virgin Mary with a parish house and vicar's house; the Chapel of St. Bernard; the timber “Na Woli” chapel, a castle complex and a house at 15 Market Square, in addition to buildings and complexes listed in the municipal monument records, comprised of roadside shrines and the remains of historical small-town development abutting the market square and the streets that extend from it. These buildings are in varying technical condition and undoubtedly require permanent conservation supervision and regular maintenance.

Conclusions

In summary, one should note the fact that the town of Przeclaw is a well-preserved and culturally valuable historic medieval town, which should be placed under unconditional conservation. At present, the town is not subjected to this form of protection, and the lack of a municipal monument protection program limits proper control over the town's cultural assets. These shortcomings should be urgently addressed as otherwise there is a serious threat of the destruction of the town's cultural landscape and its monuments.

It should be noted that Przeclaw deserves its own academic monograph that would highlight its immensely interesting history that is yet to be fully explored. The assets and history of the town surely are an interesting research field for other interdisciplinary teams that can enhance the current state of knowledge about its past.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Berdecka Anna, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.
- Bogucka Maria, Samsonowicz Henryk, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Kiryk Feliks, *Miasta regionu mieleckiego do połowy XVII wieku. Mielec, Przeclaw, Radomyśl Wielki, Rzochów,*

- [w:] *Mielec. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, t. 1, Rzeszów–Mielec 1988.
- Kiryk Feliks, *Urbanizacja małopolski. Województwo sandomierskie – XIII–XVI wiek*, Kielce 1994.
- Krasnowolski Bogusław, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1: *Miasta ziemi krakowskiej. Chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Kraków 2004.
- Książek Mieczysław, *Materiały pomocnicze do studiów w zakresie historii urbanistyki*, Kraków 1994.

- Książek Mieczysław, *Układy urbanistyczne niektórych zabytkowych miasteczek w województwie rzeszowskim*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 1973, nr 17–18.
- Książek Mieczysław, *Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku*, Kraków 1994.
- Kumor Bolesław, *Archidiakonat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea w Polsce”, Lublin 1964, t. 9.
- Kuśnierz Kazimierz, Kuśnierz-Krupa Dominika, *Issues with protecting medieval urban layouts from selected example towns in Lesser Poland*, „Technical Transactions – Czasopismo Techniczne” 2019, t. 116, nr 4.
- Kuśnierz Kazimierz, Kuśnierz-Krupa Dominika, Budziakowski Mateusz, *Problematyka ochrony zabytkowego miasta na przykładzie Wólbronia. Historic Town Protection Issues on the Example of Wólbronia*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *XIV-wieczne układy urbanistyczne w Małopolsce i na Podkarpaciu: stan zachowania, ochrona i rewaloryzacja*, Kraków 2019.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Issue of protecting historic urban layouts of small towns in south-eastern Poland – on selected examples*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, nr 471.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Jaśliska w średniowieczu na tle miast dawnego powiatu bieckiego*, Kraków 2013.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Medieval urban layouts and their conservation (based on selected cases)*, [w:] *Classic and new forms of monument protection in the European cultural heritage space*, red. Piotr Dobosz, Witold Górny, Anna Mazur, Adam Kozień, Kraków 2019.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Protection issues in selected European historic towns and their contemporary development*, „E3S Web of Conferences” 2018, nr 45.
- Malczewska Joanna, *Miasta w dolnym biegu Wisłoki w województwie sandomierskim o średniowiecznym pochodzeniu do połowy XVII wieku*, Rzeszów 2017.
- Malczewski Jan, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI wieku*, Rzeszów 2006.
- Pawiński Antoni, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 2: *Małopolska*, Warszawa 1886.
- Prochaska Antoni, *Hetman Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1927.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Filip Sulimierski, Władysław Walewski, Bronisław Chlebowski, Warszawa 1880, t. 9.
- Widawski Jerzy, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/71669/ozog_tomasz_strzepinski_2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/zbigniew-olewnicki-h-debno-1389-1455-biskup-krakowski-kardynal>.
- Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego*, Uchwała nr LIX/930/2018 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z 27 sierpnia 2018, Podkarpackie Biuro Planowania Przestrzennego w Rzeszowie – 2018, https://www.podkarpackie.pl/attachments/article/6391/PZPWP_08_2018.pdf.
- Rejestr zabytków województwa podkarpackiego*, https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2031.12.2019/PDK-rej.pdf.
- Ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568, tekst ujednolicony, art. 7, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20031621568>.

¹ F. Kiryk, *Urbanizacja małopolski. Województwo sandomierskie – XIII–XVI wiek*, Kielce 1994, s. 105.

² Idem, *Miasta regionu mieleckiego do połowy XVII wieku. Mielec, Przedaw, Radomyśl Wielki, Rzochów*, [w:] *Mielec. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, t. 1, Rzeszów–Mielec 1988.

³ Idem, *Urbanizacja małopolski*, s. 105–106.

⁴ J. Malczewska, *Miasta w dolnym biegu Wisłoki w województwie sandomierskim o średniowiecznym pochodzeniu do połowy XVII wieku*, Rzeszów 2017.

⁵ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI wieku*, Rzeszów 2006.

⁶ Ibidem, s. 108.

⁷ F. Kiryk, *Urbanizacja małopolski*, s. 105.

⁸ Ibidem.

⁹ J. Malczewski, op. cit., s. 309.

¹⁰ <https://diecezja.pl/biskupi-krakowscy/iwo-odrowaz-1218-1229/> (dostęp: 25 IV 2020).

¹¹ B. Kumor, *Archidiakonat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa,

Biblioteki i Muzea w Polsce”, Lublin 1964, t. 9, s. 154.

¹² F. Kiryk, *Miasta regionu mieleckiego*, s. 187–188.

¹³ J. Malczewska, op. cit., s. 107.

¹⁴ M. Książek, *Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku*, Kraków 1992, passim; D. Kuśnierz-Krupa, *Jaśliska w średniowieczu na tle miast dawnego powiatu bieckiego*, Kraków 2013, s. 27.

¹⁵ J. Widawski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 40.

¹⁶ M. Książek, *Układy urbanistyczne niektórych zabytkowych miasteczek w województwie rzeszowskim*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 1973, nr 17–18, s. 7–27.

¹⁷ A. Pawiński, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 5: *Małopolska*, Warszawa 1886, s. 500.

¹⁸ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1: *Miasta ziemi krakowskiej. Chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 143.

- ¹⁹ J. Malczewska, op. cit., s. 146; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 122.
- ²⁰ J. Malczewska, op. cit., s. 151.
- ²¹ F. Kiryk, *Urbanizacja małopolski*, s. 105.
- ²² <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/zbigniew-olesnicki-h-debno-1389-1455-biskup-krakowski-kardynal> (dostęp: 24 III 2020).
- ²³ F. Kiryk, *Miasta regionu mieleckiego*, s. 207–209.
- ²⁴ https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/71669/ozog_tomasz_strzepinski_2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostęp: 24 III 2020).
- ²⁵ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 99.
- ²⁶ F. Kiryk, *Urbanizacja małopolski*, s. 105.
- ²⁷ J. Malczewska, op. cit., s. 148.
- ²⁸ Ibidem, s. 148–149.
- ²⁹ Rejestr zabytków województwa podkarpackiego, https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%202031.12.2019/PDK-rej.pdf (dostęp: 27 IV 2020).
- ³⁰ Ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568, tekst ujednolicony, art. 7, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20031621568> (dostęp: 16 IV 2020).
- ³¹ D. Kuśnierz-Krupa, *Issue of protecting historic urban layouts of small towns in south-eastern Poland – on selected examples*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, nr 471, s. 1–10; eadem, *Protection issues in selected European historic towns and their contemporary development*, „E3S Web of Conferences” 2018, nr 45, s. 1–8; eadem, *XIV-wieczne układy urbanistyczne w Małopolsce i na Podkarpaciu: stan zachowania, ochrona i rewaloryzacja*, Kraków 2019; K. Kuśnierz, D. Kuśnierz-Krupa, M. Budziakowski, *Problematyka ochrony zabytkowego miasta na przykładzie Włobromia / Historic Town Protection Issues on the Example of Włobrom*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62, s. 55–65.
- ³² *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego*, Uchwała nr LIX/930/2018 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z 27 sierpnia 2018, Podkarpackie Biuro Planowania Przestrzennego w Rzeszowie – 2018, s. 101, https://www.podkarpackie.pl/attachments/article/6391/PZ-PWP_08_2018.pdf (dostęp: 20 IV 2020).

Streszczenie

Artykuł dotyczy miasta Przecław. Autorzy podjęli próbę określenia genezy jego powstania oraz rozwoju urbanistycznego w okresie średniowiecza. Ośrodek położony jest obecnie na terenie województwa podkarpackiego, ale historycznie należał do ziemi sandomierskiej. Dokonano analizy stanu badań oraz archiwalnych materiałów źródłowych, w tym pisanych, kartograficznych i ikonograficznych. Przeprowadzono również badania terenowe oraz analizę współczesnych podkładów sytuacyjno-wysokościowych. Powyższe badania zostały uzupełnione o weryfikację bieżących form ochrony krajobrazu kulturowego, ze szczególnym uwzględnieniem średniowiecznego układu urbanistycznego.

Abstract

This paper focuses on the town of Przecław. The authors made an attempt to determine the genesis of its founding and urban development during the Middle Ages. The town is currently located in the Subcarpathian Voivodeship, while historically belonging to the land of Sandomierz. The authors performed an analysis of the state of research and archival source materials, including written, cartographic and iconographic studies. They also conducted field studies and an analysis of contemporary survey maps. These studies were supplemented with a verification of applicable forms of cultural landscape protection while placing a particular focus on medieval urban layouts.

Yulia Ivashko*

orcid.org/0000-0003-4525-9182

Andrii Dmytrenko**

orcid.org/0000-0003-4757-5218

Historical Background and Peculiarities of Mosque Construction in Iran as a Basis for Their Restoration

Tło historyczne i cechy konstrukcji meczetów w Iranie jako podstawa ich odnowy

Keywords: Persia, Iran, influence factors, Islamic architecture, periodization, restoration

Słowa kluczowe: Persja, Iran, czynniki wpływów, architektura islamska, periodyzacja, restauracja

Introduction

The relevance of the research topic is explained by the fact that many mosques built at different times have survived in the cities of Iran, but most of them are practically unknown outside the country.

The specific features of the Persian (Iranian) Islamic school of architecture lie in the multiplicity of cultural influences that manifested themselves not only directly in mosques, but also in madrasahs and mausoleums. Since the historical mosques of Iran used specific materials and structures, this requires special knowledge when carrying out restoration work.

The lack of comprehensive documentation and building survey drawings for many mosques makes it difficult to carry out restoration work and to remodel mosques in an authentic form. The purpose of this paper is to provide an overview of religious architecture in Iran in three main periods, linking historical periodization with the stages of changing building materials and structures.

MAIN PART

Characteristics of Persia's architectural periodization and the three main periods of mosque construction

In Iran, as in other Islamic countries, the development of mosque architecture took place through a change in the Arab canonical pattern under the influence of local pre-Islamic architectural traditions and the natural and climatic features of a particular country.

Based on a comparison of the transformation paths of the characteristic Arab columnar type of mosque in Iran and in the Maghreb countries, it can be seen how, with the imposition of strong local architectural and construction traditions on the basis of one canonical type of plan, fundamentally different types of regional mosques were formed based on local building structures, materials and techniques.

We deliberately took the mosques of Iran and Algeria for comparison, since these two schools demonstrate opposite approaches to the appearance of the mosque—

* D.Sc. (Architecture), Professor, Kyiv National University of Construction and Architecture, "Ukrrestavratsiya" corporation

** Ph.D., Associate Professor, National University "Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic"

* prof. dr hab., Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury, Przedsiębiorstwo „Ukrrestavratsiya”

** dr, prof. nadzw., Połtawski Narodowy Uniwersytet Techniczny im. Jurija Kondratiuka

Cytowanie / Citation: Ivashko Y., Dmytrenko A. Historical background and peculiarities of mosques construction in Iran such as the basement of their restoration. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

Otrzymano / Received: 28.07.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 19.08.2020

doi: 10.48234/WK63IRAN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

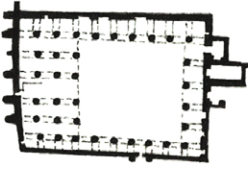
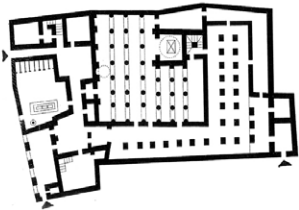
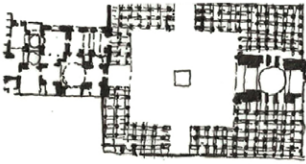
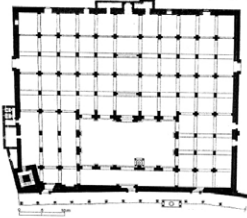

Origin				
 <p>Column prayer courtyard of the Prophet Muhammad in Medina (reconstruction)</p>				
Iran				
Algeria				
Plan	1 period	 <p>Jama'a Tarikhaneh in Damghan, Semnan Province</p>	1 period	 <p>Sidi Okba Mosque in Biskra</p>
	3 period	 <p>Jama'a Goharshad, in Mashhad, Razavi Khorasan Province</p>	2 period	 <p>Djama'a al-Kebir in Algeria</p>
 <p>Jama'a Masjed of Isfahan, Isfahan Province</p>		 <p>Djama'a al-Kebir in Tlemcen</p>		

Fig. 1. Two patterns of mosque development that stem from the Arab column type mosque (on the example of Iran and Algeria).

Fig. 2. Watercolor showing the appearance of the Jāme'h Nain (tenth century), 2019; by Peng Chang.

the emphatically luxurious motley Iranian mosques contrast with the mosques of Algeria, derived from defensive structures, without ornament (Fig. 1). On the example of these mosques of the Persian type and mosques of the Maghreb type, it was shown how from the same Arab column type mosque pattern, under the strong influence of local climatic characteristics, cultural and building traditions, lead to the development of two opposite directions of mosque architecture, from which the Persian type used the centuries-old traditions of pre-Islamic architecture of Persia, whereas the Maghreb type was based on the fortification construction of local Maghreb dynasties. That is why Persian mosques have commonality with the pre-Islamic palace architecture of Persia, and Maghreb mosques resemble fortresses with prismatic defense towers (in addition to their religious function, these mosques could serve as defensive structures when necessary) (Fig. 1).

Unlike historical periodization, the architectural periodization of mosques in Iran is based not on political and economic events, but on attitudes towards Islam and Islamic architecture, which led either to a heyday or decline in mosque construction.

Shahab Zahedi proposed his own version of Iranian mosque architectural periodization with the allocation of not five, but three major periods:¹

- 1) between the seventh and eighth century AD—the early period when Islam spread across the territory of Iran and the enrichment of Eastern Arab countries with Iranian traditions (an indication of this fact is given in other scientific sources).² During this period, the main mosques were built in the east, since the nomads were the first to adopt Islam, in the center and in the north. The main mosques of this period are in the cities of Nain (Fig. 2, 3), Isfahan, Semnan, Yazd, Shiraz, Kerman. During this period, two types of mosques were widespread—without a domed pavilion and with a domed pavilion. At the same time, mosques could be small in size and have an undeveloped planning structure.
- 2) Between the ninth and fifteenth centuries AD—the middle period. New mosques were being built and those previously built in the center, in the north and east of Iran, in the cities of Tabriz, Yazd, Zavor, Neyriz, Damgan, Isfahan are being reconstructed. During this period, mosques become larger and may or may not have an altar. In the period from the thirteenth to the seventeenth century, mosques were often multifunctional complexes and provided for caravanserais—living quarters for visitors.³ In the period between the eleventh and twelfth century, early minarets were built at the mosques—they have a square base, the base has a faceted or

star-shaped form, the fust is covered with patterned brickwork.⁴

- 3) Between the early sixteenth and the eighteenth century—the high period of the flourishing of Islam in Iran and the construction of mosques in the cities of Iran during the reign of King Abbas I Safavian of the Safavid dynasty. Mosques were built mainly in the center, south and east, in Isfahan, Shiraz, Kerman, Tabriz, Ardabil and Mashhad. Large mosques from this period were distinguished by the different period of the construction of their individual parts.⁵ Two symmetrically located minarets became an obligatory element of the mosque complex; the mosque was transformed into a developed complex with a domed massing modified according to the “Chartak” type, an inner courtyard and adjacent galleries and rooms. The minarets acquired a characteristic cylindrical type, different from the multifaceted picturesque Egyptian minarets with numerous balconies, successive to the Alexandria lighthouse—an octagon on a square. During this period, large urban mosques called “jāmeḥ,” with a developed structure and an altar, and small rural mosques were prominent. There are known examples of mosques that acted as multifunctional complexes (the complex in Mashhad, 1405–1418) includes the Old courtyard, “iwān,” the New courtyard, the tomb of Imam Reza, the Goharshad (Gauharshad) mosque, madrasah and “caravanserai”).⁶

If we talk about significant changes that the Iranian mosque underwent in the third period, then this is the obligatory presence of a decoratively decorated minaret (either one or more) at the “Jāmeḥ” congregational Friday mosque, the final formation of the regional “four-iwān” type of mosque with iwāns, a domed “chartak” along the main axis.⁷

Another aspect directly related to the architectural periodization of mosques is the variety of styles. There are six regional styles of Iran: the Parsi style, the Party style, the Khorasan style, the Razi style, the Asari style and the Isfahan style. He found out that in the first architectural period of the mosques construction there were Parsi and Party styles associated with a continuity of Zoroastrianism, in the second period—the Khorasan style, the Asari style and fragmentarily—the Isfahan style, in the third period—the Khorasan style, Isfahan style and Razi style. They got their name either from the name of the city-center from which a given style had spread (Isfahan, Khorasan styles), or from the name of the nationality (for example, the Asari style).⁸

The most ancient are the pre-Islamic Parsi styles, which felt the influence of ancient Greek architecture, which was replaced with the Party style, characterized by a weakening of ancient Greek influence: both of these styles were closely associated with Zoroastrianism. Examples of the Parsi style include the buildings of Persepolis. The Parsi style (between the eighth century BC and the third century BC) is characterized by

Fig. 3. Watercolor showing the Jāmeḥ Nain interior, 2019; by Peng Chang.

the use of expensive materials (especially stone), the construction of buildings on platform-like bases, the use of a grid of columns, the use of raw bricks with polychrome coloring and the use of glazed tiles as a material for walls, thin facade carvings and luxurious site elements in the form of reservoirs and landscaping.

The emergence of the Party style (which lasted until the fifth century AD) was marked by the invasion of Alexander the Great and the weakening of the influence of Greek architecture. The specificity of the Party style was a great modesty of decoration using local building materials (stone, raw brick), a departure from decorativeness towards structurality, the development of new types of structures (large-span arches and domes), modification and variety of plan types, the widespread use of a modified “chartak” in the altar of buildings in the form of a dome on four arches for performing rituals with a blessed fire.⁹ Examples of the Party style are the Zoroastrian sanctuary of Firuz Abad Altar, the Bishapur palace and the Sarvestan palace.

In contrast to the pre-Islamic Parsi and Party styles, the Khorasan style, which existed until 999 according to historical sources, arose in the early architectural period of the construction of mosques and was finally formed in the middle period. The region of Khorasan and the city of Khorasan in the east of Iran were the

center of its origin and a main early-period Islamic cultural center. Since the Khorasan style grew on a fundamentally different religious basis than the Parsi and Party styles, in accordance with the canons of Islam and the teachings of the Prophet, it promoted greater simplicity, asceticism, the use of local natural building materials and practically no decoration, the continuity of the previous constructive scheme with Sassanian architecture—overlapping vaulted premises, located at the four corners and walls of niches (Tarihane-Damgan mosque in Damgan, 340 km east of Tehran, Jāmeḥ Fakhrāj near Yazd). Due to its simplicity, the interiors of the early mosques of the Khorasan style were considerably remodeled and decorated during the reign of the Safavids, in the third architectural period, especially after the installation of ayvans, decorated from the inside with “stalactite vaults” and carpet type ceramics (Jāmeḥ Isfahan, Jāmeḥ Ardestan, Jāmeḥ Nain, Jāmeḥ Neyriz).

The early congregational mosques of the Arab column type were subsequently converted into Persian type mosques by means of extensions and remodeling, as can be seen on the example of one of the “iconic” mosques of Jāmeḥ Isfahan, founded during the rule of the Abbasids and subsequently expanded by a spacious courtyard with a reservoir, built up with two-tiered galleries, which bound equally vaulted “iwans” in the center of each of the four sides, among which the southern iwan that led to the domed prayer hall stood out, decorated with a monumental portal—a “peshtak”—with two minarets.¹⁰

The flourishing of the Persian regional Islamic school on the territory of Iran and Central Asia dates back to the periods of the Timurids and especially the Safavids, when the early ascetic small mosques with a simple planning structure and mass composition were replaced by the emphatically luxurious metropolitan “jāmeḥs” in the main squares.¹¹

The main changes affected the massing composition, as a result, a single building was transformed into a developed large-scale luxuriously decorated multifunctional complex, the core of the composition of which was a vast courtyard with a reservoir and “iwans” with a “peshtak” portal, and the open courtyard was actually a continuation of the hall covered with a roof for prayers.¹²

The style that followed the Khorasan style was the Razi style that emerged in the north of Iran and especially developed in the vicinity of Tehran, the emergence of which dates back to the beginning of the tenth century.¹³ The Razi style existed for three centuries and was interrupted by the Mongol invasion. It was characterized by a continuity with earlier Iranian styles: by scale—with the Parsi style; by expression of forms and composition—with the Party style; by perfection of simple forms and general similarity—with the late Khorasan style. However, unlike the Khorasan style, the Razi style was not simply used in mosques with local building materials, and various high-quality materi-

als, in comparison with the buildings of the Khorasan style, the Razi style mosques have a more developed arch and dome structures, with the simultaneous transformation of their functional structure into an element of décor.

The Razi style was replaced by the Azari style, which existed between the twelfth and the thirteenth century until the reign of Abbas I of the Safavid dynasty.¹⁴

Relationship between architectural periods and types of building structures

A distinct feature of mosque building in Iran is that each architectural period was characterized by its own specific building materials and structures that determined the appearance of mosques. And if in the early period the design dominated was followed by the form, then in the third period the ornamentation predominated and the design was decorated and was deliberately turned into an element of décor. The most characteristic regional elements of mosques are domes and semi-domes, “iwans” with “peshtak” portals and pointed arches, as well as minarets. The typification of the different mosque dome forms was explained by the replication of the dome structural scheme with the use of unloading arches and squinches, as well as typical wooden patterns for coverings. The iwan, which optimally corresponds to the local natural and climatic conditions, was carried over from residential architecture to the architecture of mosques.

In the early and middle architectural periods (from the seventh to the fifteenth century), the architectural appearance of mosques was determined by the structural system. One of the typical methods of distributing the static load in the middle period was the construction of massive supports with the simultaneous construction of arches and niches in the blind load-bearing walls of the iwan.

In the first period, brick and stone masonry was used, with the dominance of fired modular brick masonry (with a gradual reduction in brick dimensions) on alabaster mortar while accounting for seismicity. The supporting structural scheme consisted of a system of columns, folded by the method of laying bricks on the edge, with vaults (first parabolic, then pointed), laid on them by the method of transverse sections, and arches.¹⁵ The barrel vault and dome on squinches were characteristic of the early period, which, although they had limitations in the size of the overlapping space, could be used simultaneously in large numbers.

With the development and variety of types of mosques, changes were made to the design of the dome. One constructive scheme was provided for overlapping the galleries with domes on pillars, the other for the main dome, supported by a system of octagonal-type squinches in plan with intermediate arches between them.¹⁶ Subsequently, the squinches were modified into traditional Iranian “stalactites.” From the early to the late period, a clear hierarchy of types of dome

structures appeared, depending on their purpose. The mosques of the early period were distinguished by the common design of the central dome on the squinches, where the system of unloading arches reduced the octagon to a sixteen-sided one.¹⁷

The main dome rests on a belt of squinches, while the secondary round and octagonal domes rest on squinches in the form of a closed vault, and on spherical or sail-shaped sails (the so-called “Seljuk”).¹⁸

It was in Iran that the local type of the so-called “monastic” vault was formed with brick ribs made of brick on the edge, without formwork to cover any internal space of any configuration and length. The variety of domes in the plan determined the variety of types of their overlap—the domes were lancet, hipped, and in the eleventh and twelfth centuries, domes with a double shell began to spread. In general, the Iranian school was quite content with local building traditions.¹⁹

A special type of overlap was provided for the domed halls of the chartak type, where a system of three-part squinches, arches and powerful four-bladed supports was used.²⁰

The dominance of structure over decorativeness came to an end with the beginning of the third period, when from the sixteenth century a tendency towards emphasized luxury and monumentality became pronounced. The proportions and designs of the main bulbous dome began to change, visually dominating the total mass of the building as a whole. The designs and shapes became emphatically large-scale, and the décor, in contrast to them, was finely detailed. In the later period, mosques were built from fired bricks, and natural stone was rarely used.

If in the early and middle periods seismic conditions promoted the use of masonry on alabaster mortar, recessed into the thickness of the masonry of ribs and counteracting the settlement of the foundations by introducing longitudinal ties made of round timber, then in the later period, as new anti-seismic methods against wall settlement and deformation of the base of the main dome and stalactite vaults were reinforced by longitudinal ties from round timber.²¹ Adaptation to seismic conditions in the structures of the main dome were reduced, among other things, to the construction of a double shell, the decorative of which, alabaster, works well in conditions of seismic activity, is attached to the structural dome and suspended on ropes.²²

The process of vault diversification started at the end of the middle period and continued through the use of flat-arched vaults, vaults on transverse supporting arches, flat vaults, occasionally cross vaults and vaults on ribs.²³ The iwans were covered with semi-domes. The most widespread design of iwans was one in which they were completed with bundles of shield sails, on which there lied a flat star-shaped vault of a mosaic half-dome.

The scheme of the dome on squinches was being developed and improved by introducing a transition-

al strip of small arches, which provided a transition to a sixteen-sided one, and the structural scheme of the dome on squinches with sails was added.

Majolica, tiles, polychrome glazes, and ornamental masonry became integral elements of the mosques of the late period.

In the high period, the search continued for ways to improve construction in seismic conditions.

The traditional list of building materials and structures at different periods was selected by unknown builders empirically, by analyzing the main causes of emergency states. It is noteworthy that the builders of the mosques used the centuries-old experience of construction under seismic conditions from pre-Islamic Persia.

When discussing mosques with domes, then the main problem was associated with the appearance of cracks due to the uneven transfer of load from the dome to the walls. In order to counteract the appearance of cracks, the dome structure was supplemented with unloading arches at an early stage, which reduced the octagon to a hexahedron, and a pendentive system. In the middle period, emphatically massive columns at the points of maximum transfer of load from the walls and maximum stress of static power load became a countermeasure to the appearance of cracks. The design of the main dome on squinches contributed to the uniform transfer of the load and has its roots in the Sassanian period (224–651 AD), immediately preceding the period of early Islamization of Iran (the seventh and eighth centuries), which testifies to the experimental choice of the structural scheme, optimal for seismic conditions. Despite the optimality of this design in crack prevention, this system has been constantly improved. In the early period, the construction of a strip of pendentives of a geometrically correct octagonal type in plan was supplemented with intermediate arches between them. Subsequently, traditional Iranian “stalactites” gradually emerge from the configuration of pendentives. The uniform distribution of the load from the main dome was also facilitated by its variable thickness with ledges.

Seismic features (seismic vibrational twisting forces) and deformation of the vault of the main dome, which also led to the appearance of cracks and the destruction of mosques, were a significant problem, therefore, as a countermeasure, a system of ribs recessed into the masonry and designed to carry the load of the masonry without formwork and to resist deformation was developed vault of the dome, masonry was carried out on alabaster mortar. Seismic vibrations led to the appearance of cracks and settlement of the foundations, therefore, additional longitudinal ties made of round timber were introduced, and at a later period, to counteract the settling of the walls and deformations of the base of the dome and stalactite arches, they were reinforced with the same longitudinal ties from round timber.

Conclusions

Iranian mosques are an integral part of the world's cultural heritage. Considering the special influence that the Iranian Islamic school has had on the architectural schools of other Islamic states, additional research and popularization in scientific literature outside Iran must be performed on the history of mosques in medium and small cities, their placement in the structure of cities, with the manifestation of regional originality in mosques of

Iran (analysis of typical types of compositions in different regions, regional forms and decor, types of structures).

The richness of the design schemes of Iranian mosques and the variety of building materials and décor is explained by the fact that the Islamic school of Iran was formed largely on the basis of millennia of pre-Islamic local building experience, onto which the Islamic ideology introduced by the Arabs was superimposed. Persian building traditions influenced many other Islamic schools during the early period.²⁴

References / Bibliografia

- Balsara Pestanji Pherooshan, *Highlights of Parsi History*, Bombay 1963.
- Boyce Mary, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, London 1979.
- Dhalla Maneckji Nusservanji, *Zoroastrian Civilization*, New York 1938, repr. Bombay 2000.
- Gotla Asfandyar Sohrab, *Guide to Zoroastrian Historical Places in Iran*, Mumbai 1997.
- Ivashko Yulia, Rezga Kouider, *Study Methodology of the Architectural Periodization of Algerian Mosques and the Ritual Role of Elements (Mihrab, Minbar, Qibla, Bath for Ablution) in the Islamic Worship Service*, "Środowisko Mieszkaniove – Housing environment" 2018, No. 22, p. 28–36.
- Ivashko Yulia, Rezga Kouider, *Specific features and issues of preserving the historic cities of Algeria – centres of Islamic construction*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2019, No 58, p. 143–147.
- Ivashko Yulia, Rezga Kouider, *Specific features of the compositional construction of historical mosques of Algeria as the basis for their preservation and restoration in the original form*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2020, No 61, p. 80–84.
- Karaka Dosabhai Framji, *History of The Parsis including their manners, customs, religion and present position*, London 2018.
- Karanjia Ervad Ramiyar Parvez, Mirza Hormazdyar Kayoji, *Outlines Of Parsi History, Zoroastrian Religion & Ancient Iranian Art*, Mumbai 1999.
- Masani Rustom Pestonji, *Zoroastrianism: The Religion of the Good Life*, New Delhi 2003.
- Pope Arthur Upham *Persian Architecture: the Triumph of Form and Color*, London–New York 1965.
- Ашрафян Клара Зармайровна, *Падение державы Сефевидов (1502–1722)*, Москва 1951.
- Веймарн Борис Владимирович, *Искусство арабских стран и Ирана VII–XVII веков*, Москва 1974.
- Всеобщая история архитектуры в 12 томах*, Под ред. Н.В. Баранова, vol. 8, Москва 1969.
- Захеді Шахаб, *Еволюція архітектури мечетей Ірану (VII–XVIII ст.)*, Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури (доктора філософії), Київський національний університет будівництва і архітектури, Київ 2018, p. 220.
- Луконин Владимир Григорьевич, *Древний и раннесредневековый Иран: очерки истории культуры*. Москва 1987.
- Пигулевская Нина Викторовна, Якубовский Александр Юрьевич, Петрушевский, Илья Павлович, Строева Людмила Владимировна, Беленицкий Александр Маркович, ed. Струве Василий Васильевич, *История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века*, Ленинград 1958.
- Стародуб-Еникеева Татьяна Хамзяновна, *Сокровища исламской архитектуры*, Москва 2004.

---

¹ Ш. Захеді, *Еволюція архітектури мечетей Ірану (VII–XVIII ст.)*, Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури (доктора філософії), Київський національний університет будівництва і архітектури, Київ 2018, p. 61–62.

² *Всеобщая история архитектуры в 12 томах*, ред. Н.В. Баранова, vol. 8, Москва 1969, p. 9–12, 27–30.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, p. 154.

⁵ *Ibidem*, p. 169–179.

⁶ *Ibidem*, p. 169–179; Т. Стародуб-Еникеева, *Сокровища исламской архитектуры*, Москва 2004, p. 204–225.

⁷ *Всеобщая история архитектуры в 12 томах*, p. 251–256.

⁸ Ш. Захеді, *op. cit.*, p. 64–69.

⁹ *Всеобщая история архитектуры в 12 томах*.

¹⁰ Т. Стародуб-Еникеева, *op. cit.*, p. 204–219.

¹¹ *Всеобщая история архитектуры в 12 томах*, p. 277–303.

¹² *Ibidem*, p. 169–179, 277–303; Т. Стародуб-Еникеева, *op. cit.*, p. 204–225.

¹³ *Всеобщая история архитектуры в 12 томах*; P. Balsara, *Highlights of Parsi History*, Bombay 1963.

¹⁴ *Всеобщая история архитектуры в 12 томах*; P. Balsara, *op. cit.*; D. Karaka, *History of The Parsis including their manners, customs, religion and present position*, London 2018.

- ¹⁵ Всеобщая история архитектуры в 12 томах, p. 147–148.
¹⁶ Ibidem.
¹⁷ Ibidem.
¹⁸ Ibidem.
¹⁹ Ibidem.
²⁰ Ibidem, p. 150–153.
²¹ Ibidem, p. 147–179.
²² Ibidem.
²³ Ibidem.
²⁴ Y. Ivashko, K. Rezga, *Study Methodology of the Architectural Pe-*

riodization of Algerian Mosques and the Ritual Role of Elements (Mihrab, Minbar, Qibla, Bath for Ablution) in the Islamic Worship Service, “Środowisko Mieszkaniowe – Housing environment” 2018, No. 22, p. 28–36; Y. Ivashko, K. Rezga, *Specific features and issues of preserving the historic cities of Algeria – centres of islamic construction*, “Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation” 2019, No. 58, p. 143–147; Y. Ivashko, K. Rezga, *Specific features of the compositional construction of historical mosques of Algeria as the basis for their preservation and restoration in the original form*, “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, No. 61, p. 80–84.

Abstract

This paper studies the historical background of the formation of the Persian Islamic school, which was formed largely based on the pre-Islamic traditions of the Achaemenids and Sassanids. Insufficiently explored aspects concerning the architectural periodization of Iranian mosques were identified. This gives arguments as to how external factors influenced the formation of the Islamic architectural school of Iran; it was shown how elements of pre-Islamic Persian architecture were organically incorporated into the architecture of the Persian iwan mosque. The relationship between historical and architectural periods, between each architectural period and the types of building materials and structures was analyzed. The process of transition from a purely structure- and functionality-oriented to decorativeness and monumentality was presented.

Streszczenie

W artykule przeanalizowano podstawy historyczne powstania perskiej szkoły islamskiej, która w znacznej mierze została oparta na przedislamskich tradycjach Achaemenidów i Sasanidów. Zidentyfikowano niedostatecznie zbadane aspekty periodyzacji architektonicznej irańskich meczetów. Przedstawiono argumenty, w jaki sposób czynniki zewnętrzne wpłynęły na powstanie islamskiej szkoły architektonicznej w Iranie. Pokazano także, jak elementy architektoniczne przedislamskiej Persji zostały organicznie włączone do architektury perskiego meczetu typu „iwan”. Przeanalizowano również związek między okresami historycznymi i architektonicznymi oraz pomiędzy każdym okresem architektonicznym a rodzajami materiałów i konstrukcji budowlanych. Zaprezentowano, jak odbywał się proces przejścia od czystej konstrukcji i funkcji do dekoracyjności i monumentalności.

Karolina Szczepanowska*

orcid.org/0000-0002-2112-8105

Przebudowa ulicy Świętego Ducha w Gdańsku. Przyczynek do rozważań na temat rewitalizacji ulic historycznego miasta

Restoration of Świętego Ducha Street in Gdańsk: The Reflection on the Revitalization of the Streets of a Historic City

Słowa kluczowe: Gdańsk, ulica Świętego Ducha, przebudowa ulicy, przestrzeń miejska, służby konserwatorskie

Keywords: Gdańsk, Świętego Ducha Street, street restoration, urban space, heritage protection officers

Wprowadzenie

Zagospodarowanie zabytku architektury stanowi jedno z najtrudniejszych zadań z perspektywy konserwatorskiej. Wiąże się ono z utrzymaniem zabytku w dobrym stanie oraz działaniem zmierzającym do zachowania jego wartości. Właściwe użytkowanie obiektu zabytkowego pozostaje w nierozdzielnym związku z doborem i przypisaniem mu odpowiedniej funkcji, ale też ze spełnieniem wymogów nakładanych przez współczesne normy życia i zmieniające się potrzeby.

Celem artykułu jest omówienie problematyki przebudowy ulicy Świętego Ducha w Gdańsku jako przestrzeni publicznej oraz zwrócenie uwagi, czy przy tego typu inwestycji możemy mówić o adaptacji zabytku, czy raczej o wprowadzeniu zmian do programu użytkowego przy zachowaniu istniejącej funkcji. Temat zostanie omówiony z perspektywy organu ochrony zabytków i w świetle obowiązujących przepisów¹. Punktem wyjścia do rozważań będzie odwołanie się do definicji adaptacji zabytku, a następnie omówienie metody i stanu badań oraz formy ochrony konserwatorskiej ulicy Świętego Ducha w Gdańsku. Część analityczną zamknie charakterystyka zakresu robót.

Introduction

The adaptation of an architectural monument is one of the most difficult tasks from a conservation perspective. It is related to keeping the monument in good condition and towards preserving its value. The proper use of a historic structure is inseparable from the selection and assignment of an appropriate function and meeting the requirements imposed by modern living standards and changing needs. The aim of this paper is to discuss the restoration of Świętego Ducha Street in Gdańsk as a public space and to point out whether we can talk about the adaptation of a monument or about introducing changes to the utility program while maintaining the existing function in this type of project. The topic will be discussed from the perspective of the monuments protection authority and in the light of applicable regulations.¹ The starting point for the discussion will be a reference to the definition of the monument adaptation, followed by an overview of the method and state of research as well as the form of conservation at Świętego Ducha Street in Gdańsk. The analytical part will end with the description of the scope of work.

* mgr, klasztor oo. Dominikanów, menadżer zabytków Bazyliki Świętego Mikołaja w Gdańsku

** *M.Sc., Monastery of the Order of St. Dominic, heritage manager of the Basilica of St. Nicholas in Gdańsk*

Cytowanie / Citation: Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation 2020, 63:

Otrzymano / Received: 9.07.2020 • Zaakceptowano / Accepted: 3.09.2020

doi: 10.48234/WK63GDANSK

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Adaptacja zabytku architektury polega na „przystosowaniu go do wymogów współczesnego życia, odpowiednio do funkcji, jakie ma spełniać ten budynek, jednak pod warunkiem zachowania wszystkich walorów zabytkowych, a przede wszystkim charakterystycznego układu funkcjonalno-przestrzennego, wartości artystycznych i oryginalnej substancji przy minimalnym wprowadzeniu nowych elementów”². Inną definicję adaptacji zabytku zaproponowała Bogumiła Rouba: „Adaptacja to przystosowanie do nowych funkcji pod warunkiem maksymalnego zachowania charakterystycznych cech materii i struktury zabytku, będących nośnikiem wartości artystycznych i historycznych”³. W przypadku przebudowy ulicy Świętego Ducha funkcja tej przestrzeni miasta nie została zmieniona.

Stan i metody badań

Zagadnienie rewitalizacji zabytkowych ulic Gdańska nie było dotąd prezentowane w literaturze przedmiotu⁴. Podjęty w artykule temat jest pierwszym przedstawieniem zagadnienia remontu i przebudowy ulicy z perspektywy konserwatorskiej. W odniesieniu do obszaru Głównego Miasta Gdańska w ostatnim czasie można zauważyć podejmowanie zwartych działań zmierzających do remontu poszczególnych ulic na terenie ścisłego historycznego centrum miasta. Wśród wyremontowanych nawierzchni trzeba wymienić ulice Złotników, Grobla III i IV, fragment ulicy Straganiarskiej na odcinku od Grobli w stronę Motławy. Podjęcie decyzji o poszczególnych rozwiązaniach projektowych w każdym z przypadków poprzedzone było analizą stanu zachowania ulicy, zastosowanych materiałów, a także zakładanego w programie użytkowym przeznaczenia. Ostatnia kwestia obejmuje np. wyłączenie ulicy z ruchu samochodowego na rzecz udostępnienia większej przestrzeni pieszym. Na przykład na odcinku ulicy Grobla IV, z uwagi na lokalizację w tym miejscu szkoły i duży ruch pieszy, wyłączono jezdnię z ruchu kołowego. Pojawiły się dodatkowe elementy małej architektury i aranżacji przestrzeni, takie jak donice z roślinnością i ławki miejskie o nowoczesnej, nienstylizowanej na historyczną formie.

W odniesieniu do rozwiązań materiałowych należy zaznaczyć, że wytyczne konserwatorskie koncentrowały się na użyciu materiałów szlachetnych w przypadku wymiany elementów oraz, jeśli było to uzasadnione stanem zachowania, pozostawieniu elementów historycznych z XIX i XX wieku wraz z uzupełnieniami z nowego materiału. Z różnych względów nie zawsze brano pod uwagę powrót do rozwiązań udokumentowanych na archiwalnych fotografiach, ale przywracano niektóre z tych rozwiązań, np. płyty kamienne na chodnikach. Innym przykładem jest jezdnia ulicy Straganiarskiej, którą wykonano w nowej kostce brukowej, o powierzchni górnej szlifowanej; historyczny bruk zachował się w niewielkim stopniu i wykonano z jego użyciem niedużej szerokości pasy po obu stronach jezdni na styku z krawężnikami.

The adaptation of an architectural monument consists in “adapting it to the requirements of modern life, in accordance with the functions that the building is to fulfill, but on the condition that all historic qualities are preserved, and above all, the characteristic functional and spatial arrangement, artistic values and original substance are preserved with the minimum introduction of new elements.”² Another definition of monument adaptation was proposed by Bogumiła Rouba: “Adaptation means adjustment to new functions, provided that the characteristic features of the monument’s substance and structure, which are vehicles of artistic and historical values, are preserved to the greatest possible extent.”³ In the case of the restoration of Świętego Ducha Street, the function of this urban space was not changed.

State and methods of research

The issue of revitalizing the historic streets of Gdańsk has not been presented in the literature so far.⁴ The topic discussed in the paper is the first presentation of the issue of street renovation from a conservation perspective. With regard to the area of the Main City of Gdańsk, it has recently been possible to observe concise measures aimed at the renovation of individual streets in the very historical center of the city. Among the renovated pavements, one should mention Złotników Street, Grobla III and IV streets, a fragment of Straganiarska Street in the section from Grobla towards the River Motława. In each case, decisions on individual design solutions were preceded by an analysis of the state of preservation of the street, the materials used, and the intended use. The last point was, for example, excluding the street from car traffic in order to make more space available to pedestrians. For example, on the section of Grobla IV Street, due to the presence of a school and high pedestrian traffic, the road was excluded from traffic. Additional elements of street furniture and space arrangement appeared, such as flower pots with plants and city benches with a modern form without historical stylization.

With regard to material solutions, it should be noted that the conservation guidelines focused on the use of precious materials in the case of element replacement and, when justified by the state of preservation, retaining historical elements from the nineteenth and twentieth century along with additions made of new material. For various reasons, the return to solutions documented in archival photographs was not always taken into account, but some of these solutions were restored, e.g. stone slabs on pavements. Another example is the roadway of Straganiarska Street, whose surface was replaced with new paving stones with a polished upper surface; the historical pavement has been preserved to a small extent and it has been used to make strips at the junction with curbs on both sides of the roadway.

The choice of materials used in the restoration of Świętego Ducha Street was mainly motivated by its

O wyborze materiałów użytych przy przebudowie ulicy Świętego Ducha zdecydował przede wszystkim zły stan zachowania, materiał wykonania chodników oraz program użytkowy ulicy. Różnorodność rozwiązań (różnej wielkości kostka kamienna i płyty chodnikowe) została udokumentowana na jednej z archiwalnych fotografii (por. ryc. 5). Stan zachowania ulicy i zakres powojennych remontów z użyciem asfaltu i betonowych płyt chodnikowych był nieadekwatny do rangi miejsca. W trakcie analizy rozwiązań, jakie miały się pojawić w tym miejscu, uwzględniono cztery uwarunkowania: pierwszym był stan ulicy, obecność nawierzchni z asfaltu oraz płytek betonowych – nie ulegało wątpliwości, że te elementy muszą zostać wymienione; drugi wiązał się z analizą fotografii archiwalnych i możliwością przywrócenia udokumentowanego na nich stanu ulicy. Trzecim punktem rozważań była forma ochrony konserwatorskiej tej części miasta i fakt wpisania układu urbanistycznego Gdańska do rejestru zabytków już w roku 1947, więc w innych niż dziś realiach (dodatkowo wpis do rejestru odwołuje się do miasta w granicach XVII-wiecznych fortyfikacji); natomiast czwartym – zmieniające się potrzeby współczesnych użytkowników ulicy. Ważnym punktem analiz była poprawa jakości nawierzchni i komfortu poruszania się pieszych. W świetle powyższych ustaleń, w tym przede wszystkim dotyczących różnorodności i przekształceń ulicy na przestrzeni stuleci, została podjęta decyzja o wprowadzeniu różnych rozwiązań, z naciskiem na zastosowanie szlachetnej nawierzchni kamiennej.

Forma ochrony konserwatorskiej ulicy Świętego Ducha

Ulica Świętego Ducha w Gdańsku stanowi część układu urbanistycznego miasta Gdańska wpisanego do rejestru zabytków pod numerem 8 (obecnie pod numerem 15) decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku z 11 października 1947, uznanego ponadto zarządzeniem Prezydenta RP z 8 września 1994 za pomnik historii. Skutkiem decyzji wpisu do rejestru oraz uznania za pomnik historii podlega ona ochronie prawnej zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁵. Remont i przebudowa ulicy wymagały zatem uzyskania pozwolenia Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w formie decyzji administracyjnej⁶. We wpisie do rejestru zabytków brak jest szczegółowego odniesienia do ulicy Świętego Ducha oraz odwołań do zabytkowych wartości ulicy, a zakres ochrony jest następujący:

„[...] zaczynając od Bramy Oliwskiej, granica miasta uznanego za zabytek biegnie wiaduktem do ul. Jana z Kolna, gdzie na rogu ul. Robotniczej skręca ku południowemu zachodowi biegnąc lewą stroną ul. Jana z Kolna do ul. Wałowej, przecinając ul. Wałową i biegnąc dalej jej prawą stroną granica dochodzi do Motławy, przecinając Motławę, za rozjazdem bocznicy kolejowej, przedłużeniem ulicy Głębokiej, granica dochodzi do ul. Sienickiej, stąd w kierunku południowym, prawą stroną ul.

poor condition, the material of the pavements and the street's utility program. The variety of solutions (stones of various sizes and paving slabs) has been documented on an archival photograph (see Fig. 5). The state of preservation of the street and the scope of post-war renovations with the use of asphalt and concrete paving slabs were inadequate to the rank of the site. When analyzing the solutions that were to appear in this place, four factors were taken into account: the first was the condition of the street, the presence of asphalt and concrete tiles—there was no doubt that these elements had to be replaced. The second was related to the analysis of surviving archival photographs and the possibility of restoring the state of the street documented on them. They depicted the street from the period before the wartime destruction and post-war reconstruction of the city, and thus constitute a point of reference for designing solutions for the street's renovation. The third point of consideration was the form of conservation for this part of the city and the fact that the urban layout of Gdańsk was entered into the register of monuments as early as 1947, so in a different reality than today (additionally, the entry in the register refers to the area of the city within its seventeenth-century fortifications); and the fourth—the changing needs of contemporary street users. An important point of the analyses was the improvement of the quality of the surface and the comfort of pedestrians. In the light of the findings presented above, especially the variety and transformation of the street over the centuries, a decision was made to introduce various solutions, with an emphasis on the use of a formal stone surface.

Form of protection for Świętego Ducha Street

Świętego Ducha Street in Gdańsk is part of the urban layout of the city of Gdańsk listed in the register of monuments under number 8 (now number 15) by the decision of the Voivodeship Conservator of Monuments in Gdańsk of October 11, 1947, also recognized by the order of the President of the Republic of Poland of September 8, 1994, as a historical monument. As a result of the decision to enter into the register and its recognition as a historical monument, it is subject to legal protection in accordance with the Act on the Protection and Preservation of Monuments.⁵ Therefore, the renovation and remodeling of the street required a permit from the Pomeranian Voivodeship Conservator of Monuments in the form of an administrative decision.⁶ In the monuments registry entry, there is no specific reference to Świętego Ducha Street or references to the historic values of the street, and the scope of protection is as follows:

Starting from the Oliwska Gate, the border of the city recognized as a monument runs along the viaduct to Jana z Kolna Street, where at the corner of Robotnicza Street it turns south-west, running on the left side of Jana z Kolna Street to Wałowa Street, crossing Wałowa Street and running on its right side, the border reaches the Motława Riv-

Siennickiej dochodzi do ul. Elbląskiej, przecinając ją za Bramą Elbląską poprzez Stadion Sportowy i przecinając fosę dawnego fortu ulicą Na Szaniec i ul. Pusta dochodzi do Szerokiej Motławy, którą przecina; dalej granica biegnie brzegiem wymienionej fosy aż do jej końca i zmierza poprzez tory kolejowe na zachód, otaczając Biskupią Górkę, ujmuje Kolonię Fałata i Kolonię Przyszłość i ulica Pohulanka biegnie na północ, przecina ul. Nowy Świat, ulica Powstańców Warszawskich dochodzi do ul. Generała Dąbrowskiego, która biegnie aż do Bramy Oliwskiej, stąd w stronę Wrzeszcza obejmuje obie strony całej Alei Mar. Rokossowskiego, zamykając się w Bramie Oliwskiej. Uznanie terenu miasta Gdańsk za zabytek wynika nie tyle z istnienia na wspomnianym terenie pojedynczych pomników architektury kościelnej i świeckiej, ale na równi wiąże się z zespołami budowli świeckich, które wznoszone w następujących po sobie epokach stylów podporządkowane były ogólnej koncepcji urbanistycznej miasta, wytkniętej przez jej założycieli w średniowieczu”.

Obok wpisu do rejestru zabytków na omawianym obszarze obowiązują zapisy miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego⁷. W warunkach konserwatorskich planu znajduje się m.in. odniesienie do strefy ochrony archeologicznej terenu i wymaganych, wyprzedzających inwestycję budowlaną badań archeologicznych bądź nadzoru archeologicznego przy pracach ziemnych; zwrócono również uwagę na pełną ochronę obiektów architektonicznych wpisanych do rejestru zabytków oraz ochronę obiektów o wartościach kulturowych. Ze względu na fakt, że na obszarze planu występują niezabudowane po wojnie działki, część zapisów odnosi się do warunków nowej zabudowy na tym terenie. Do projektu przebudowy ulicy odnieść można zapisy dotyczące przedproży (odtworzenie ich lub wprowadzenie kamiennych elementów dekoracyjnych, ze zróżnicowaniem materiału nawierzchni w stosunku do nawierzchni chodnika) oraz elementów małej architektury (projektowanie w harmonii z historycznym otoczeniem).

Główne założenia projektu przebudowy ulicy

Inwestorem przebudowy ulicy Świętego Ducha była Gmina Miasta Gdańska reprezentowana przez Dyрекcję Rozbudowy Miasta Gdańska. Przebudową została objęta część ulicy na odcinku od ulicy Bosmańskiej do skrzyżowania z ulicą Złotników. W ramach przebudowy założono również wykonanie typowo ziemnych robót budowlanych, polegających na przebudowie kanalizacji deszczowej, instalacji wodociągowej⁸ oraz kabla energetycznego. Zakres działań podzielono na dwa odcinki: pierwszy obejmował obszar od ulicy Bosmańskiej do ulicy Grobla I (odcinek A), drugi od ulicy Grobla I do skrzyżowania z ulicą Złotników (odcinek B). Głównym założeniem projektu było stworzenie przestrzeni miejskiej służącej przede wszystkim pieszym (w aspekcie komunikacyjnym) oraz mieszkańcom i użytkownikom (w aspekcie komercyj-

er, crossing the Motława River, behind the railway siding junction, along the extension of Głęboka Street, the border reaches Siennicka Street, from here towards the south, on the right side of Siennicka Street, it reaches Elbląska Street, crossing it behind Elbląska Gate through the Sports Stadium and crossing the moat of the former fort along Na Szaniec Street and Pusta Street, it reaches the Szeroka Motława which it crosses; then the border runs along the edge of the aforementioned moat to its end and goes west through the railway tracks, surrounding Biskupia Górka, it embraces Kolonia Fałata and Kolonia Przyszłość and runs north along Pohulanka Street, crossing Nowy Świat Street, Powstańców Warszawskich Street, it reaches Generała Dąbrowskiego Street, which runs as far as the Oliwska Gate, hence towards Wrzeszcz it covers both sides of the entire Marszałka Rokossowskiego Avenue, closing itself at Oliwska Gate. The recognition of the city of Gdańsk as a monument is not so much due to the existence of individual monuments of church and secular architecture in the area, but is also associated with the complexes of secular buildings, which, erected in successive periods of styles, were subordinated to the general urban concept of the city, as indicated by its founders in the Middle Ages.

Apart from the entry in the register of monuments, the local spatial development plan applies to the area in question.⁷ The plan's conservation conditions included references to the area of archaeological protection and the required archaeological research or archaeological supervision during earthworks prior to the construction project; attention was also paid to the complete protection of works of architecture listed in the register of monuments and the protection of objects of cultural value. Due to the fact that there were plots of land that had been undeveloped after the war in the area of the plan, some of the provisions referred to the conditions of new development in this area. The street restoration project can be related to the provisions concerning front sills (restoring them or introducing stone decorative elements, with the differentiation of the surface material in relation to the pavement surface) and elements of street furniture (design in harmony with the historical surroundings).

Main assumptions of the street restoration project

The restoration of Świętego Ducha Street was financed by the Municipality of Gdańsk, represented by the Gdańsk City Development Directorate (Dyrekcja Rozbudowy Miasta Gdańska). The part of the street from Bosmańska Street to the intersection with Złotników Street was included in the restoration project. As part of the renewal, typical earth construction work was also planned, consisting in the remodeling of the stormwater drainage system, water supply system⁸ and power cables. The scope of the project was divided into two sections: the first one covered the area from Bosmańska Street to Grobla I Street (section A), and the second covered the one from Grobla I Street to the intersection with Złotników Street (section B). The main as-

nym, turystycznym – korzystanie z przestrzeni ulicy, dostępność lokali usługowych, ogródków gastronomicznych). Najbardziej widoczne zmiany dotyczyły części A i wiązały się z wprowadzeniem ulicy jedno-przestrzennej. Celem nadrzędnym było umożliwienie łatwego i wygodnego poruszania się osobom pieszym, osobom z wózkami i na wózkach oraz zwiększenie dostępności ulicy w aspekcie komercyjnym. W tym celu powiększono chodnik kosztem zwężenia jezdni, która w części tego odcinka została wyłączona z ruchu samochodowego. Nowymi elementami zagospodarowania przestrzeni miały być ławki, kosze na śmieci, nasadzenia drzew, słupki wygradzające. Do materiałów budowlanych zaklasyfikowano istniejącą w ulicy historyczną kostkę brukową, kostkę granitową drobną i średnich rozmiarów (9/11 cm) oraz płyty granitowe. Ustalono, że w zależności od lokalizacji górna powierzchnia kostki granitowej będzie opracowana jako szorstka, łupana lub gładka o powierzchni ciętej. Na krawężniki użyto granitu oraz istniejącego kamienia. By zaznaczyć w nawierzchni linię przebiegu dawnych przedproży, zastosowano ciemną, grafitową kostkę kamienną (gabro) o powierzchni górnej łupanej.

Problematyka konserwatorska

W trakcie analizy projektu oraz formułowania i oceny dopuszczalnych rozwiązań projektowych w przestrzeni historycznej miasta uwzględniono przede wszystkim stan zachowania ulicy i potrzeby remontowe tej części miasta oraz rozwiązania zastosowane wcześniej przy remontach innych ulic Gdańska. Uwagę skupiono również na powojennej aranżacji ulicy i późniejszych remontach oraz oczekiwaniach zarządcy drogi i programie użytkowym ulicy. Przeprowadzenie remontu było uzasadnione nie najlepszym stanem ulicy. Szczególnie zaniedbane były chodniki, ułożone z nieestetycznych płytek betonowych, w wielu miejscach nierównych i popękanych (ryc. 1–4, 6). Jezdnia miała nawierzchnię asfaltową, przykrywającą dawny bruk.

Analizując dawne fotografie (ryc. 5), zastanawiano się, z jakiego rodzaju kamienia wykonać nawierzchnię ulicy. Najtrudniejsza decyzja dotyczyła zwężenia jezdni (ma ona szerokość 3 m). Przyjęto, że taka zmiana będzie formą aranżacji ulicy i nie wpłynie negatywnie na układ urbanistyczny miasta Gdańska chroniony wpisem do rejestru zabytków⁹. W ujęciu całościowym ulica nie uległa zmianie i szerokości, a jedynie została wyposażona w tradycyjne rozwiązania materiałowe (kamień), częściowo w nowym opracowaniu powierzchni (powierzchnia gładka płomieniowana). Nowym elementem zagospodarowania terenu jest również żeliwna kratka¹⁰ odprowadzająca wodę z rzygaczy przedproży (ryc. 7, 9). Stan zachowania przedproży, nie tylko na ulicy Świętego Ducha, lecz także w wielu innych lokalizacjach, wskazuje na wyraźną potrzebę remontową, natomiast z punktu widzenia właścicieli przedproży¹¹ ustępuje innym remontom, np. elewacji, wymianie stolarki okiennej czy budowie instalacji gazowych.

sumption of the project was to create an urban space serving primarily pedestrians (in terms of circulation) as well as residents and users (in terms of commercial- and tourism-related use of street space, availability of service premises, gastronomic gardens). The most visible changes concerned part A and were related to the introduction of a single-space street. The main goal was to enable easy and comfortable movement of pedestrians, people with prams and wheelchairs, and to increase the accessibility of the street in the commercial aspect. For this purpose, the pavement was widened at the expense of narrowing the road, which in this section was excluded from car traffic. The new elements of space development were to include benches, litter bins, tree plantings, and partition posts. The building materials included existing historical paving stones, small and medium-sized granite cubes (9/11 cm) and granite slabs. It was established that, depending on the location, the upper surface of the granite cube will be rough, split or smooth with a cut surface. Granite and the existing stone were used for the curbs. In order to mark the line of the old stoop, a dark, graphite stone cube (gabro) with a split upper surface was used.

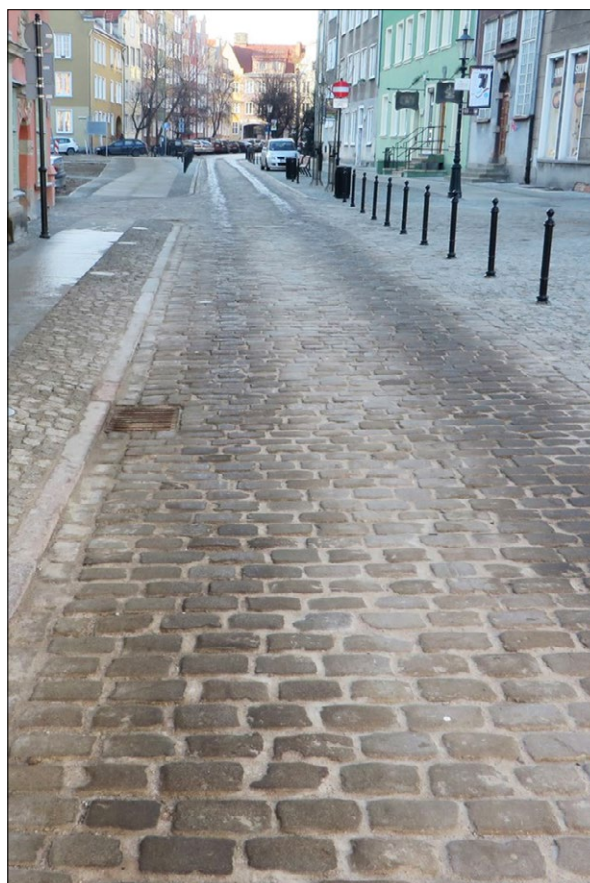
Conservation issues

During the analysis of the project and the formulation and assessment of acceptable design solutions in the historic space of the city, the main consideration was the state of preservation of the street and the renovation needs of this part of the city, as well as the solutions previously used in the renovation of other streets in Gdańsk. Attention was also paid to the post-war arrangement of the street and subsequent renovations as well as to the expectations of the road administrator and the street's utility program. The renovation was justified by the poor condition of the street. The pavements, made of unsightly concrete tiles, uneven and cracked in many places (Fig. 1–4, 6), were particularly neglected. The roadway had an asphalt surface, covering the old cobblestone.

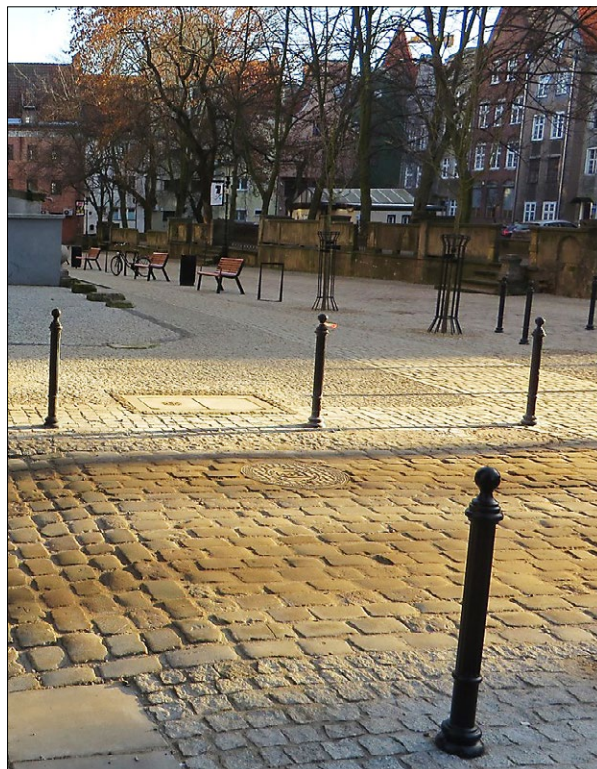
When analyzing old photographs (Fig. 5), it was considered what kind of stone to make the street surface from. The most difficult decision concerned the narrowing of the road (it is 3 m wide). It was assumed that such a change would be a form of street arrangement and would not adversely affect the urban layout of the city of Gdańsk, protected by an entry in the register of monuments.⁹ As a whole, the street has not changed and its width has not changed, but has only been equipped with traditional material solutions (stone), partly with a new surface treatment (smooth flamed surface). A new element of land development is also a cast-iron grate¹⁰ that drains water from gargoyles (Fig. 7, 9). The condition of the stoops, not only on Świętego Ducha Street, but also in many other locations, indicates a clear need for renovation, while from the point of view of the owners of the perron,¹¹ it gives way to other renovations, e.g. the facade, replacement of window frames or the construction of gas installations.

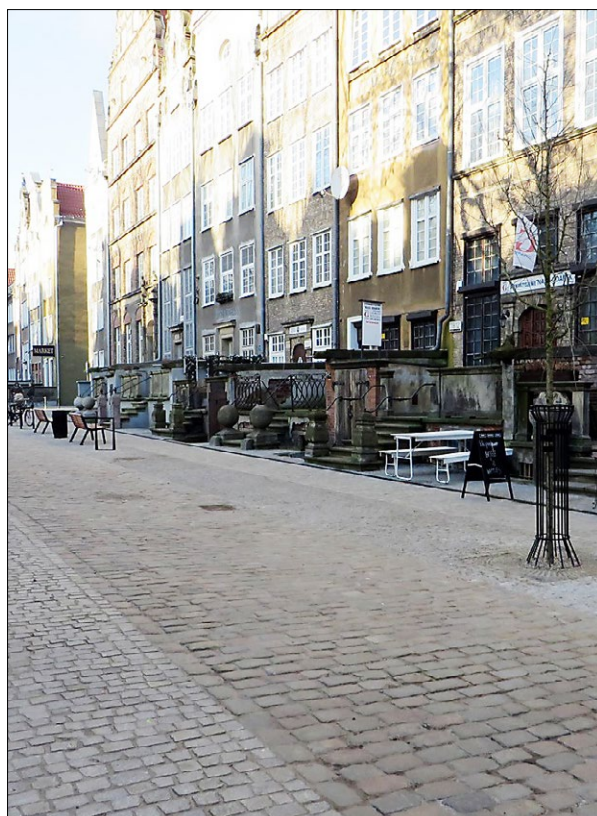
Ryc. 1. Gdańsk, ulica Świątego Ducha, stan przed pracami – rok 2017 (po lewej) i 2013 (po prawej); fot. K. Szczepanowska.
 Fig. 1. Gdańsk, Świątego Ducha Street. State before the works, 2017 (left) and 2013 (right); photo by K. Szczepanowska.

Ryc. 2. Gdańsk, ulica Świątego Ducha, stan przed pracami (po lewej) i po ich zakończeniu (po prawej), rok 2017; fot. K. Szczepanowska.
 Fig. 2. Gdańsk, Świątego Ducha Street. Situation before the works (left) and after the works (right), 2017; photo by K. Szczepanowska.

Ryc. 3. Gdańsk, ulica Świętego Ducha, stan przed pracami (po lewej) i po ich zakończeniu (po prawej), rok 2017; fot. K. Szczepanowska.
 Fig. 3. Gdańsk, Świętego Ducha Street. Situation before the works (left) and after the works (right), 2017; photo by K. Szczepanowska.

Ryc. 4. Gdańsk, ulica Świętego Ducha, stan w roku 2013, przed pracami (po lewej), i w 2017, po ich zakończeniu (po prawej); fot. K. Szczepanowska.
 Fig. 4. Gdańsk, Świętego Ducha Street. Situation before the works (left), 2013 and after the works (right), 2017; photo by K. Szczepanowska.

Ryc. 5. Gdańsk, ulica Świętego Ducha, około roku 1904; kolekcja autorki.

Fig. 5. Gdańsk, Świętego Ducha Street around 1904; private collection of the author.

Ryc. 6. Gdańsk, ulica Świętego Ducha w pobliżu numeru 101/103, stan przed pracami (po lewej) i po ich zakończeniu (po prawej), rok 2017; fot. K. Szczepanowska.

Fig. 6. Gdańsk, Świętego Ducha Street at number 101/103. The street view before the works (left) and after the works (right), 2017; photo by K. Szczepanowska.

Realizacja decyzji konserwatorskiej. Skutki wprowadzonych rozwiązań

Główne założenia projektu przebudowy ulicy zostały zrealizowane. Roboty budowlane wykonano w roku 2017 na podstawie dwóch decyzji Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków¹². Wprowadzono rozwiązania przyjęte w projekcie budowlanym, skutkujące zmianą dotychczasowego wyglądu ulicy Świętego Ducha. Pierwszą widoczną zmianą jest zastosowanie nowych rozwiązań materiałowych. Wprowadzona kostka kamienna różni się wymiarami oraz sposobem opracowania powierzchni, kolorystycznie jednak jest to materiał harmonijny. Zarówno kostka, jak i płyty kamienne użyte w chodniku stanowią materiał szlachetny. Widocznym

Project implementation and results

The main assumptions of the street restoration project have been implemented. Construction work was carried out in 2017 on the basis of two decisions of the Pomeranian Voivodeship Monument Conservator.¹² The solutions adopted in the construction design were introduced, resulting in a change of the current appearance of Świętego Ducha Street. The first visible change is the use of new material solutions. The cobblestone used in the project differs in dimensions and surface finish, but in terms of color it is a harmonious material. Both the paving stones and the stone slabs used in the pavement are precious materials. Cast-iron water drainage grates are another visible element, situated in

elementem jest również żeliwna krata odprowadzająca wodę, usytuowana odcinkami wzdłuż przedproży (ryc. 7, 9). Element ten jest dość dobrze spatynowany i formą oraz kolorem nie wyróżnia się w przestrzeni. Znacznie wzrósł komfort poruszania się pieszych – zyskali oni wygodną nawierzchnię, szersze chodniki; w przestrzeni pojawiły się nowe ławki i kosze na śmieci, których prosta forma i kolorystyka dobrze komponują się w otoczeniu zabytkowych obiektów architektury. Elementem nowym, zasługującym na pozytywny odbiór są nasadzenia drzew (ryc. 3–4, 8–9), a także zaznaczony w nawierzchni przebieg dawnych przedproży, spełniający zapisy miejscowego planu przestrzennego.

Przebudowa ulicy przyczyniła się do powstania nowej przestrzeni miejskiej, którą można postrzegać w kategorii aranżacji. Zastosowane rozwiązania stanowią odpowiedź na współczesne potrzeby użytkownika i kompromis pomiędzy potrzebami a warunkami konserwatorskimi (takim kompromisem jest chociażby kostka czy płyty granitowe o gładkiej, płomieniowanej powierzchni, decydującej o wygodzie poruszania się). Z punktu widzenia konserwatorskiego prace budowlane stanowiły działania dopuszczalne i co najważniejsze, w przyszłości odwracalne – zmieniły wygląd ulicy, ale zmiana ta pozostała bez wpływu na wpisany do rejestru układ urbanistyczny Gdańska.

Remont i przebudowa ulicy były również przedmiotem opinii i komentarzy mieszkańców bądź użytkowników tej części miasta, wygłaszanych m.in. w lokalnych portalach internetowych¹³. Oceny są na ogół pozytywne (ożywienie ulicy, stworzenie większej przestrzeni do spędzania wolnego czasu, lepsza jakość chodników, możliwość ustawiania stolików i krzeseł na zewnątrz lokali gastronomicznych, ryc. 4, 8–9), wątpliwości budzi natomiast zbyt duże zróżnicowanie typów nawierzchni, nierówność kostki kamiennej, pozostawione elementy przedproża przed kamienicą Świętego Ducha 109 (ryc. 3, 7), postrzegane jako nieczytelny ślad po dawnym przedprożu i utrudnienie poruszania się, zwłaszcza osobom starszym. Przebudowa ulicy i wprowadzone zmiany zostały przez niektóre lokalne podmioty ocenione negatywnie¹⁴. W ocenie konserwatorskiej zmiany w ulicy Świętego Ducha mogą stanowić punkt wyjścia do dyskusji na temat dopuszczalności pewnych rozwiązań w przestrzeni historycznej oraz ich wpływu na zabytek rozumiany zgodnie z zakresem ochrony, jaki określa decyzja wpisu do rejestru. Zabytkiem jest w tym przypadku układ urbanistyczny Gdańska w granicach określonych w decyzji wpisu do rejestru. Należy również pamiętać, że wpis układu urbanistycznego Gdańska nie powoduje zakazu jego przebudowy i zmian, a działania w tym zakresie są każdorazowo oceniane przez wojewódzkiego konserwatora zabytków pod kątem ich wpływu na zabytek. W przeciwnym razie – ujmując w uproszczeniu – przyjęcie wytycznych o zakazie przebudowy mogłoby skutkować stwierdzeniem, że po dacie wpisu układu urbanistycznego Gdańska w roku 1947 nie można byłoby dokonywać zmian na tym obszarze.

sections along the ledges (Fig. 7, 9). This element is aged quite well and its form and color do not stand out in the area. The comfort of pedestrians has increased significantly—they gained both a comfortable surface and wider sidewalks; new benches and litter bins have appeared in the space, the simple form and colors of which blend well with the historic architecture. Tree plantings are another element that deserves positive recognition (Fig. 3–4, 8–9), together with the course of the old stoops marked in the pavement that meets the provisions of the local spatial plan.

The restoration of the street contributed to the creation of a new urban space that can be seen in the category of arrangement. The applied solutions are a response to the contemporary needs of the user and a compromise between these needs and conservation conditions (one such a compromise are granite paving stones or slabs with a smooth, flamed surface, determining the comfort of movement). From the point of view of conservation, the construction work was acceptable and, most importantly, reversible in the future—they changed the appearance of the street, but this change did not affect the urban layout of Gdańsk as entered in the register.

The renovation and remodeling of the street were also the subject of opinions and comments of residents and users of this part of the city, expressed on local online portals, among other places.¹³ The assessments are generally positive (they stress the liveliness of the street, creating more space for spending free time, better pavement quality, the possibility of placing tables and chairs outside dining establishments, (Fig. 4, 8–9), while doubts or negative comments are raised about the excessive pavement type diversity, the unevenness of cobblestones, elements of the porch left in front of the Świętego Ducha 109 tenement house (Fig. 3, 7), perceived as an illegible trace of the old porch and hindering movement, especially that of elderly people. The remodeling of the street and the changes introduced were negatively assessed by some local entities.¹⁴ In the opinion of the conservators, the changes to Świętego Ducha Street may constitute a starting point for a discussion on the admissibility of certain solutions in the historical space and their impact on the monument understood in accordance with the scope of protection, as defined by the decision to enter the monument in the register. In this case, the monument is the urban layout of Gdańsk within the limits specified in the decision to enter it in the register. It should also be remembered that the entry of the urban layout of Gdańsk does not prohibit its remodeling and change, and actions in this respect are assessed each time by the voivodeship conservator of monuments in terms of their impact on the monument. Otherwise—to put it in simple terms—the adoption of the guidelines on the prohibition of reconstruction could result in the statement that, after the date of entry of the urban layout of the city of Gdańsk in 1947, it would not be possible to make changes in this area.

Ryc. 7. Gdańsk, ulica Świętego Ducha, stan po zakończeniu prac, rok 2017; fot. K. Szczepanowska.

Fig. 7. Gdańsk, Świętego Ducha Street, situation after completion of works, 2017; photo by K. Szczepanowska.

Ryc. 8. Gdańsk, ulica Świętego Ducha, stan po zakończeniu prac, rok 2017; fot. K. Szczepanowska.

Fig. 8. Gdańsk, Świętego Ducha Street, situation after completion of works, 2017; photo by K. Szczepanowska.

Ryc. 9. Gdańsk, ulica Świętego Ducha, stan po zakończeniu prac, rok 2017; fot. K. Szczepanowska.

Fig. 9. Gdańsk, Świętego Ducha Street, situation after completion of works, 2017; photo by K. Szczepanowska.

Artykuł stanowi próbę przedstawienia przebudowy ulicy Świętego Ducha stanowiącej fragment układu urbanistycznego Gdańska. Nowe rozwiązania projektowe zmieniły wygląd ulicy w porównaniu ze stanem sprzed remontu i w kontekście istniejących wówczas rozwiązań (asfalt, płytki betonowe) należy je ocenić jako poprawne i w pełni uzasadnione. Realizacja prac jest przykładem działania wynikającego z wprowadzania współczesnych funkcji i programu użytkowego w uliczną przestrzeń historycznego miasta. Zaprezentowany w powyższym ujęciu temat uzupełnia spojrzenie na adaptację obszarów lub obiektów o cechach zabytkowych.

The article is an attempt to present the restoration of Świętego Ducha Street, which is part of the urban layout of Gdańsk. The new design solutions changed the appearance of the street compared to the state before the renovation and in the context of the existing solutions (asphalt, concrete tiles), they should be assessed as correct and fully justified. The implementation of the works is an example of an activity resulting from the introduction of modern functions and utility program into the street space of a historic city. The issue presented in the above approach complements the perception of the adaptation of areas or objects with historic features.

Bibliografia / References

- Bąkowski Tomasz, *Udział wojewódzkiego konserwatora zabytków w procesie inwestycyjno-budowlanym oraz w innych postępowaniach związanych ze zmianą przeznaczenia lub zagospodarowania nieruchomości*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. Kamil Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014.
- Czyżniewska Lucyna, *Uwagi dotyczące problemów adaptacji obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2009.
- Gawlicki Marcin, *Funkcja zabytku – wyznacznik wartości czy pole konfliktu*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2014.
- Kowalska Agnieszka, *Współczesne zagospodarowanie ruin w obszarze historycznego układu urbanistycznego Gdańska*, [w:] *Historyczne ruiny – ochrona, użytkowanie, zarządzanie*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2018.
- Molski Piotr, *Adaptacja – formy i uwarunkowania*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2009.
- Pabisiak Ewelina, *Nadzór konserwatorski – propozycje zmian ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. Kamil Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014.
- Rouba Bogumiła, *Dlaczego adaptacje niszczą zabytki i czy tak być musi?*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2009.
- Rouba Bogumiła, *Proces ochrony dóbr kultury. Pojęcia, terminologia*, [w:] *Ars longa vita brevis – tradycyjne i nowoczesne badania dzieł sztuki. Materiały z sesji naukowej poświęconej pamięci profesora Zbigniewa Brochwicza, Toruń 18–19 X 2002*, red. Józef Flik, Toruń 2003.
- Szczepanowska Karolina, *Adaptacja zabytków architektury w Gdańsku. Zarys problematyki w świetle obowiązków organów ochrony zabytków*, [w:] *40 lat Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce – dokonania i perspektywy*, red. Bogusław Szmygin, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2017, nr 4.
- Szczepanowska Karolina, *Gdańskie podwórka: perspektywa konserwatorska*, [w:] *Rewitalizacja przez Integrację: podwórko sąsiedzkiej energii*, red. Marek Z. Barański, Rafał Setlak, Gdańsk 2020 (w przygotowaniu).
- Szczepanowska Karolina, *Prace konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych znajdujących się w obszarze ochrony konserwatorskiej. Zarys problematyki na przykładzie miasta Gdańska w świetle działalności Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków*, [w:] *Imponderabilia ochrony dziedzictwa kulturowego*, red. Samanta Kowalska, Poznań–Kalisz 2014.
- Tajchman Jan, *Adaptacja zabytków architektury w świetle współczesnej teorii ochrony i konserwacji dóbr kultury*, [w:] *Konferencja Naukowo-Techniczna. Konserwacja, wzmacnianie i modernizacja budowlanych obiektów historycznych i współczesnych*, red. Gustaw Rakowski, Kielce 2001.
- Tajchman Jan, *Metoda konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowych budowli*, Toruń 2009.
- Tajchman Jan, Piaskowska Beata, *Na czym polega metoda adaptacji zabytków architektury do współczesnych funkcji*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2014.

Akty prawne / Legal acts

Ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2020, poz. 282, tekst jednolity.

Uchwała nr XI/266/2003 Rady Miasta Gdańska z 10 lipca 2003 w sprawie uchwalenia Miejscowego Planu Zagospodarowania Przestrzennego Śródmieścia – rejon Głównego Miasta w mieście Gdańsku,

Dz.U. Województwa Pomorskiego z 27 VIII 2003, nr 100, poz. 1784.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

<https://m.trojmiasto.pl>.

Inne / Others

„Renowacje i Zabytki” 2013, t. 3, red. E. Hardt.

-
- ¹ Decyzje konserwatorskie w sferze merytorycznej wydawane są w ramach uznania administracyjnego. Por. T. Bąkowski, *Udział wojewódzkiego konserwatora zabytków w procesie inwestycyjno-budowlanym oraz w innych postępowaniach związanych ze zmianą przeznaczenia lub zagospodarowania nieruchomości*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 285–301; E. Pabisiak, *Nadzór konserwatorski – propozycje zmian ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 343–354; K. Szczepanowska, *Prace konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych znajdujących się w obszarze ochrony konserwatorskiej. Zarys problematyki na przykładzie miasta Gdańska w świetle działalności Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków*, [w:] *Imponderabilia ochrony dziedzictwa kulturowego*, red. S. Kowalska, Poznań–Kalisz 2014, s. 308–328; eadem, *Adaptacja zabytków architektury w Gdańsku. Zarys problematyki w świetle obowiązków organów ochrony zabytków*, [w:] *40 lat Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce – dokonania i perspektywy*, red. B. Szmygin, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2017, nr 4, s. 31–46. Autorka w latach 2013–2019 kierowała Wydziałem ds. Zabytków Nieruchomych w WUOZ w Gdańsku.
- ² J. Tajchman, *Adaptacja zabytków architektury w świetle współczesnej teorii ochrony i konserwacji dóbr kultury*, [w:] *Konferencja Naukowo-Techniczna. Konserwacja, wzmacnianie i modernizacja budowlanych obiektów historycznych i współczesnych*, red. G. Rakowski, Kielce 2001, s. 134; J. Tajchman, *Metoda konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowych budowli*, Toruń 2009, s. 6; J. Tajchman, B. Piaskowska, *Na czym polega metoda adaptacji zabytków architektury do współczesnych funkcji*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa 2014, s. 314. Por. także: L. Czyżniewska, *Uwagi dotyczące problemów adaptacji obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2009, s. 19–28; M. Gawlicki, *Funkcja zabytku – wyznacznik wartości czy pole konfliktu*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, s. 129–136; P. Molski, *Adaptacja – formy i uwarunkowania*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych*, s. 87–97.
- ³ B. Rouba, *Proces ochrony dóbr kultury. Pojęcia, terminologia*, [w:] *Ars longa vita brevis – tradycyjne i nowoczesne badania dzieł sztuki*, red. J. Flik, Toruń 2003, s. 346–379; eadem, *Dlaczego adaptacje niszczą zabytki i czy tak być musi?*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych*, s. 113.
- ⁴ W ostatnim czasie trzeba zauważyć wzrost publikacji podejmujących zagadnienia konserwatorskie w kontekście zabytków z terenu Gdańska, natomiast nie odnoszą się one do rewitalizacji ulic; zob. K. Szczepanowska, *Prace konserwatorskie i roboty budowlane*, s. 308–328; eadem, *Adaptacja zabytków architektury w Gdańsku*, s. 31–46; eadem, *Gdańskie podwórko. Perspektywa konserwatorska*, [w:] *Rewitalizacja przez Integrację: podwórko sąsiedzkiej energii*, red. M.Z. Barański, R. Setlak, Gdańsk 2020; A. Kowalska, *Współczesne zagospodarowanie ruin w obszarze historycznego układu urbanistycznego Gdańska*, [w:] *Historyczne ruiny – ochrona, użytkowanie, zarządzanie*, red. B. Szmygin, Warszawa 2018, s. 97–104. Por. także tom 3 czasopisma „Renowacje i Zabytki” z 2013, w całości poświęcony Gdańskowi, jego historii i zabytkom, ich utrzymaniu i przeznaczeniu.
- ⁵ Ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2020, poz. 282, art. 7, pkt 1, 2.
- ⁶ Ibidem, art. 36, ust. 1, pkt 1.
- ⁷ Uchwała nr XI/266/2003 Rady Miasta Gdańska z 10 lipca 2003 w sprawie uchwalenia Miejscowego Planu Zagospodarowania Przestrzennego Śródmieścia – rejon Głównego Miasta w mieście Gdańsku. Dla omawianego obszaru szczegółoly zagospodarowania określa karta terenu nr 012.
- ⁸ Odpowiedzialność za prace nad przebudową instalacji wodociągowej (przebudowa sieci i przyłączy wodociągowych) spoczywała na Gdańskiej Infrastrukturze Wodociągowo-Kanalizacyjnej Sp. z o.o. Obydwa podmioty skorelowały w czasie realizację robót budowlanych na tym obszarze.
- ⁹ Decyzja konserwatorska zakładała wykorzystanie istniejącej w jezdni kostki brukowej. Natomiast wobec pozostałej, niewykorzystanej kostki ustalono, że zostanie ona zachowana i zmagazynowana przez inwestora w celu wykorzystania w przyszłości.
- ¹⁰ Kratka odprowadzająca wodę została także zamontowana w trakcie ostatniego remontu ul. Stągiewnej w Gdańsku, a zatem można uznać, że jest to element przyjęty w mieście.
- ¹¹ Stan własnościowy przedproży kamienic jest różny. Część z nich jest własnością Gminy Miasta Gdańska, część przynależy prawnie do kamienic i stanowi własność wspólnot mieszkaniowych.
- ¹² Decyzja Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków została wydana oddzielnie na przebudowę ulicy wraz z przebudową kanalizacji deszczowej i kabla energetycznego oraz na przebudowę sieci i przyłączy wodociągowych.
- ¹³ <https://m.trojmiasto.pl> (dostęp: 8 XII 2017, 11 II 2019).
- ¹⁴ Stanowisko TONZ, oddział w Gdańsku.

Streszczenie

W artykule omówiono problematykę przebudowy ulicy Świętego Ducha w Gdańsku stanowiącej część układu urbanistycznego wpisanego do rejestru zabytków. Ulica jako przestrzeń publiczna może być analizowana w kontekście adaptacji oraz wprowadzania zmian do programu użytkowego i współczesnych funkcji w obszarach lub obiektach o cechach zabytkowych. Przywołano definicję adaptacji zabytku, opisano stan badań i metody, a następnie uporządkowano formę ochrony konserwatorskiej ulicy Świętego Ducha. W kolejnej części omówiono główne założenia projektu przebudowy ulicy oraz problematykę konserwatorską, uwagę skupiając także na powojennej aranżacji ulicy oraz późniejszych remontach. Artykuł zamyka charakterystyka skutków wprowadzonych zmian i realizacji decyzji konserwatorskiej. Realizacja robót budowlanych przyczyniła się do powstania nowej przestrzeni miejskiej, którą można oceniać w kategorii aranżacji. Zastosowane rozwiązania stanowią odpowiedź na potrzeby współczesnego użytkownika i kompromis pomiędzy jego wymaganiami a warunkami konserwatorskimi.

Abstract

This paper discusses the restoration of Świętego Ducha Street in Gdańsk, which is part of an urban layout listed in the Register of Historic Monuments. The street as a public space can be analyzed in the context of adaptation and introducing changes to the utility program and contemporary functions in areas or buildings with historic features. As a starting point, the paper cites the definition of monument adaptation, describes the state of research and methods, and then the form of conservation. The next part discusses the main assumptions for the street restoration project presented and conservation issues. In this part, attention was also focused on the arrangement of the post-war street and subsequent renovations. The paper ends with a description of the effects of the changes introduced and the implementation of the applicable conservation decision. The renovation contributed to the creation of a new urban space, which can be assessed in the category of arrangement. The applied solutions were a response to contemporary user needs and a compromise between present-day requirements and conservation conditions.

Marek Gosztyła*

orcid.org/0000-0002-6131-7162

Krystian Sikorski**

Badania i renowacja murów kościoła i klasztoru Karmelitów Bosych w Przemyślu

Study on and the Renovation of the Walls of the Discalced Carmelites' Church and Monastery in Przemyśl

Słowa kluczowe: kościół, klasztor, historia, mury, renowacja, konserwacja, wilgotność, zasolenie

Keywords: church, monastery, history, walls, renovation, conservation, dampness, salinity

Wprowadzenie

Problematyka konserwacji obiektu zabytkowego wynika z wielu zagadnień, które trzeba rozważyć, by wybrać optymalne rozwiązanie. Przeprowadzane z pietyzmem prace wykonywane w trosce o zachowanie zabytku bogatego w treści architektoniczne, archeologiczne i naukowe są bezsprzecznie potrzebne. Warto pamiętać, że obiekt zabytkowy, jak wszystkie obiekty budowlane stanowiące wytwór umysłu i pracy rąk ludzkich, współpracuje z otaczającym go środowiskiem. Porównanie obiektu zabytkowego z nowo projektowanym nie ujmuje nic z jego wartości, wręcz przeciwnie: pozwala poruszyć problematykę degradacji elementów budynku. Zainteresowanie wpływem oddziaływań środowiska antropogenicznego umożliwia zdobywanie wiedzy niezbędnej do rozpoznania więzi przyczynowo-skutkowej, której wynikiem jest stopniowa utrata właściwości użytkowych obiektu. Jedynie prawidłowe przeprowadzenie kolejnych etapów prac konserwatorskich jest gwarantem zachowania struktur i konstrukcji obiektu zabytkowego.

Introduction

The subject matter of the conservation of historical buildings is the result of numerous issues that must be accounted for so that an optimal solution can be selected. Meticulously performed work intended to preserve a monument rich with architectural, archaeological and academic content, is undoubtedly necessary. It is worth remembering that a historical building, like any structure that is the product of the human mind and human hands, cooperates with the environment that surrounds it. Comparing a historical building with one that is newly designed does not take away from its value. On the contrary: it allows us to discuss the degradation of the building's elements. Interest in the impact of the anthropogenic environment allows one to collect knowledge necessary to identify the cause-and-effect link that results in the gradual loss of a building's utilitarian properties. Only the proper carrying out of each stage of conservation work guarantees the preservation of the structures and structural system of a historical building.

* dr hab. inż., prof. Politechniki Rzeszowskiej, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

** mgr inż., Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

* *Ph.D. Eng., Professor of the Rzeszów University of Technology, Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture of the Rzeszów University of Technology*

** *M.Sc. Eng., Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture of the Rzeszów University of Technology*

Cytowanie / Citation: Gosztyła M., Sikorski K. Study on and the Renovation of the Walls of the Discalced Carmelites' Church and Monastery in Przemyśl. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

Otrzymano / Received: 6.05.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 5.08.2020

doi: 10.48234/WK63PRZEMYSL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Kościół i klasztor Karmelitów Bosych w Przemyślu; fot. R. Oleszek.

Fig. 1. Church and Monastery of the Discalced Carmelites in Przemyśl; photo by R. Oleszek.

Obiekt referencyjny

Zabytkowy zespół klasztorny karmelitów bosych zlokalizowany jest na obszarze objętym strefą ochrony konserwatorskiej w obrębie Starego Miasta, które zostało uznane za zabytkowy zespół urbanistyczny¹. Jest wpisany do Rejestru Zabytków i należy do cenniejszych w kraju².

Kontekst historyczny i wyraz architektoniczny

Kościół i zespół klasztorny wzniesiono w pierwszej połowie XVII wieku (1620–1630) dla prowincji polskiej zakonu karmelitów bosych.

Należy wspomnieć, że inicjatorem fundacji przemyskiej był pierwszy polski karmelita bosy, o. Andrzej od Jezusa. Wśród licznych słuchaczy jego kazań znalazł się późniejszy fundator przemyskiego klasztoru Marcin Krasicki, starosta lubomski, bolimowski i przemyski, wojewoda podolski i kasztelan lwowski. Fundację na ten cel zawiązano 13 maja 1620; wspomogli ją finansowo reprezentanci szlachty, m.in. Antoni Korniakt, Stanisław Potocki i Walerian Walawski³. Tego samego dnia poświęcono kaplicę św. Teresy od Jezusa. Prace

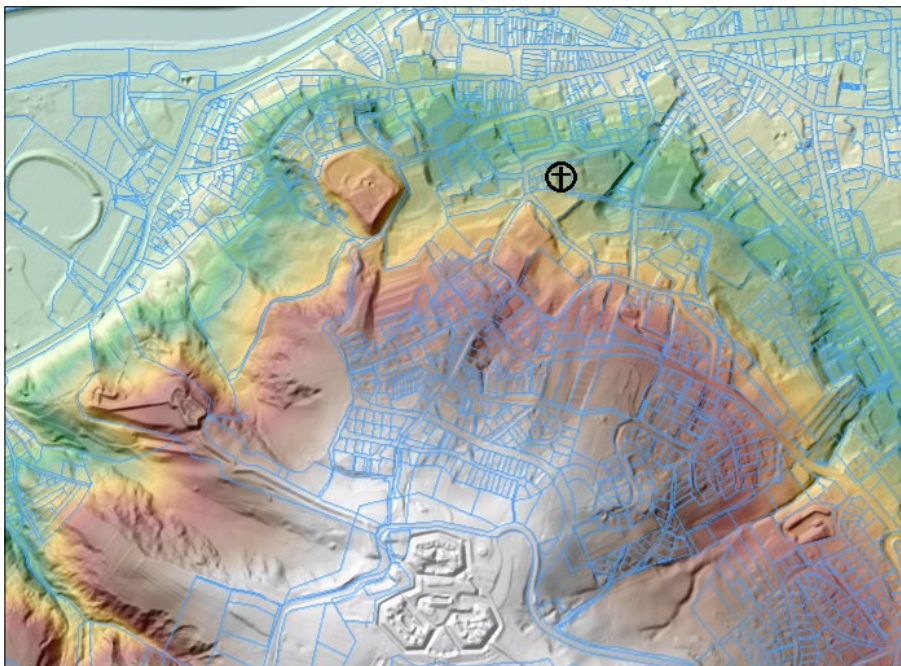
Reference building

The historical Monastery of the Discalced Carmelites is located in a conservation zone within the Old Town, which has been given the status of a historic urban layout (A705/709).¹ It is listed in the Monuments Register (entry A-314 from 26 III 1952) and belongs to some of the most valuable sites in the country.²

Historical context and architectural expression

The church and monastery complex were erected in the first half of the seventeenth century (1620–1630) for the Polish province of the Order of Discalced Carmelites.

It should be mentioned that the Przemyśl founding was initiated by the first Polish Discalced Carmelite, Father Andrzej of Jesus. Among the many who listened to his sermons were the later founder of the Przemyśl monastery, Marcin Krasicki—the starost of Luboml, Bolimów and Przemyśl, the Voivod of Podolia and Castellan of Lviv. The founding for this purpose was established on May 13, 1620; it received financial contributions by members of the nobility, including Antoni

Ryc. 2. Rzeźba terenu w skali makro z oznaczoną krzyżem lokalizacją klasztoru; geoportal.pl (dostęp: 2 VIII 2020).

Fig. 2. Terrain on the macro scale, with the monastery's location marked with a cross; geoportal.pl (accessed: 2 VIII 2020).

przy budowie kościoła i klasztoru rozpoczęto po uzyskaniu konfirmacji wydanej 6 lipca 1620 przez biskupa przemyskiego Jana Wężyka.

Zespół został zrealizowany według projektu Galleazzo Appianiego⁴ i ukończony w roku 1630 (zachowała się marmurowa tablica upamiętniająca), a ostateczna forma architektoniczna wnętrza kościoła, związana z jego wystrojem i wyposażeniem, pochodzi z XVIII wieku.

Usytuowany na wzgórzu, w sąsiedztwie baszt kowalskiej, krawieckiej i kramarskiej, otoczony murami obronnymi klasztor, zlokalizowany od wschodniej strony kościoła, stanowił istotny element układu obronnego miasta. Podczas prac modernizacyjnych w roku 1845 dobudowano drugą kondygnację.

Objęcie austriackiego tronu przez cesarza Józefa II w roku 1780 wiązało się z ograniczeniem swobód religijnych. Rozporządzenia cesarskie zakazywały im kontaktów ze Stolicą Apostolską i z przełożonymi. Podczas wizyty w Przemyślu w 1781 cesarz wysłuchał postulatów przedstawicieli kościoła greckokatolickiego dotyczących wybudowania nowej cerkwi katedralnej. W efekcie rozważano zlokalizowanie cerkwi w klasztorze Karmelitów Bosych. Przedłożony przez gubernatora wniosek został zaakceptowany przez cesarza, który w piśmie z 24 kwietnia 1784 przekazał kościół pod zwierzchnictwo grekokatolików, a z klasztoru uczynił rezydencję biskupią. Nowym domem karmelitów stał się klasztor w Zagórzcu.

Na wskutek zmian zarządcy, a co za tym idzie: wyznania, wnętrze kościoła i klasztoru dostosowano do ówczesnych potrzeb. W roku 1817 przebudowany został ołtarz główny, pomiędzy rokiem 1836 a 1841 zdemontowano drewniane schody prowadzące do kościoła oraz wzniesiono obecnie istniejącą dzwonnice. W 1866

Korniakt, Stanisław Potocki and Walerian Walawski.³ The Chapel of St. Theresa of Jesus was consecrated on the same day. Work on building the church and the monastery began upon receipt of a confirmation issued on July 6, 1620 by Jan Wężyk, bishop of Przemyśl.

The complex was built as designed by Galleazzo Appiani⁴ and completed in 1630 (a marble commemorative plaque has survived), while the final architectural form of the church's interior, associated with its décor and furnishings, is from the eighteenth century.

The monastery, placed on a hill neighboring the smiths', tailors' and traders' towers, surrounded by defensive walls and located to the east of the church, was an essential element of the city's defensive system. During modernization work in 1845, another story was built.

The start of the reign of emperor Joseph II on the Austrian throne in 1780 was associated with constraints placed on religious freedoms. Imperial ordinances forbade the monks to contact the Holy See and their superiors. During a visit to Przemyśl in 1781, the emperor listened to the postulates of the Greek Catholic Church's representatives on building a new Orthodox cathedral. In effect, the siting of an Orthodox church in the Monastery of the Discalced Carmelites was discussed. The motion submitted by the governor was approved by the emperor, who transferred the church under the supervision of the Greek Catholics in a letter from April 24, 1784, making the monastery a bishop's residence. The monastery in Zagórzcu became the Carmelites' new home.

As a result of a change in administration and denomination, the interior of the church and monastery were adapted to the needs of the time. In 1817, the

Ryc. 3. Klasztor Karmelitów Bosych w Przemyślu na fotografii z lat 40. XX w.; archivecarmel.pl (dostęp: 2 VIII 2020).

Fig. 3. Monastery of the Discalced Carmelites in Przemyśl on a photograph from the 1940s; archivecarmel.pl (accessed: 2 VIII 2020).

barokową wieżyczkę usytuowaną na skrzyżowaniu naw zastąpiono kopułą bizantyńską, dopełniając tym samym dzieła zniszczenia pierwotnej architektury kościoła (projekt kopuły wywołał poruszenie i wyraźny sprzeciw mieszkańców Przemyśla, co skutkowało czasowym wstrzymaniem przez Radę Miejską dofinansowania na realizację projektu Jana Łapińskiego)⁵. Kolejny kapitalny remont, przeprowadzony zgodnie z planami austriackiego architekta Karola Koniga, datowany jest na lata 1881–1887. Duchowieństwo greckokatolickie utraciło zwierzchnictwo nad nieruchomościami wraz z końcem II wojny światowej⁶.

22 czerwca 1946, w ramach repatriacji, do klasztoru i kościoła powrócili prawowici właściciele, a w roku 1952 klasztor upaństwowiono (8 VII 1952 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie nakazało zakonnikom przebywającym w klasztorze opuścić jego mury w związku z przejściem budynku przez skarb państwa)⁷. Do zmian ustrojowych w roku 1989 klasztor pełnił funkcję siedziby instytucji państwowych. Prace remontowo-konserwatorskie prowadzone od 1984 umożliwiły wdrożenie badań sklepień w skrzydłach południowym i wschodnim, co stanowiło kolejny krok w kierunku lepszego poznania budownictwa sakralnego XVI, XVII i XIX wieku. Po roku 1990 klasztor wrócił pod zwierzchnictwo karmelitów i wraz z kościołem został poddany pracom rewaloryzacyjnym mającym na celu konserwację obiektów i przywrócenie dawnej, historycznej formy zespołowi.

main altar was remodeled, the wooden timber stairs leading to the church were disassembled and the currently existing bell tower was built between 1836 and 1841. In 1866, a Baroque turret placed at the intersection of the naves was replaced with a Byzantine dome, thus finalizing the destruction of the church's original architecture (the dome design led to shock and opposition among Przemyśl's residents, which resulted in the temporary suspension of subsidizing the execution of Jan Łapiński's design by the City Council).⁵ Another general renovation, conducted following plans by Austrian architect Karl Konig, is dated to the years 1881–1887. The Greek Catholic clergy lost its command of the property along with the end of the Second World War.⁶

On June 22, 1946, as a part of repatriation, the rightful owners returned to the monastery and the church, while 1952 saw the nationalization of the monastery (on July 8, 1952, the Presidium of the Voivodeship National Council in Rzeszów ordered the monks residing in the monastery to vacate it due to the building being transferred to the state treasury).⁷ Until the political transformation of 1989, the monastery acted as a seat of state institutions. Renovation and conservation work performed from 1984 onwards enabled the study of vaults in the southern and eastern wing, which was another step to better exploring the religious buildings of the sixteenth, seventeenth and nineteenth century. After 1990, the mon-

Projekt restytucji fasady kościoła wykonał w roku 1986 prof. Józef Tomasz Frazik. Należy zaznaczyć, że dokumentacja architektoniczna elewacji frontowej kościoła oparta została na dogłębnym badaniach konserwatorskich. Autor projektu przeprowadził wyczerpującą kwerendę archiwalną, studia historyczne, kartograficzne i ikonograficzne. Po wybudowaniu rusztowań zrealizowano badania stratygraficzne i architektoniczne; pozwoliły one m.in. odkryć napis fundacyjny na fryzie frontonu oraz fragmenty elementów pierwotnej fasady. Wyniki metodycznych badań upoważniły J.T. Frazika do odtworzenia historycznej elewacji kościoła Karmelitów Bosych w Przemyślu. Zrekonstruowana z dużą starannością forma fasady została połączona z bryłą kościoła sztywnymi łącznikami stalowymi. Etap ten stał się zapowiedzią przywrócenia historycznych form architektonicznych zespołowi karmelitów bosych w Przemyślu.

Stan taki utrzymywał się aż do roku 1995, kiedy ponownie podjęto restytucję bryły zespołu. Pełny zakres dokumentacji został wykonany przez prof. Andrzeja Kadłuczkę, który wraz z zespołem przeprowadził szeroko zakrojone studia historyczne, ikonograficzne i typologiczne. Obszerne badania źródeł historycznych, dyskusja nad problematyką architektury kościołów i klasztorów karmelitańskich posłużyły autorowi do nakreślenia koncepcji przywrócenia kościołowi i klasztorowi form historycznych. W projekcie architektoniczno-konserwatorskim zaproponowano usunięcie z kościoła drewnianego tamburu i kopuły jako elementów wtórnych, nadbudowanych przez grekokatolików, i zaprojektowano polski dach z wieżyczką na sygnaturkę. Zrekonstruowana fasada świątyni została połączona z połaciami dachowymi. Sylweta kościoła po niełatwych pracach budowlanych powróciła do historycznego kształtu.

Pracom reintegracyjnym poddano również klasztor, m.in. zmieniono skalę bryły, obniżając ją o jedną kondygnację oraz rekonstruując świetlik nad wewnętrzną klatką schodową. Wykonując ten zabieg, przeprowadzono restytucję obiektu klasztorowego. Wnętrze klasztoru ponownie adaptowano na pokoje dla zakonników, refektarz, oratorium, sale do kontemplacji oraz część gościnną⁸.

Prace konserwatorskie we wnętrzu kościoła i klasztoru prowadzono od roku 1965. Odsłonięto przedstawiające proroków i świętych polichromie w prezbiterium, zakrystii, furcie klasztornej, które zostały zatynkowane przez administrację kościoła grekokatolickiego. Stopniowo poddawano zabiegom konserwatorskim wystrój wnętrza.

Kościół i klasztor Karmelitów Bosych w Przemyślu, przekształcany, modernizowany pod potrzeby liturgiczne i życie konsekrowane zakonników, na przełomie XX i XXI wieku zgodnie z wolą i prawem prawowitych właścicieli, karmelitów bosych, przybrał wyraz architektoniczny zgodny z regułą zakonną. Niełatwe, szeroko zakrojone prace integracyjne i bu-

astery returned into the hands of the Carmelites and, along with the church, was subjected to restoration work intended to conserve the buildings and restore the former historical form to the complex.

The church facade restitution design was prepared in 1986 by Professor Józef Tomasz Frazik. It should be noted that the architectural documentation of the frontal facade of the church was based on in-depth conservation studies. The author of the design conducted an exhaustive query of archives, and performed historical, cartographic and iconographic studies. The outcomes of these methodical studies allowed J.T. Frazik to recreate the historical facade of the Church of the Discalced Carmelites in Przemyśl. The form of the facade, reconstructed with great attention, was combined with the massing of the church with rigid steel connectors. This stage became a foreshadowing of the restoration of the complex of the Discalced Carmelites in Przemyśl to its historical forms.

This state was maintained up to 1995, when another restitution of the complex's massing was undertaken. A full-scope documentation was prepared by Professor Andrzej Kadłuczka and associates, who performed large-scale historical, iconographic and typological studies. Extensive studies of historical sources, coupled with a discussion on Carmelite church and monastery architecture, provided the author with the necessary material to prepare a conceptual proposal of restoring the church and monastery to their historical forms. The architectural and conservation design proposed the removal of the wooden drum and dome as secondary elements, built by Greek Catholics, and a Polish roof with a ridge turret was designed. The reconstructed church facade was linked with roof surfaces. The outline of the church was restored to its original shape after difficult construction work.

The monastery was also subjected to reintegration. Changes included altering the scale of the massing by lowering it by a story and the reconstruction of a skylight above an internal stairwell. The monastery building was restored by this procedure. The monastery's interior was once again adapted into rooms for monks, a refectory, an oratorium, a hall for contemplation and a section for guests.⁸

Conservation work inside the church and monastery had been conducted since 1965. Polychromes depicting prophets and saints in the presbytery, sacristy and monastery gate that had been plastered over by the Greek Catholic Church administration were uncovered. The interior décor was gradually subjected to conservation procedures.

Around the end of the twentieth and the beginning of the twenty-first century, the Church and Monastery of the Discalced Carmelites in Przemyśl, transformed and modernized according to liturgical needs and the consecrated life of monks, took on an architectural expression that complies with the monastic rule, in accordance to the will and right of its rightful owners, the Discalced Carmelites. The difficult and extensive

Ryc. 4. Widok na elewację frontową; fot. R. Piejko.
Fig. 4. View of the frontal facade; photo by R. Piejko.

dowlane przeprowadzone zostały z sukcesem konserwatorskim. Na ich efekt wpłynęły wieloletnie profesjonalne badania naukowe.

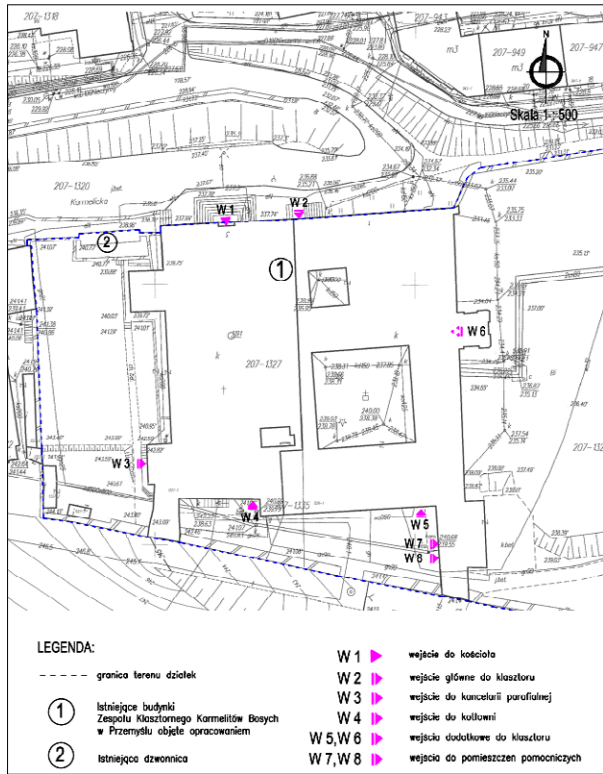
Zmiana liturgii kościoła oddziaływała na poszukiwania nowych, opartych na nauce, metodycznie prowadzonych zabiegów konserwatorskich, stanowiących ogromne wyzwanie dla służb konserwatorskich.

Istniejący stan zagospodarowania działek

W skład zespołu klasztornego, wzniesionego na urozmaiconym terenie, wchodzi kościół, klasztor, dzwonnica i budynek przybramny; zachowały się również fragmenty ogrodu klasztornego. Teren ogrodzony został wysokim ceglano-kamiennym murem, w którym pozostały relikty baszt. Przy wewnętrznej drodze dojazdowej prowadzącej do klasztoru urządzono parking.

Budynki wzniesiono z piaskowca i pełnych cegieł ceramicznych⁹:

- fundamenty i ściany fundamentowe z kamienia łamanego uzupełnianego cegłą na zaprawie wapiennej;
- ściany klasztoru murowane z kamienia i cegły pełnej na zaprawie wapiennej;
- ściany kościoła murowane z cegły pełnej na zaprawie wapiennej z elementami z kamienia (wymiar cegieł: 32 x 16 x 7 cm);
- grubość murów w inwentaryzowanych obiektach: 0,75–1,5 m;
- elewacje otynkowane, cokół w większości tynkowany, a częściowo wyłożony kamieniem;

Ryc. 5. Plan sytuacyjny; autor: K. Lewandowska.
Fig. 5. Site plan; author: K. Lewandowska.

integrative and construction work was carried out and met with conservatorial success. Its outcome was affected by many years of professional academic research.

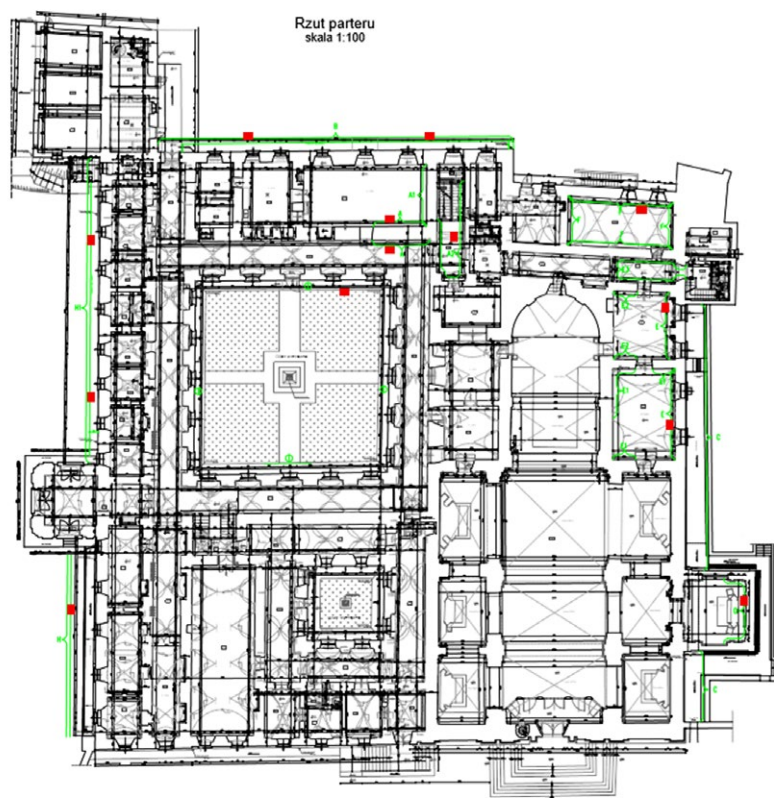
The change in church liturgy affected the pursuit of new, methodically performed conservation measures that were based on science and posed an immense challenge to conservation services.

Extant site development

The monastic complex, erected on varied terrain, comprises a church, a monastery, a bell tower and a gate building; fragments of the monastery garden have also survived. The site is enclosed via a tall brick and stone wall, which features remains of towers. A parking lot was established near the external access road leading to the monastery.

The buildings were erected from sandstone and solid ceramic bricks⁹:

- footings and foundation walls were made from crushed stone supplemented with brick on lime mortar;
- the monastery walls are made from stone and solid brick on lime mortar;
- the church walls are made from solid brick on lime mortar with stone elements (brick dimensions: 32 x 16 x 7 cm);
- wall thickness in the buildings surveyed: 0.75–1.5 m;
- facades are plastered, the plinth is mostly plastered with some places featuring stone cladding;

Ryc. 6. Miejsca wykonania pomiarów zawilgocenia (oznaczone liniowo, nawiasy klamrowe wzdłuż wybranych elementów) oraz miejsca poboru próbek na zasolenie (oznaczone punktowo, kwadraty przy wybranych elementach); rys. S. Leś, K. Sikorski.

Fig. 6. Moisture measurement sites (marked using lines, brackets along selected elements) and salinity testing sample collection sites (marked using points, squares near selected elements); fig. by S. Leś, K. Sikorski.

- wokół kościoła przy murze położona jest współczesna płyta odbojowa, częściowo betonowa, częściowo z płyt z piaskowca.
- a contemporary splash strip, made from either concrete or sandstone tiles, was placed around the church.

Badania

W celu opracowania dokumentacji projektowej założono wykonanie powierzchniowych odkrywek, pomiarów zawilgocenia i badań zasolenia. Wykonanie odkrywek było niezbędnym elementem badań, umożliwiającym rozpoznanie stanu technicznego murów.

Badanie stanu zawilgocenia – metodologia badań

Zgodnie z zaleceniami ISO 13822, celem minimalizacji wpływu sposobu pomiarów na strukturę materiałów zabytkowych, do ich przeprowadzenia użyto wilgotnościomierza dielektrycznego PMW-3 (należy uwzględnić możliwy błąd wynikający z jakościowego charakteru danych uzyskanych przez porównanie z dokładniejszą metodą). Przyrząd stosowany jest w codziennej praktyce, a jego skuteczność została sprawdzona podczas wcześniejszych ocen eksperckich¹⁰.

W celu uzyskania możliwie rzetelnych danych na temat istniejącego poziomu zawilgocenia wykonano serię metodycznie założonych pomiarów zawilgocenia wewnątrz i na zewnątrz obiektu. Miejsca pomiarów zawilgocenia ukazano na ryc. 6.

Investigation

To prepare design documentation, surface wall stratigraphy exposures, moisture measurements and salinity tests were performed. Wall stratigraphy exposures were a necessary element of the investigation, enabling the identification of the technical condition of walls.

Moisture testing — methodology

As per the recommendations outlined in ISO 13822, to minimize the impact of measurements on the structure of historic materials, the authors used a PMW-3 dielectric moisture meter (a possible error margin must be accounted for due to the qualitative character of the data, obtained via comparison with a more precise method). This device is used in everyday practice and its effectiveness was confirmed during previous expert assessments.¹⁰

To obtain the most reliable data on the existing moisture levels possible, a series of methodically planned moisture measurements was performed inside and outside the building. Moisture measurement sites have been marked in figure 6.

Klasztor Karmelitów Bosych					
Ściana wewnętrzna (element A)					
Data pomiaru	Numer punktu pomiarowego	Miejsce pomiaru		Rodzaj materiału	Wilgotność (%)
		Wysokość (m)	Głębokość (m)		
26/07/18	1	0,2	Powierzchniowo	tynk	16,8
	2	0,2	Powierzchniowo	tynk	17,1
	3	0,2	Powierzchniowo	tynk	16,9
	4	0,2	Powierzchniowo	tynk	17,1
	5	0,2	Powierzchniowo	tynk	17,0

Tabela 1. Przykładowe zestawienie punktów pomiarowych; oprac. S. Leś, K. Sikorski.

Monastery of the Discalced Carmelites					
Internal wall (element A)					
Measurement date	Measurement point number	Measurement site		Material type	Moisture (%)
		Height (m)	Depth (m)		
26/07/18	1	0.2	surface	plaster	16.8
	2	0.2	surface	plaster	17.1
	3	0.2	surface	plaster	16.9
	4	0.2	surface	plaster	17.1
	5	0.2	surface	plaster	17.0

Table 1. Sample measurement point listing; by S. Leś, K. Sikorski.

Punkty pomiarowe założenia:

- wysokość nad poziomem posadzki dla pojedynczego pomiaru: 0,2 lub 1,2 m;
- liczba wykonanych pomiarów: dla każdego omawianego elementu wykonana została seria pomiarów kontrolnych (średnio 4–5 pomiarów), na których podstawie określono średni poziom zawilgocenia.

Badanie stanu zasolenia – metodologia badań

Rozpoznanie poziomu zasolenia elementu jest ważną składową przy wyborze procesu wykonywania projektu konserwatorskiego. Na podstawie badania można określić rodzaj i stężenie soli budowlanych, co daje informację na temat prawdopodobnego źródła zawilgocenia oraz optymalnego rozwiązania układu tynków.

Celem prawidłowego rozpoznania poziomu zasolenia pobrano urobek z miejsc o najwyższym poziomie zawilgocenia. Punkty pobrania próbek ukazano na rysunku 6.

WYNIKI BADAŃ

Badanie poziomu zawilgocenia

Na podstawie badań ilościowych i jakościowych można było określić poziom zawilgocenia przegród badanego obiektu (badanie jakościowe: pudrowanie cegły, odbarwienia elementów, a miejscami rozwarstwienia cegły i tynku w badaniu *in situ*).

Measurement site assumptions:

- height above floor level for individual measurements: 0.2 or 1.2 m;
- number of measurements taken: for each element under discussion, a series of control measurements was taken (4–5 measurements on average), which were used to determine the average moisture level.

Salt concentration testing — methodology

Identifying the salt concentration of an element is an important component during the process of preparing a conservation design. Based on such testing, it is possible to determine the type and concentration of building salts, which provides information about the probable source of damp and optimal plaster placement design.

To properly identify salt concentration levels, material samples were collected from places with the highest damp readings. The sample collection sites have been presented in figure 6.

RESULTS

Moisture level testing

Based on quantitative and qualitative testing, it was possible to determine the partition damp level in the building under study (qualitative testing: brick powdering, element discoloration, local brick and plaster delamination seen in *in situ* testing).

Rozpatrywany obiekt	Średni poziom zawilgocenia (%)	Maksymalny poziom zawilgocenia (%)
Kościół	16,2	16,4
Klasztor	17,0	17,1

Tabela 2. Średni i maksymalny poziom zawilgocenia przegród; oprac. S. Leś, K. Sikorski.

Badanie poziomu zasolenia

Wyniki badania ilościowego potwierdziły przypuszczenia sformułowane na podstawie badania jakościowego, podczas którego zlokalizowano liczne uszkodzenia wypraw tynkarskich (wykwity, głuche miejsca, miejscowe odsłonięcie muru).

Rodzaj soli	Numer próbki i przypadający jej poziom zasolenia (%)		
	1	2	3
Chlorki	0,06	0,04	0,03
Siarczany	0,53	0,51	0,28
Azotany	0,04	0,02	0,02

Tabela 3. Przykładowe poziomy zasolenia w punktach kontrolnych klasztoru; oprac. S. Leś, K. Sikorski.

OCENA BADANYCH CECH MURÓW, WILGOTNOŚCI I POZIOMU ZASOLENIA

Ocena stanu zawilgocenia murów¹¹

- średni poziom zawilgocenia ścian kondygnacji pierwszej wynosi w strefie przyziemia od 16,2 do 17,0%;
- brak izolacji poziomej ścian zewnętrznych i wewnętrznych;
- ściany zewnętrzne miejscowo noszą ślady uprzednio wykonanej izolacji pionowej (prawdopodobnie przeciwwilgociowej bitumicznej);
- tynki zewnętrzne i wewnętrzne miejscowo zawilgocone i skorodowane, liczne odparzenia powłok malarskich;
- kanały odprowadzające wodę mocno skorodowane.

Oceny poziomu zawilgocenia dokonano przez porównanie z dopuszczalnymi progami umożliwiającymi sklasyfikowanie poziomu zawilgocenia badanych przegród. Ze względu na średni poziom zawilgocenia rzędu 16,2–17,0% wszystkie badane elementy należy określić jako kategorię piątą, tj. mury mokre¹².

Lp.	Stopień zawilgocenia (%)	Klasyfikacja muru
I	0–3	mury o dopuszczalnej wilgotności
II	3–5	mury o podwyższonej wilgotności
II	5–8	mury średnio wilgotne
IV	8–12	mury mocno wilgotne
V	> 12	mury mokre

Tabela 4. Klasyfikacja zawilgocenia muru; oprac. S. Leś, K. Sikorski.

Building under analysis	Average moisture level (%)	Maximum moisture level (%)
Church	16.2	16.4
Monastery	17.0	17.1

Table 2. Average and maximum partition moisture level; by S. Leś, K. Sikorski.

Salt concentration testing

The results of the quantitative tests confirmed the suppositions formulated on the basis of the qualitative study, during which numerous instances of plaster layer damage were identified (discoloration, hollow-sounding places, local wall exposure).

Salt type	Sample number and its corresponding salt concentration (%)		
	1	2	3
Chlorides	0.06	0.04	0.03
Sulfates	0.53	0.51	0.28
Nitrites	0.04	0.02	0.02

Table 3. Sample salt concentration levels at measurement sites in the monastery; by S. Leś, K. Sikorski.

ASSESSMENT OF WALL CHARACTERISTICS, MOISTURE LEVEL AND SALT CONCENTRATION

Wall damp assessment¹¹

- the average moisture level in first-story walls was between 16.2 and 17.0%;
- no damp-proof course was detected in external and internal walls;
- external walls showed traces of a previously installed vertical damp-proof barrier (probably bituminous damp-proofing);
- external and internal plasters were found to be partially damp and displayed signs of corrosion, paint layer delamination was observed in numerous places;
- heavily corroded water drainage channels.

Wall damp assessment was performed via comparison with permissible thresholds that enabled the classification of the moisture content in the partitions under study. Due to an average moisture level of 16.2–17.0, all of the tested elements had to be classified as belonging to the fifth category, i.e. damp walls.¹²

Item no.	Moisture level (%)	Wall classification
I	0–3	walls with permissible damp
II	3–5	walls with increased damp
II	5–8	walls with medium damp
IV	8–12	walls with considerable damp
V	> 12	damp walls

Table 4. Wall damp classification; by S. Leś, K. Sikorski.

Ocena poziomu zasolenia

Uzyskane wyniki badań porównano z obecnie obowiązującymi zakresami przedstawionymi w poniższej tabeli.

Rodzaj soli		Zawartość soli (%)		
		Niska	Średnia	Wysoka
Chlorki	Cl-	< 0,2	0,2 – 0,5	> 0,5
Siarczany	SO ₄ -2	< 0,5	0,5 – 1,5	> 1,5
Azotany	NO ₃ -2	< 0,1	0,1 – 0,3	> 0,3

Tabela 5. Klasyfikacja poziomu zasolenia; na podstawie: WTA Merkblatt 2-9-04 – Sanierputzsysteme.

W efekcie otrzymano:

Rodzaj soli	Numer próbki i przypadający jej poziom zasolenia		
	1	2	3
Chlorki	Niski	Niski	Niski
Siarczany	Średni	Średni	Niski
Azotany	Niski	Niski	Niski

Tabela 6. Określenie poziomu zasolenia w punktach kontrolnych; oprac. M. Rokiel.

Wnioski i zalecenia

Opierając się na otrzymanych wynikach zawilgocenia, należy przyjąć, że rozwiązaniem poprawnym z punktu zabezpieczeń optymalnych cech muru będzie eliminacja dalszego napływu wody do elementów konstrukcyjnych. Kolejnym etapem będzie usunięcie skorodowanych tynków oraz wykonanie odpowiedniego rodzaju tynku, który umożliwi akumulację soli i schnięcie przegród bez występowania ponownych uszkodzeń. Rozwiązaniem zalecanym jest zastosowanie szerokoporowego tynku renowacyjnego. Dobór odpowiedniego układu, uwzględniającego obciążenie solami, podano w tabeli poniżej.

Stopień skażenia muru	Układ warstw	Grubość poszczególnych warstw
Niski	obrzutka	ok. 0,5 cm
	tynk renowacyjny	≥ 1,0 cm
Średni	obrzutka	ok. 0,5 cm
	tynk renowacyjny	2,0 cm
Wysoki	obrzutka	ok. 0,5 cm
	tynk podkładowy	≥ 1,0 cm
	tynk renowacyjny	2,0 cm

Tabela 7. Układy i grubości warstw tynków renowacyjnych; na podstawie: PCI Polska.

Ze względu na rozmiar dokumentacji projektowej zdecydowano się nie umieszczać rzutów, a podać tylko schematy. Proponowane rozwiązania zredagowano w możliwie syntetycznej formie. Na schematach ozna-

Salt concentration assessment

Testing results were compared with applicable scopes presented in the table below.

Salt type		Salt concentration (%)		
		Low	Medium	High
Chlorides	Cl-	< 0.2	0.2 – 0.5	> 0.5
Sulfates	SO ₄ -2	< 0.5	0.5 – 1.5	> 1.5
Nitrites	NO ₃ -2	< 0.1	0.1 – 0.3	> 0.3

Table 5. Salt concentration classification; based on: WTA Merkblatt 2-9-04 – Sanierputzsysteme.

As a result, we obtained the following:

Salt type	Sample number and its corresponding salt concentration level		
	1	2	3
Chlorides	Low	Low	Low
Sulfates	Medium	Medium	Low
Nitrites	Low	Low	Low

Table 6. Determining salt concentration levels at measurement points; by M. Rokiel.

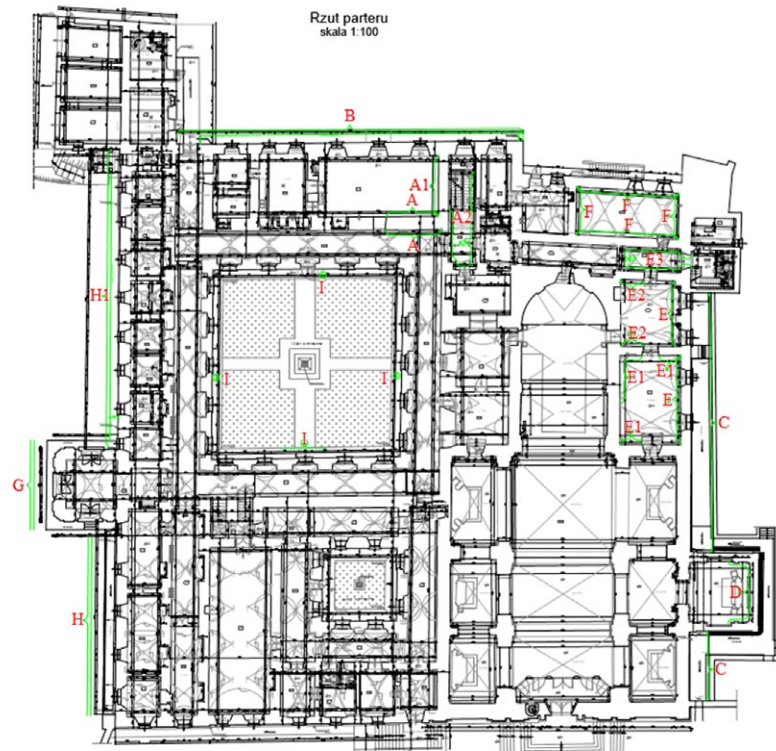
Conclusions and recommendations

Based on the moisture measurements obtained, it should be assumed that eliminating the further inflow of water into structural elements would be a correct solution from the standpoint of securing the walls' optimal characteristics. Removing corroded plasters and preparing an appropriate plaster type, that will allow salt accumulation and partition drying without leading to further damage, will be the next step. It is recommended to apply large-pore renovation plaster. Proper layout selection, accounting for salt load, has been presented in the table below.

Wall contamination level	Layer sequence	Layer thickness
Low	rendering coat	ca. 0.5 cm
	renovation plaster	≥ 1.0 cm
Medium	rendering coat	ca. 0.5 cm
	renovation plaster	2.0 cm
High	rendering coat	ca. 0.5 cm
	base coat	≥ 1.0 cm
	renovation plaster	2.0 cm

Table 7. Renovation plaster layer sequence and thickness; based on: PCI Polska.

Due to the size of design documentation, the authors decided not to include floor plans and to supply schemes instead. The proposed solutions were presented in a possibly synthetic form. The scope of

Ryc. 7. Rozmieszczenie niezbędnych do wykonania prac; rys. K. Lewandowska.
 Fig. 7. Distribution of necessary work; fig. by K. Lewandowska.

czono zakresy niezbędnych prac na poszczególnych elementach w postaci liter, kolejno:

- dla kościoła C, D, E, E1, E2, E3, F,
- dla klasztoru A, A1, A2, B, G, H, H1, I¹³.

necessary work for each element, in the form of letters, was marked on the schemes as follows:

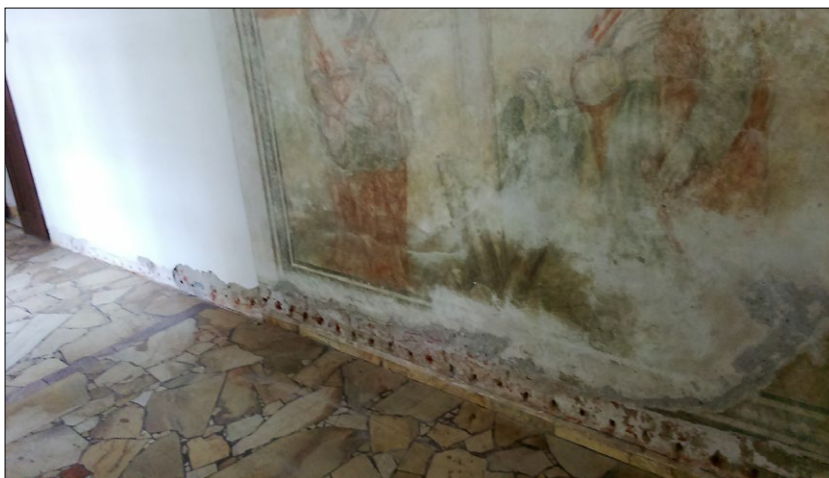
- for the church C, D, E, E1, E2, E3, F,
- for the monastery A, A1, A2, B, G, H, H1, I.¹³

Ściana wewnętrzna klasztoru oznaczona symbolem literowym A oraz podobnie dla elementów A1 i A2

W tej części klasztoru zalecane jest wykonanie izolacji poziomej metodą iniekcji niskociśnieniowej. Ze

Internal monastery wall marked with the letter A and similarly for elements A1 and A2

In this part of the monastery, it is recommended to introduce a damp-proof course in the form of low-

Ryc. 8. Polichromia przed pracami konserwatorskimi i po nich; fot. K. Sikorski.
 Fig. 8. Polychrome prior to and after conservation work; photo by K. Sikorski.

względu na grubość ścian przekraczającą 1,0 m odwier-ty powinno się wykonać obustronnie (od jadalni i od korytarza), koniecznie poniżej polichromii, a następnie wypełnić je kremem iniekcyjnym na bazie silanów. Po zakończeniu należy odtworzyć cokolik.

We wnętrzu jadalni, po usunięciu zniszczonego tynku do wysokości ok. 1 m od poziomu posadzki, trzeba wykonać tynki renowacyjne posiadające aprobatę organizacji Naukowo-Technicznej Grupy Roboczej ds. Utrzymania Budowli i Ochrony Zabytków (WTA) w systemie dla średniego poziomu zasolenia: obrzutka, tynk renowacyjny, szpachla wapienno-trasowa, farba krzemianowa¹⁴.

pressure grouting. Due to the wall thickness exceed- ing 1.0 m, drilling should be performed from both sides (from the dining hall and from the hallway). The drilling sites should be located below the polychromes and are to be filled with silane-based preparations. The plinth is to be restored after completion.

In the interior of the dining hall, after the removal of damaged plaster up to a height of 1.0 m above floor level, renovation plasters approved by the Wissenschaftlich-Technische Arbeitsgemeinschaft für Bauwerkserhaltung und Denkmalpflege (WTA), using a system for medium salt concentration levels comprised of a rendering coat, renovation plaster, lime and trass spackle, and silicate paint.¹⁴

Kanał burzowy przy elewacji zachodniej oznaczony symbolem literowym C

Storm drain near the western facade marked with the letter C

Ryc. 9. Kanał burzowy przed pracami renowacyjnymi i w ich trakcie; fot. K. Sikorski, K. Lewandowska.

Fig. 9. Storm drain prior to and after renovation work; photo by K. Sikorski, K. Lewandowska.

Ściana wewnętrzna kaplicy oznaczona symbolem literowym D oraz podobnie dla elementów E E1 E2 E3 F

Internal wall of the chapel marked with the letter D, similarly to elements E E1 E2 E3 F

Zalecono wykonanie izolacji poziomej metodą iniek- cji niskociśnieniowej i wypełnienie otworów kremem iniekcyjnym. Pierwszy poziom przepony powinien zostać wykonany na minimalnej wysokości nad posadzką, a drugi rząd pod pierwszym gzymsem nad posadzką, tak by całkowicie odciąć podchodzenie wilgoci do wyższych partii ścian. Na powierzchniach usuniętych tynków do wysokości pierwszego gzymsu (ok. 1,4 m nad posadzką) należy wykonać tynki renowacyjne, a następnie szpachlę wapienno-trasową i malowanie po uprzednim zagruntowaniu¹⁵.

It was recommended to install a damp-proof course via low-pressure grouting and filling the openings with injection cream. The first level of the barrier should be made at a minimum height just above the floor, while the second row underneath the first parapet over the floor, so that moisture travel via capillary action to the upper part of the walls can be severed. On the surfaces cleared of plaster up to the height of the first parapet (ca. 1.4 m above the floor), renovation plaster should be applied to be followed by lime-trass spackle and a layer of base coat and paint.¹⁵

Ryc. 10. Pomieszczenia wewnętrzne przed pracami konserwatorskimi i w ich trakcie; fot. K. Sikorski.

Fig. 10. Internal spaces prior to and during conservation work; photo K. Sikorski.

Ściana zewnętrzna oznaczona symbolem literowym G

Sposób postępowania należy przyjąć jak w powyższym rozwiązaniu¹⁶.

External wall marked with the letter G

The procedure should follow the same steps as in the previous solution.¹⁶

Ściana zewnętrzna oznaczona symbolem literowym H1

Prace restauratorskie mają obejmować usunięcie tynków na partii cokołowej (II rzędy boni) wraz z istniejącymi resztkami starej, zniszczonej izolacji pionowej bitumicznej. Następnie należy oczyścić ściany, wyrównać podłoże i wykonać izolację pionową mineralną zaprawą uszczelniającą. Na tak przygotowanej powierzchni trzeba wykonać obrzutkę renowacyjną, tynk renowacyjny z odtworzeniem boni oraz szpachlę renowacyjną, po czym powierzchnię zagruntować i pomalować farbami krzemianowymi na kolor zgodny z obecnym. Natomiast poniżej poziomu terenu należy odkopać ścianę fundamentową na głębokość ok. 1,2 m, ścianę oczyścić, wyrównać podłoże i wykonać izolację pionową bitumiczną KMB. Odprowadzenie wód opadowych umożliwi wykonanie szczelnej płyty odbojowej na szerokość min. 0,8 m¹⁷.

External wall marked with the symbol H1

Restoration work is to include removing plasters along the plinth section (two rows of rustication) along with the existing remains of the old and damaged bituminous vertical damp barrier. Afterwards, the walls are to be cleaned, the surface is to be evened out and a vertical damp barrier is to be made using mineral surface suppressant coating. This surface is to serve as a base for a renovation rendering coat, renovation plaster with recreated rustication and renovation spackle. Afterwards, the surface is to be covered by a base coat and painted over with silicate paint, using a color that matches the original. Below ground level, the foundation wall should be exposed down to a depth of around 1.2 m, the wall should be cleaned, the surface made even and a bituminous KMB vertical damp proof barrier is to be installed. Storm water drainage is to be provided by a watertight splash strip that is to have a width of minimum 0.8 m.¹⁷

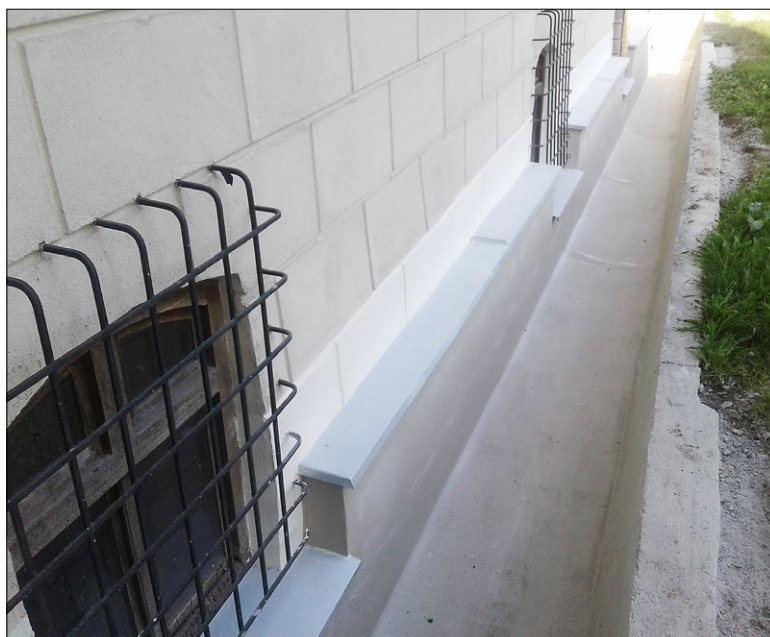

Ryc. 11. Elementy z punktów G i H1 przed pracami renowacyjnymi i w ich trakcie; fot. K. Sikorski, K. Lewandowska.

Fig. 11. Elements from points G and H1 prior to and during renovation work; photos by K. Sikorski, K. Lewandowska.

Ściana zewnętrzna oznaczona symbolem literowym H wraz z przyległym kanałem burzowym

External wall marked with the letter H along with its adjacent storm drain

Ryc. 12. Kanał burzowy przed pracami renowacyjnymi i po nich, fot. K. Sikorski.
Fig. 12. Storm drain prior to and after renovation, photo by K. Sikorski.

Płyta odbojowa oraz ściany zewnętrzne oznaczone symbolem literowym I

Splash strip and external walls marked with the letter I

Ryc. 13. Plac wewnętrzny przed pracami renowacyjnymi i po nich; fot. K. Sikorski.
Fig. 13. Internal courtyard prior to and after renovation work; photo by K. Sikorski.

Podsumowanie i postulaty

Wykonane badania cech materiałów potwierdziły, że opracowanie programów prac konserwatorskich wymaga w pierwszej kolejności realizacji prac badawczych:

- środowiska obiektu;
- cech materiałów, z których wykonano ustroje konstrukcyjne;
- układów konstrukcyjnych i połączeń poszczególnych elementów;
- oceny uprzednio wykonanych prac;
- stanu zachowania obiektu;
- analiz dokumentacji inwentaryzacyjnej, pozwalających na rozpoznanie przyczyn i stopnia zniszczenia obiektu.

W efekcie można mówić o skutecznym doborze rozwiązań hamujących utratę właściwości użytkowych obiektu i podnoszących jego wartość. Badania o profilu praktycznym dały podstawy do poprawnego przyjęcia programu prac restauratorskich.

Conclusions and postulates

The study of material properties performed by the authors confirmed that formulating conservation work programs first requires performing investigation work targeting:

- the building's environment;
- determining the characteristics of materials used to build structural systems;
- structural systems and joints between each element;
- assessing previous work;
- the building's state of preservation;
- analysis of building survey documentation, allowing an identification of the damage to the building and the causes behind it.

In effect, solutions intended to stop the loss of the building's utilitarian properties and improve its value can be seen as effective. The investigation, which had a practical profile, provided a basis for correctly adopting a restoration work program.

Bibliografia / References

- Gosztyła Marek, *Historia kościoła i klasztoru Ojców Karmelitów Bosych w Przemyślu*, Przemyśl 1998.
- Gosztyła Marek, *Sklepienia klasztoru oo. Karmelitów Bosych w Przemyślu*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1995, t. 10.
- Kaniewski Krzysztof, *Kościół starego Przemyśla*, Przemyśl 1987.
- Konarzewski Marcin, *Historia kościoła i klasztoru oo. Karmelitów Bosych w Przemyślu*, Przemyśl 1991.
- Leś Stanisław, Sikorski Krystian, *Technologia renowacji murów zespołu klasztorowego Karmelitów Bosych w Przemyślu*, Rzeszów 2018.
- Lewandowska Kalina, *Projekt budowlany: Ochrona przeciwwilgociowa budynków Zespołu Klasztorowego Karmelitów Bosych w Przemyślu polegająca na wykonaniu izolacji przeciwwilgociowych poziomych i pionowych oraz przebudowie instalacji kanalizacji deszczowej*, Przemyśl 2018.
- Motylewicz Jerzy, Polaczek Jakub, *Kościół i klasztor oo. Karmelitów*, Przemyśl 1998.
- PCI Polska, *Systemy PCI do renowacji i izolowania zawilgoconych budynków*, Śrem 2015.

- Rokiel Maciej, *Hydroizolacje w budownictwie*, Warszawa 2006.
- Skarbowski Jan, *Ziemia przemyska*, Kraków 1963.
- Wanat Benignus Józef, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Kraków 1979.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- archivecarmel.pl.
geoportal.pl.

Inne / Others

- ISO 13822: 2010 *Bases for design of structures – Assessment of existing structures*.
- Karta ewidencyjna nr A – 314, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu.
- Karta ewidencyjna nr A – 705/709, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu.
- WTA Merkblatt 2-9-04 – Sanierputzsysteme.

---

¹ Karta ewidencyjna nr A – 705/709, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu.

² Karta ewidencyjna nr A – 314, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu.

³ J. Motylewicz, J. Polaczek, *Kościół i klasztor oo. Karmelitów*, Przemyśl 1998, s. 3.

⁴ J. Skarbowski, *Ziemia przemyska*, Kraków 1963, s. 59.

⁵ K. Kaniewski, *Kościół starego Przemyśla*, Przemyśl 1987, s. 71–72.

⁶ B.J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych w Polsce, Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Kraków 1979, passim.

⁷ M. Konarzewski, *Historia kościoła i klasztoru oo. Karmelitów Bosych w Przemyślu*, Przemyśl 1991, s. 13.

⁸ M. Gosztyła, pełniąc funkcję Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, sprawował nadzór konserwatorski, prace przeprowadzono według zatwierdzonych dokumentacji.

⁹ M. Gosztyła, *Sklepienia klasztoru oo. Karmelitów Bosych w Przemyślu*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1995, t. 10, s. 43–48.

¹⁰ ISO 13822: 2010 *Bases for design of structures – Assessment of existing structures*.

¹¹ S. Leś, K. Sikorski, *Technologia renowacji murów zespołu klasztornego Karmelitów Bosych w Przemyślu*, Rzeszów 2018, s. 4.

¹² Ibidem, s. 5.

¹³ K. Lewandowska, op. cit., s. 10.

¹⁴ Ibidem, s. 11.

¹⁵ Ibidem, s. 13–14.

¹⁶ Ibidem, s. 14–15.

¹⁷ Ibidem, s. 15–16.

Streszczenie

W artykule przedstawiona została metoda wykonanych analiz i badań zabytkowych struktur murów klasztoru i kościoła Karmelitów Bosych w Przemyślu. Przyjęcie programu konserwatorskiego poprzedzone zostało badaniami makroskopowymi oraz badaniami właściwości fizykochemicznych zabytkowych murów klasztoru. Wyniki omówiono w formie dyskusji diagnozy otrzymanych efektów badań. Rozpoznanie zabytkowej materii pozwoliło dokonać wyboru poprowadzonego procesu konserwatorskiego, który pokazany został w sposób syntetyczny. Główna problematyka badawcza uzupełniona została o rys historyczny zespołu kościelno-klasztornego oraz o własne doświadczenia zawodowe pozwalające omówić złożoną problematykę prac reintegracyjnych wykonywanych na obiekcie zabytkowym. W artykule zamieszczono plany, tabele i zdjęcia, które merytorycznie poszerzyły istotę badań.

Abstract

This paper presents a method of performing analyses and studies of the historical wall structures of the Monastery and Church of the Discalced Carmelites in Przemyśl. The adoption of a conservation program was preceded by macroscopic testing and an investigation of the physical and chemical properties of the historical walls of the monastery. The findings were discussed and coupled with a diagnosis. The identification of historic matter enabled the selection of a conservation process that was presented in a synthetic manner. The primary research subject was supplemented by an outline of the history of the monastery and church complex and the authors' own professional experience, which allowed them to properly discuss the complex subject matter of reintegrative construction work performed on a historic building. The paper includes plans, tables and photographs which substantively expand upon the essence of the study.

Piotr Pikulski*

orcid.org/0000-0002-3268-8079

Synteza badań nad stanem zachowania pałacu w Łobzowie na przestrzeni wieków – komputerowe rekonstrukcje brył obiektu od fortalicium Kazimierza Wielkiego do barokowej rezydencji Wazów

Synthesis of Studies on the State of Preservation of the Palace in Łobzów across the Centuries—Digital Reconstructions of the Massings of the Building, from Casimir the Great's Fortalicium to the Baroque Residence of the House of Vasa

Słowa kluczowe: pałac w Łobzowie, cyfrowa rekonstrukcja, model 3D, cyfrowa archeologia

Keywords: palace in Łobzów, digital reconstruction, 3D model, digital archaeology

Wprowadzenie

Artykuł stanowi syntezę badań nad stanem zachowania pałacu w Łobzowie, obecnej siedziby Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, na przestrzeni wieków: od czasów średniowiecznego fortalicium Kazimierza Wielkiego do barokowej rezydencji Wazów. Efektem końcowym owych badań było stworzenie cyfrowych rekonstrukcji, w postaci modeli 3D, brył obiektu z każdej z jego istotnych przebudów, jakie miały miejsce od jego powstania aż do „potopu” szwedzkiego.

Historia letniej rezydencji królów w podkrakowskim Łobzowie pod względem architektonicznym jest niezwykle bogata. Początki jej istnienia sięgają jeszcze średniowiecza i rządów Kazimierza Wielkiego. Każdy z późniejszych okresów przynosił ogromne zmiany w formie czy stylu architektonicznym, a nawet w funk-

Introduction

This paper is a synthesis of studies on the state of preservation of the palace in Łobzów, which currently houses the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology, across the centuries: from the period of the medieval fortalicium of Casimir the Great to the Baroque residence of the House of Vasa. The end result of these studies was the creation of digital reconstructions in the form of 3D models, showing the massings of the building from the phases of each of its significant remodeling projects, which took place between its construction to the “Swedish Deluge.”

The history of the royal summer residence in Łobzów near Cracow is particularly rich in architectural terms. The beginnings of its existence date back to the Middle Ages and the reign of Casimir the Great. Each of its later periods brought immense change ei-

* dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* Ph.D., Eng., Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Pikulski P. Synthesis of Studies on the State of Preservation of the Palace in Łobzów across the Centuries—Digital Reconstructions of the Massings of the Building, from Casimir the Great's Fortalicium to the Baroque Residence of the House of Vasa. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

Otrzymano / Received: 29.05.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.06.2020

doi: 10.48234/WK63VASA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

cji pałacu. Wiedzę o każdym z nich można czerpać głównie ze starych panoram Krakowa oraz z innych źródeł ikonograficznych bądź pisanych, jak również z wielu współczesnych opracowań badawczych¹.

Losy łobzowskiej rezydencji sięgają roku 1357. Wieś Łobzów wyjątkowo upodobał sobie wtedy król Kazimierz Wielki, który nakazał tutaj postawić swoje fortalitium. Maciej z Miechowa, zwany Miechowitą, podaje pierwszą znaną wzmiankę o pałacu w Łobzowie. Znaleźć ją można w wydanej w 1519 Kronice Polskiej *Chronica Polonorum* na stronie 240. Jej treść brzmi: „Lobzow castrum erigitur Anno domini 1357 turrim & mansiunculas rex Kazimirus in villagio Lobzow iuxta Craccovia ad accidente construxit...”, co można przetłumaczyć jako: „Roku Pańskiego 1357 wieżę i komnaty król Kazimierz we wsi Łobzów pod Krakowem od zachodu postawił...”.

W roku 1367 Kazimierz Wielki dokonał lokacji Starego i Nowego Łobzowa, z czym prawdopodobnie ściśle wiązało się powstanie łobzowskiego fortalitium. Obydwie wsie miały zapewne stać się zapleczem gospodarczym dla zespołu budowli strzegących królewskiej młynówki, która wspierała system wodny średniowiecznego Krakowa. Zamek Kazimierza, określany mianem fortalitium, podobnie jak inne obiekty warowne w tym rejonie, należał do obronnego przedpola królewskiego miasta. Ówczesna forma obiektu nie jest znana, można jednak przypuszczać, że aby miejscowa ludność nie czuła się onieśmielona obecnością króla, nie był on urządzony z przepychem². Zgodnie z legendą, król polecił również usypanie na terenach parku nieopodal fortalitium kopca, który miał być miejscem pochówku Esterki, jego na wpół legendarnej kochanki pochodzenia żydowskiego. Choć kopiec Esterki rzeczywiście istniał na terenie folwarku Łobzów aż do połowy XX wieku, historycy nigdy nie potwierdzili, aby faktycznie był on miejscem pochówku³.

Na podstawie analizy śladowych materiałów źródłowych oraz wyglądu analogicznych założeń grodowych możliwa jest hipotetyczna próba rozważenia wyglądu fortalitium Kazimierza Wielkiego. Trzykondygnacyjna wieża mieszkalna, na rzucie kwadratu, była prawdopodobnie głównym elementem założenia. W XIV wieku element ten stosowano we wszystkich siedzibach rycerskich⁴. Ze względu na płaskie ukształtowanie ówczesnego terenu Łobzowa logiczne wydaje się stwierdzenie, że rzut całego założenia mógł również opierać się na kwadracie. Byłoby to zgodne z porównaniem z innymi zamkami Kazimierza, m.in. w Skawinie czy Lanckoronie⁵. Twierdza mogła być również otoczona murem i fosą zasilaną wodą z płynącej obok Młynówki.

W roku 2019 autor opracowania wraz z mgr. inż. arch. Maksymilianem Szpytem dokonał próby ostatecznego ustalenia położenia kazimierzowskiego fortalitium na najstarszej znanej panoramie Krakowa z roku 1536⁶. Badania te częściowo potwierdziły, że budowla przetrwała do wieku XV zapewne w formie ruiny, gdzie elementy drewniane uległy niemal cał-

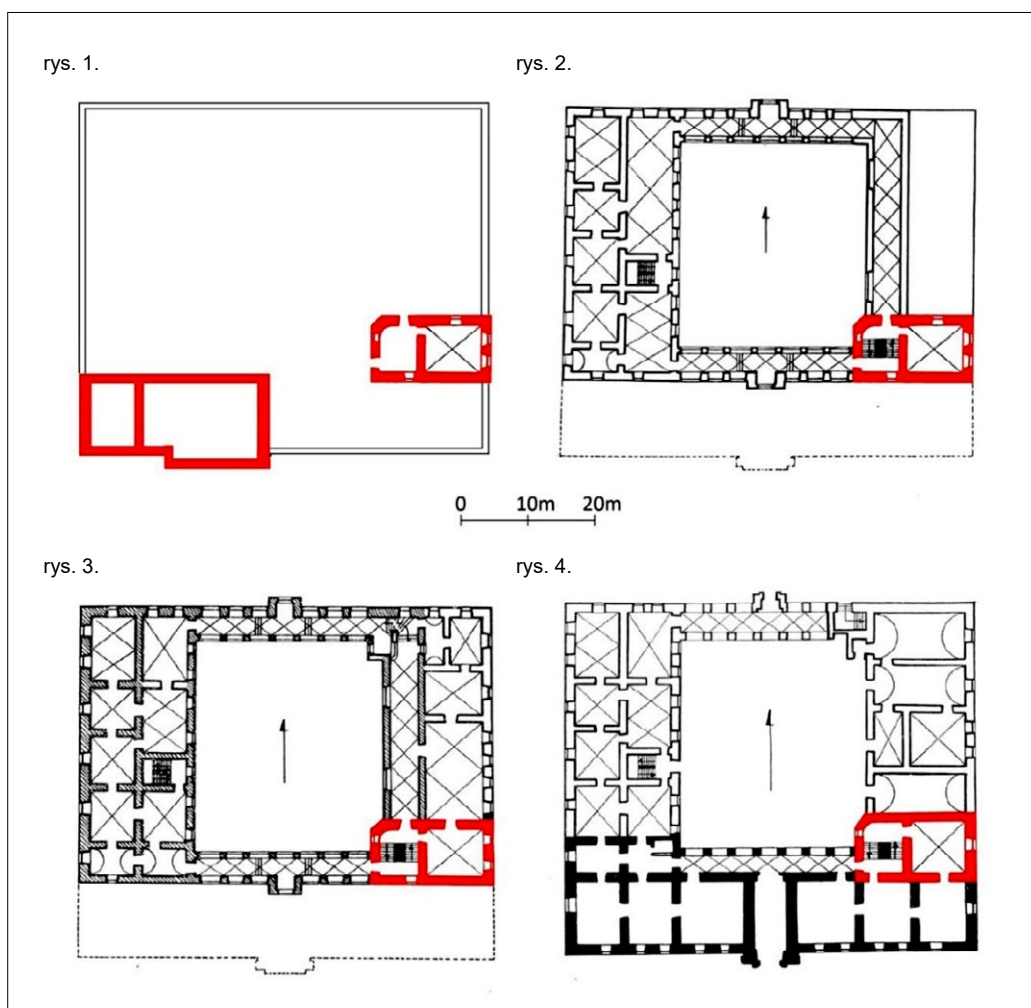
ther in the form or architectural style, and even in its function. The knowledge on each of these stages can primarily be gained from old panoramas of Cracow and other iconographic or written sources, as well as from many contemporary research reports.¹

The history of the Łobzów residence dates back to 1357. King Casimir the Great took a great liking to the village of Łobzów in that year, and ordered his fortalitium to be built here. Maciej of Miechów, called Miechowita, was the first to make a written mention of the Palace in Łobzów. It can be found in the *Chronica Polonorum* from 1519, on page 240. Its content is as follows: “Lobzow castrum erigitur Anno domini 1357 turrim & mansiunculas rex Kazimirus in villagio Lobzow iuxta Craccovia ad accidente construxit...”, which can be translated as “In the year of Our Lord 1357, a tower and chambers were built in the village of Łobzów near Cracow by Casimir the Great...”

In 1367, Casimir the Great founded Stary Łobzów and Nowy Łobzów, which was probably closely tied with the construction of the fortalitium. Both villages were probably intended to form the economic infrastructure for the complex of buildings guarding the royal mill run, which supported the water system of medieval Cracow. Casimir’s castle, described as a fortalitium, similarly as other fortified buildings in the region, probably belonged to the defensive foreground of the royal city. The form of the building from this period is not known, but it can be assumed that the local population did not feel anxious about the presence of the king and it was not luxuriously furnished.² According to legend, the king also ordered a mound to be built in the park near the fortalitium, which was reportedly the burial site of Estarka, the king’s semi-legendary Jewish consort. Although Esterka’s mound did indeed exist at the Łobzów estate until the middle of the twentieth century, historians have never confirmed it to actually be a burial site.³

Based on an analysis of trace source materials and analogous gord complexes, a hypothetical attempt at presenting the appearance of Casimir the Great’s fortalitium was possible. A three-story residential tower with a square-shaped plan was probably the main element of the complex. It was an element that was used in all knightly residences in the fourteenth century.⁴ Due to the flat shape of the terrain of Łobzów during the period, it can be logically deduced that the plan of the entire complex could have been based on the shape of the square. This would be concordant with other castles founded by Casimir, e.g. those in Skawina or Lanckorona.⁵ The fortress could have also been surrounded by a wall and a moat with water supplied by the nearby Młynówka.

In 2019, the author, together with M.Sc. Eng. Arch. Maksymilian Szpyt, made an attempt to determine the location of Casimir’s fortalitium on the oldest known panorama of Cracow from 1536.⁶ This study partially confirmed that the structure had survived until the fifteenth century in a possibly ruined form, wherein

Ryc. 1. Zestawienie przebudów pałacu w Łobzowie: rys. 1 – fortalicjum Kazimierza Wielkiego, rys. 2 – rozbudowa Santi Gucciego na zlecenie Stefana Batorego, rys. 3 – rozbudowa Zygmunta III Wazy (prawdopodobny autor projektu: Santi Gucci), rys. 4 – przebudowa Giovanniego Trevano, na czerwono oznaczono przypuszczalną lokalizację pozostałości po gotyckich murach z czasów Kazimierza Wielkiego; autor: P. Pikulski na podstawie materiałów opracowanych przez D. Długosz, E. Furlepę, A. Jurek, Ł. Kadęła, A. Steuer-Jurek (studia doktoranckie 2014/15 pod kierownictwem prof. A. Kadłuczki) oraz prac W. Kieszkowski i J. Zachwatowicza.

Fig. 1. Comparison of the remodeling phases of the Łobzów palace: fig. 1—the fortalicium of Casimir the Great; fig. 2—Santi Gucci's extension, commissioned by Stephen Báthory; fig. 3—the extension by Sigismund III Vasa (probable designer: Santi Gucci); fig. 4—the remodeling by Giovanni Trevano; the purported location of the remains of Gothic walls from the period of Casimir the Great was marked in red; author: P. Pikulski, based on materials by D. Długosz, E. Furlepa, A. Jurek, Ł. Kadęła, A. Steuer-Jurek (doctoral studies 2014/15 under the supervision of Professor A. Kadłuczka) and the works by W. Kieszkowski and J. Zachwatowicz.

kowitemu zniszczeniu, a zachowały się jedynie elementy murowane. Możliwe jest, że pierwotna forma rezydencji postawionej przez Kazimierza Wielkiego była drewniana, a dopiero późniejsze przebudowy przyniosły jej stopniową zmianę w murowaną, lub co wydaje się prawdopodobne, posiadała ona murowane partery i drewniane piętra⁷.

W XV stuleciu łobzowska rezydencja stopniowo zmieniała swoje przeznaczenie, przyjmując coraz wyraźniej funkcję reprezentacyjną. W roku 1420 zyskała nazwę *Curia regalis Lobzow*, w 1443 *castellum Lobzow*, a w 1517 określano ją mianem *curia regalis*⁸. Przechodziła z rąk do rąk, głównie jako posag. Wiek XV nie był jednak czasem jej świetności, dopiero XVI zapoczątkował znaczące zmiany w jej losach⁹. W roku 1518 król Zygmunt I witał tutaj swą przyszłą żonę Bonę Sforzę, której pałac od razu przypadł do gustu. W 1528 sejm

timber elements were completely destroyed and only masonry elements survived. It is possible that the initial form of the residence, as erected by Casimir the Great, was wooden and only later remodeling projects gradually converted it into a masonry structure, which appears probable. It also had masonry ground floors and timber upper floors.⁷

In the fifteenth century, the Łobzów residence slowly changed its purpose, taking on an increasingly clear formal function. In 1420, it was named as *Curia regalis Lobzow*, in 1443 as *castellum Lobzow*, and in 1517 it was listed as *curia regalis*.⁸ It exchanged hands multiple times, primarily as a dowry. The fifteenth century was not a prosperous period for the site, and its fate began to change in the sixteenth century.⁹ In 1518, king Sigismund I welcomed his future wife Bona Sforza here, who immediately took a liking to

piotrkowski przyznał Włoszce tzw. oprawę, do której należał m.in. właśnie Łobzów¹⁰.

Pierwszy po czasach Kazimierza Wielkiego rozkwit łobzowskiego pałacu nastąpił za panowania Stefana Batorego. W roku 1585 król zlecił przebudowę rezydencji włoskiemu architektowi i rzeźbiarzowi Santi Gucciemu, który tworzył w stylu późnego renesansu i manieryzmu¹¹.

Dokumentem z tamtego okresu, umożliwiającym dokładne poznanie zakresu przebudowy pałacu, jest umowa pomiędzy Stefanem Batorym a Santi Guccim, „murarzem królewskim”, na budowę „nowego domu” w Łobzowie¹². Z treści dokumentu wynika, że budynek po przebudowie miał mieć 7 pokoi na parterze oraz 7 na pierwszym piętrze¹³. O wyglądzie i stopniu zachowania fortalicium w czasach Batorego wiadomo niewiele. Wiemy jednak, że monarcha postanowił w tym miejscu, z poszanowaniem zabytkowej tkanki architektonicznej, już wtedy uważanej za spuściznę po wybitnym władcy, postawić własną rezydencję, łącząc ją z tym, co po twierdzy Kazimierza zostało¹⁴. W umowie można przeczytać, że zlecił połączenie nowo projektowanego gmachu ze „starą wieżą” – odbyło się to za pomocą sklepionych arkad („którymi ma być chodzenie z tego nowego domu z obu rogów do starej wieży...”)¹⁵. Mianem „starej wieży” określano wówczas najstarszą zachowaną część obiektu, czyli pozostałość po murowanej wieży fortalicium.

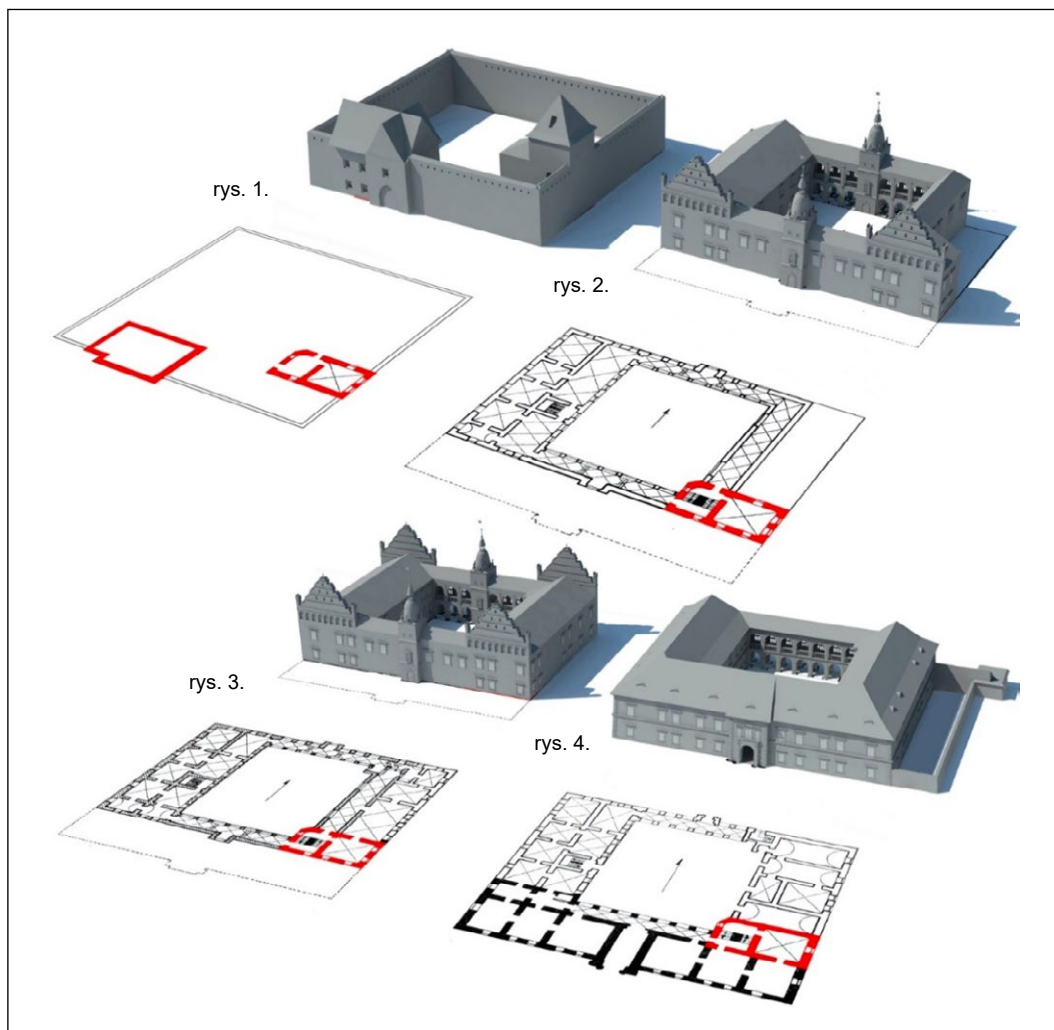
Po przebudowie Santi Gucciego pałac stał się manierystyczną willą z loggiami utworzoną na planie czworoboku z prostokątnym dziedzińcem pośrodku. Składał się ze skrzydła mieszkalnego oraz z dwóch przeszklonych galerii, które prowadziły do wspomnianej „starej wieży”¹⁶. W skrzydle zachodnim mieściło się 7 komnat i klatka schodowa, lekko przesunięta względem osi budynku (ryc. 1, rys. 2). Układ wnętrza był dwutraktowy. Przy trakcie zewnętrznym, od strony ogrodu znajdowały się pokoje mieszkalne, natomiast od strony dziedzińca ulokowana była klatka schodowa oraz dwie duże sale reprezentacyjne, łączące się z galeriami na arkadach, które obiegały cały budynek dookoła. Od północy i południa dziedzińiec otaczały arkady, nad którymi mieściły się przeszklone galerie. Skrzydła były dekoracyjne, a w każdym z nich znajdowały się bramy – większa pod południową galerią, mniejsza pod północną¹⁷. Od wschodu prawdopodobnie znajdowała się pozostałość po wieży fortalicium, łącząca się z arkadą południową bezpośrednio, a z arkadą północną poprzez wąski, dwukondygnacyjny korytarz pozbawiony arkad, zamknięty z obu stron pełnymi ścianami, doświetlony kilkoma oknami i kryty, podobnie jak arkady północne i południowe, dachem dwuspadowym (ryc. 2, rys. 2). Choć brak jest źródeł ikonograficznych obrazujących bryłę pałacu z czasów batoriańskich, szczegółowa analiza umowy pomiędzy królem i jego architektem, precyzyjnie opisującej zakres przebudowy, pozwala stwierdzić, że ostatecznie rezydencji nadano cechy architektury manierystycznej.

the palace. In 1528, the Piotrków Sejm assigned her a widow's due, which included Łobzów.¹⁰

The first period of the Łobzów palace's prosperity after the reign of Casimir the Great coincided with the rule of Stephen Báthory. In 1585, the king commissioned Santi Gucci, an Italian architect and sculptor who practiced the style of the late Renaissance and Mannerism, to remodel the residence.¹¹

The contract between Stephen Bathory and Santi Gucci, who is listed as the “royal mason,” for the construction of a “new home” in Łobzów, was a document from this period that enabled the tracing of the precise scope of the palace's remodeling.¹² The document states that, after the remodeling, the building was to have seven rooms on the ground floor and seven on the first floor.¹³ Little is known of the appearance and state of preservation of the fortalicium during Báthory's reign. However, we know that the monarch decided to erect his own residence here with respect to the historic architectural tissue that had already been considered a legacy of an outstanding ruler, combining the new building with the remains of Casimir's fortress.¹⁴ In the contract, we can read that the king commissioned the linking of the newly designed building with the “old tower”—which was performed using vaulted arcades (“which are to facilitate walking from this new home from both corners to the old tower...”).¹⁵ The term “old tower” was used to describe the oldest surviving element of the building, the remains of the masonry tower of the fortalicium.

After Santi Gucci's remodeling project, the palace became a Mannerist villa with loggias laid out on a quadrangular plan with a rectangular courtyard at the center. It was comprised of a residential wing and two glazed galleries, which led to the previously mentioned “old tower.”¹⁶ The western wing housed seven chambers and a stairwell, slightly shifted relative to the axis of the building (Fig. 1, Fig. 2). The interior had a two-bay layout. The external bay, from the side of the garden, featured residential spaces, while from the side of the courtyard there was a stairwell and two large formal halls, which connected with the galleries on the arcades that encircled the building. From the north and south, the courtyard was surrounded by arcades above which there were glazed galleries. The wings were ornamental and each had gates—a larger gate underneath the southern gallery and a smaller gate under the northern gallery.¹⁷ The remains of the fortalicium's tower were probably located to the east, connecting directly with the southern arcade, while with the northern arcade it did so through a narrow, two-story corridor without arcades that was enclosed on both sides with walls and lit by several windows and covered, similarly to the northern and southern arcades, with a gabled roof (Fig. 2). Although no iconographic sources that would display the massing of the palace in Báthory's times survive, the detailed analysis of the contract between the king and its architect, which describes the scope of the remodeling project in great detail, allows us to

Ryc. 2. Zestawienie przebudów pałacu w Łobzowie w postaci modeli 3D: rys. 1 – fortalicjum Kazimierza Wielkiego, rys. 2 – rozbudowa Santi Gucciego na zlecenie Stefana Batorego, rys. 3 – rozbudowa Zygmunta III Wazy (prawdopodobny autor projektu: Santi Gucci), rys. 4 – przebudowa Giovanniego Trevano, na czerwono oznaczono przypuszczalną lokalizację pozostałości po gotyckich murach z czasów Kazimierza Wielkiego; autor: P. Pikulski.

Fig. 2. Comparison of the remodeling projects of the palace in Łobzów in the form of 3D models: fig. 1—Casimir the Great's fortalicium, fig. 2—the extension by Santi Gucci commissioned by Stephen Báthory, fig. 3—the extension by Sigismund III Vasa (probably designed by Santi Gucci), fig. 4—the remodeling project by Giovanni Trevano, with the supposed location of the remains of the Gothic walls from Casimir the Great's period marked in red; author: P. Pikulski.

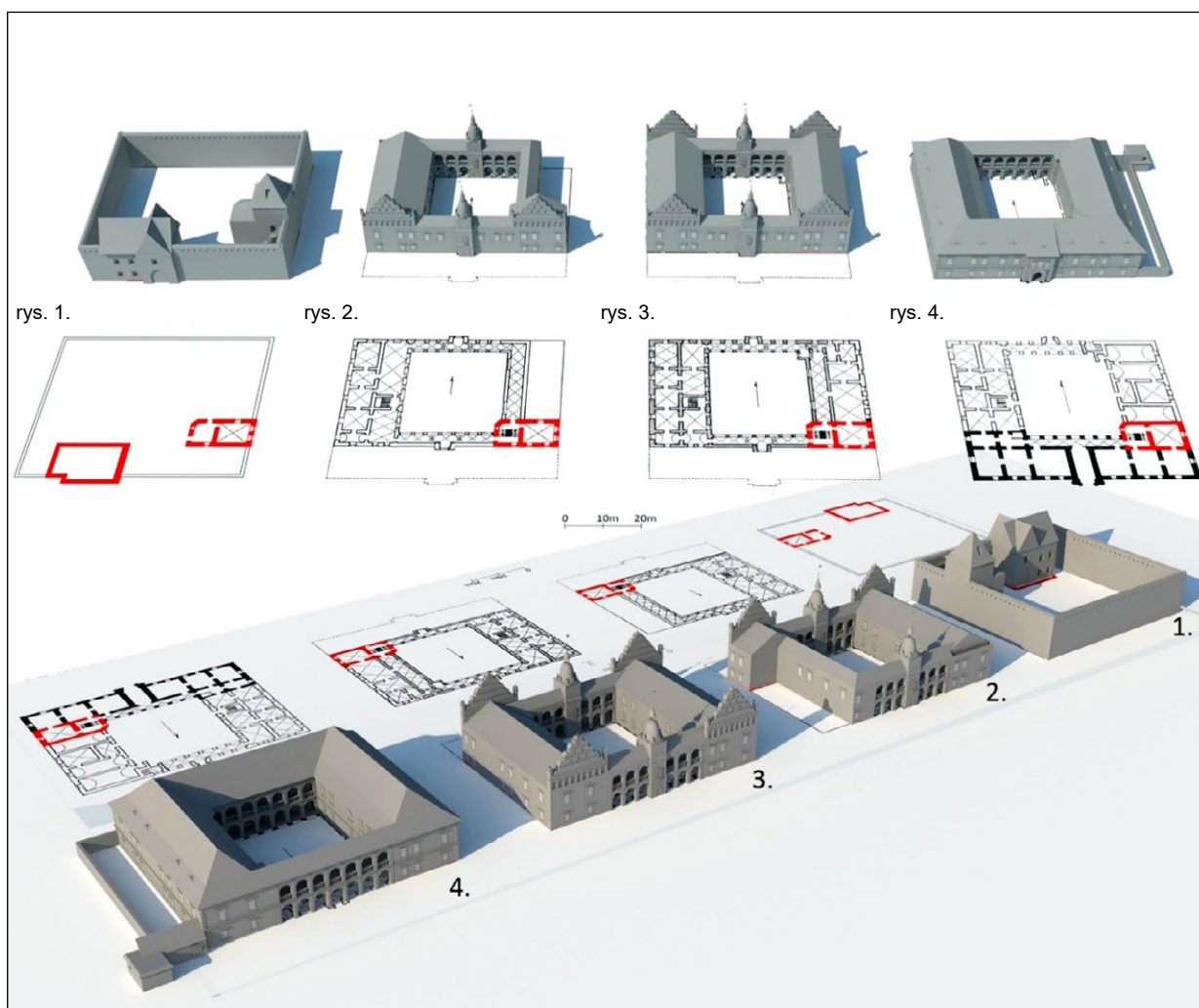
Śmierć Stefana Batorego, a następnie Anny Jagiellonki, która po śmierci męża otoczyła pałac szczególną troską, wstrzymała dalszą rozbudowę i renowację obiektu. Dopiero Zygmunt III Waza zapoczątkował ostatnią przed szwedzkim „potopem” wielką przebudowę.

W pierwszym etapie prac, w latach 1594–1595, Zygmunt III zlecił rozbudowę skrzydła wschodniego o dodatkowe pokoje, ostatecznie „wtapiając” pozostałości po wieży fortalicjum w bryłę obiektu (ryc. 2, rys. 3). Decyzja o tej rozbudowie podyktowana była przygotowaniem pałacu do przyjścia na świat syna monarchy, Władysława IV, który urodził się w roku 1595 właśnie w łobzowskim pałacu, kilka miesięcy po zakończeniu prac budowlanych¹⁸. W nowo powstałym skrzydle zastosowano układ dwutraktowy. Z korytarza będącego pozostałością budynku Stefana Batorego od strony dziedzińca można było wejść do

conclude that the residence was given the qualities of Mannerist architecture.

The death of Stephen Bathory and later that of Anna Jagiellon, who greatly cared for the palace after her husband's death, halted the building's further extension and renovation. It was only Sigismund III Vasa who initiated the last grand remodeling project prior to the “Swedish Deluge.”

During the first stage of the project, in the years 1594–1595, Sigismund III ordered the extension of the eastern wing to include additional rooms, ultimately “blending” the remains of the fortalicium's tower into the building's massing (Fig. 2, Fig. 3). The decision concerning this remodeling project was dictated by preparing the palace for the birth of the monarch's son, Władysław IV, who was born in 1595 in the Łobzów palace, several months after the conclusion of construction work.¹⁸ The newly-built wing had a two-bay

Ryc. 3. Zestawienie przebudów pałacu w Łobzowie w postaci modeli 3D: rys. 1 – fortalicium Kazimierza Wielkiego, rys. 2 – rozbudowa Santi Gucciego na zlecenie Stefana Batorego, rys. 3 – rozbudowa Zygmunta III Wazy (prawdopodobny autor projektu również Santi Gucci), rys. 4 – przebudowa Giovanniego Trevano, na czerwono oznaczono przypuszczalną lokalizację pozostałości po gotyckich murach z czasów Kazimierza Wielkiego; autor: P. Pikulski.

Fig. 3. Comparison of the remodeling projects of the palace in Łobzów in the form of 3D models: fig. 1—Casimir the Great's fortalicium, fig. 2—the extension by Santi Guccio commissioned by Stephen Báthory, fig. 3—the extension by Sigismund III Vasa (probably designed by Santi Guccio), fig. 4—the remodeling project by Giovanni Trevano, with the supposed location of the remains of the Gothic walls from Casimir the Great's period marked in red; author: P. Pikulski.

czterech pokoi na pierwszym piętrze oraz obszernej komnaty i kapliczki na piętrze drugim¹⁹. Autor tego etapu przebudowy nie jest znany, można jednak domniemywać, że Zygmunt III mógł również skorzystać z usług Santi Gucciego²⁰. Wiadomo, że we wnętrzach pałacu wszystkie portale wykonano z kamienia, a okna w trzech galeriach, komnatach i kłatkach schodowych posiadały kwatery z herbami koronnymi²¹. W pałacu stawiano również piece kaflowe, na których malowano białe orły, oraz kamienne kominki zdobione orłami wykutymi w kamieniu²².

Dobudowanie w latach 1602–1605 nowego skrzydła jednoraktowego od strony południowej, „dostawione-go” do batoriańskiej galerii, było jedną z najistotniejszych przemian w historii łobzowskiej rezydencji²³. Od tego momentu dawna frontowa galeria arkadowa stała się wewnętrzną loggią otwartą w stronę dziedzińca. Po tej rozbudowie frontowa elewacja budynku ostatecznie

layout. The corridor that remained from the building of Stephen Báthory from the side of the courtyard could be used to enter four rooms on the first floor and an expansive chamber and chapel on the second floor.¹⁹ The author of this remodeling stage is not known, yet it can be presumed that Sigismund III could have also used the services of Santi Guccio.²⁰ It is known that all of the portals in the palace's interiors were made of stone and the windows in the three galleries, chambers and stairwells had panels with crown coats of arms.²¹ Tiled stoves were also placed throughout the palace and white eagles were painted on them, in addition to stone fireplaces decorated with carved stone eagles.²²

The addition of a new single-bay wing from the southern side, added to Báthory's gallery, in the years 1602–1605, was one of the most significant alterations in the history of the residence.²³ Since that moment, the former frontal arcade gallery became an internal loggia

Ryc. 4. Rekonstrukcja bryły pałacu w Łobzowie po przebudowie Władysława IV Wazy, ostatniej znanej formy pałacu sprzed szwedzkiej zniszczeń, oraz jej porównanie z przedstawieniem obiektu na *Panoramie Krakowa* z dzieła *Civitates orbis terrarum*; autor: P. Pikulski.

Fig. 4. Reconstruction of the massing of the palace in Łobzów after its remodeling by Władysław IV Vasa, the last known form of the palace prior to the destruction caused by the Swedes and its comparison with the depiction of the building on the *Panorama of Cracow* from the work *Civitates orbis terrarum*; author: P. Pikulski.

straciła wszelkie elementy renesansowej architektury, przybierając znany z wielu panoram Krakowa wygląd surowy i prosty, tak charakterystyczny dla barokowych pałaców²⁴ (ryc. 2, rys. 4).

Elewację tę, wykonaną według projektu Giovanniego Trevano, cechuje podkreślenie jej głównej osi płytkim ryzalitem ujętym biegnącymi przez dwie kondygnacje boniowanymi lizenami z rustykalnym portalem wjazdowym, istniejącym do dziś²⁵. Otwory okienne były dość gęsto rozmieszczone, a pod oknami pierwszego piętra znajdowały się lizeny. Dodatkowo Trevano zastosował wystający gzyms koronujący oraz podkreślił narożniki elewacji boniowaniami²⁶ (ryc. 4). Równoległe z dobudową nowego skrzydła południowego zmieniono także wnętrza obiektu. Choć brak dokładnych inwentarzy, w rachunkach królewskich odnotowano wydatki na kosztowne tkaniny do obicia ścian wewnątrz, marmurowe odrzwia, kominki, posadzki i ozdobne piece²⁷.

open towards the courtyard. After this remodeling project, the frontal facade of the building ultimately lost all traces of Renaissance architecture, taking on an austere and simple appearance known from many panoramas of Cracow, distinct for Baroque palaces (Fig. 2, Fig. 4).²⁴

This elevation, built to a design by Giovanni Trevano, is characterized by the highlighting of its main axis with a shallow avant-corps framed by rusticated lesenes that ran across two stories, with a rusticated entrance portal that still exists.²⁵ The window openings were placed quite densely, and lesenes were placed underneath the first-floor windows. Furthermore, Trevano used a protruding crowning parapet and highlight the corners of the elevation with rustications (fig. 4).²⁶ The building's interiors were also altered to accompany the addition of the new southern wing. Although there is no precise inventory, the royal books did note expenses incurred on the purchase of costly textiles to finish the walls with, marble door frames, fireplaces, floors and ornamental stoves.²⁷

Analizując panoramę Krakowa z dzieła *Civitates orbis terrarum* Georga Brauna i Fransa Hogenberga oraz inne pałacowe realizacje Wazów, można stwierdzić, że dach pałacu w Łobzowie prawdopodobnie był pokryty miedzią (ryc. 4). Działalność Wazów miała znaczący wpływ na późniejszą historię pałacu. Decyzje o rozbudowach skrzydeł wschodniego i południowego sprawiły, że z renesansowej willi gmach przekształcił się w barokowy, reprezentacyjny pałac godny królów. Z drugiej strony to właśnie przez zmianę rangi obiektu i znaczne podniesienie jego reprezentacyjności – poprzez inwestycje w bardzo drogie materiały budowlane oraz wszelkiego rodzaju kosztowności użyte do wykańczania wnętrz – obiekt stał się bardzo atrakcyjnym łupem dla Szwedów podczas ich inwazji na Polskę w roku 1655.

Obecnie wciąż trwają badania nad dalszymi przekształceniami letniej rezydencji królów w Łobzowie po jej zniszczeniu przez Szwedów. Na dalszym ich etapie konieczne będzie ustalenie, w jakiej formie pałac został odbudowany przez Jana III Sobieskiego oraz jakie były losy budowli, gdy na początku XIX wieku, po ponownym popadnięciu w ruinę, przeszła w ręce Austriaków i została przekształcona w Szkołę Kadetów.

Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne z roku 1999 prowadzone przez dr hab. Klaudię Stalę dały początek odkryciom w znaczący sposób przybliżającym stan wiedzy o przeszłości łobzowskiej rezydencji²⁸. Badania te objęły południowo-wschodni narożnik parteru budynku. Ich celem było poszukiwanie pozostałości po fortalicium Kazimierza Wielkiego²⁹. W obrębie 9 wykopów sondażowych odsłonięto ciągi murów magistralnych, częściowo zachowane partie nadziemne oraz głębokie fundamenty odsadzone od lica pałacu. Podczas badań narożnika gmachu nie odkryto śladów podpiwniczenia ani żadnych nawarstwień z czasów średniowiecznych, ostatecznie wykluczając domniemaną lokalizację wieży fortalicium Kazimierza Wielkiego właśnie w tym miejscu. Znalezione natomiast fragmenty podłogi z czasów Zygmunta III Wazy z charakterystyczną ceglana posadzką ułożoną w jodełkowy wzór, a także fragmenty manierystycznych detali z przebudowy Santi Guccio³⁰.

W roku 2015, podczas prac nad budową nowego szybu windowego, w skrzydle południowo-wschodnim natrafiono na ślady historycznych murów pochodzących prawdopodobnie ze średniowiecza³¹. Dowodzi to, że kolejni władcy przebudowując rezydencję na przestrzeni wieków, wykazywali prawdziwe poszanowanie dla pierwotnej budowli, stanowiącej spuściznę po Kazimierzu Wielkim.

Z analizy porównawczej modeli cyfrowych jasno wynika, że postawione w Łobzowie przez Kazimierza Wielkiego fortalicium było obiektem prawie w całości drewnianym, posiadało jednak murowaną wieżę, która przetrwała do czasów Stefana Batorego. Świadczą o tym fragmenty gotyckich murów, odnalezione podczas współczesnych prac remontowych. Wieża ta była tak istotnym elementem budynku, że Batory zlecił swemu nadwornemu architektowi, by „wtopił” jej

When analyzing the panorama of Cracow from the work *Civitates orbis terrarum* by Georg Braun and Frans Hogenberg and other palace projects by the House of Vasa, it can be concluded that the roof of the Łobzów palace was probably covered with copper (fig. 4). The activity of the House of Vasa had a considerable impact on the later history of the palace. Decisions concerning the extension of the eastern and southern wings turned the Renaissance villa into a formal Baroque palace worthy of kings. On the other hand, it was done by changing the rank of the building and a considerable improvement of its formality by investing in very expensive construction materials and all manners of luxuries used to finish the interiors, making the palace a highly attractive target for looting by the Swedes during their invasion of Poland in 1655.

At present, studies on the later transformations of the royal summer residence in Łobzów after its destruction by the Swedes are still ongoing. During their later stages it will be necessary to determine the form in which the palace was rebuilt by John III Sobieski and the history of the building when it passed into Austrian hands at the start of the nineteenth century as a ruin and was transformed into a Cadet School.

Securing archaeological and architectural studies from 1999, conducted by D.Sc. Klaudia Stala, initiated discoveries that considerably enhanced the state of knowledge concerning the past of the residence.²⁸ These studies focused on the south-eastern corner of the building's ground floor. Their objective was to search for the remains of Casimir the Great's fortalicium.²⁹ Nine exploratory digs uncovered sequences of main walls, partially surviving above-grade portions and deep foundations set back relative to the face of the palace. During the study of the corner of the building no traces of cellars or layers from medieval times were discovered, ultimately disproving the supposed location of the fortalicium's tower at this location. However, fragments of a floor from the period of Sigismund III Vasa were discovered, along with a distinct brick floor laid into a herringbone pattern, as well as fragments of Mannerist details from the period of the remodeling by Santi Gucci.³⁰

In 2015, during work on building a new lift shaft, traces of historical walls, probably from the Middle Ages, were discovered in the south-eastern wing.³¹ This proves that successive rulers who remodeled the residence across the centuries displayed a respect for the initial building, which was the legacy of Casimir the Great.

Comparative analysis of the digital model clearly shows that the fortalicium built in Łobzów by Casimir the Great was an almost completely wooden structure, but did feature a masonry tower that survived to the times of Stephen Báthory. This was confirmed by fragments of Gothic walls found during earlier renovation work. The tower was such an essential element of the building that Báthory ordered his court architect to “blend” its remains into the new Mannerist villa. Rec-

pozostałości w projektowaną manierystyczną willę. Odtworzenie tej fazy architektonicznej było możliwe dzięki zachowanemu do dziś opisowi robót, jakie król zlecił projektantowi.

W czasach Wazów pałac przeszedł kolejne, istotne transformacje, ostatecznie stając się barokową willą. Uwieczniony został na starych panoramach Krakowa, m.in. w dziele *Civitates orbis terrarum*. Istotne dla późniejszej historii obiektu okazały się właśnie przebudowy dokonane przez Zygmunta III Wazę i Władysława IV, a pozostałości po takich elementach, jak portal wjazdowy z herbem Wazów widoczne są w nim do dzisiaj.

Zaprezentowane modele cyfrowe stanowią syntezę wszystkich obecnych badań nad kolejnymi przekształceniami bryły dawnej letniej rezydencji królów w Łobzowie od średniowiecza do baroku. Dzięki nim możliwe jest dokładne prześledzenie historii pałacu i jej prezentacja w sposób jasny i czytelny, w związku z rosnącym zainteresowaniem, zarówno radnych, jak i mieszkańców dzielnicy Krowodrza, i nadzieją na otwarcie budynku dla zwiedzających. Modele te mogą również w przyszłości posłużyć do dokładnego, nieinwazyjnego wyznaczenia miejsc, w których należy przeprowadzić kolejne odkrywki i prace archeologiczne, mogące przybliżyć historię łobzowskiego pałacu i pomóc przy projektach rewitalizacji budynku i jego najbliższego otoczenia.

reating this architectural phase was possible due to the surviving overview of the works that the designer was commissioned to perform by the king.

During the period of the reign of the House of Vasa, the palace underwent additional, considerable alterations, ultimately becoming a Baroque villa. It was depicted on old panoramas of Cracow, including the work *Civitates orbis terrarum*. The remodeling projects by Sigismund III Vasa and Władysław IV became essential to the later history of the building, and the remains of elements like the entrance portal with the coat of arms of the House of Vasa remain its visible elements even today.

The presented digital models are a synthesis of all current research on the subsequent transformations of the massing of the former royal summer residence in Łobzów between the Middle Ages and the Baroque. They enabled the precise tracing of the history of the palace and its presentation in a clear and legible manner, due to the considerable interest in it both by Krowodrza's residents and council members and the hope of opening the building to visitors. These models can also be used to precisely and non-invasively mark places where additional surveying and archaeological work that can further explore the history of the Łobzów palace could be performed and aid in designs of revitalizing the building and its immediate surroundings.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Archiwum Główne w Warszawie, *Lustracje i Rewizje*, N. 65. *Magna Procuratio Arcis Cracoviensis seu Oeconomia Wielkorządowa*. F. 99-115. *Inwentarz oddania Zamku y Folwarku Łobzowskiego Roku 1595 dnia 1 Augusti*.
Archiwum Skarbowe, *Księga Rekognicjonarjuszów*, Dz. IV, Lit. G. G. N. loo.

Opracowania / Secondary sources

- Bogdanowski Janusz, *Królewski ogród na Łobzowie*, Kraków 1997.
Fischinger Andrzej, *Santi Gucci, architekt i rzeźbiarz królewski XVI wieku*, Kraków 1969.
Grabowski Ambroży, *Kraków i jego okolice*, Kraków 1866.
Hryniewicz Małgorzata, *Royal Residence in Lobzow. Transformations from the 13'th to the 20'th century against the background of the research state analysis in chronological order*, „Technical Transactions. Architecture and Urban Planning” 2018, nr 10.
Kieszkowski Witold, *Biuletyn Historji Sztuki i Kultury*, Warszawa 1935.
Pikulski Piotr, Szpyt Maksymilian, *Próba jednoznacznego ustalenia położenia łobzowskiego fortalicium Kazimierza Wielkiego na Panoramicie Krakowa z 1536/1537 roku*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 59.

- Pociecha Władysław, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia*, t. 1, Poznań 1949.
Rączka Jan Władysław, *Przemiany krajobrazu podkrakowskiej rezydencji Łobzów*, Kraków 1996.
Sinko Krystyna, *Santi Gucci Fiorentino i jego szkoła*, Kraków 1933.
Stala Klaudia, „Pałac w Łobzowie, badania historyczno-konserwatorskie, sprawozdanie 1999”, Kraków, grudzień 1999 (dokumentacja niepublikowana).
Stala Klaudia, *Results of archaeological research in the south-east wing of the so called 'Podchorążówka' building (former summer royal residence in Łobzow)*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 53.
Stala Klaudia, *The royal residence of Zygmunt III Vasa in Łobzow. Attempt at reconstruction*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2015, nr 42.
Szpyt Maksymilian, Pikulski Piotr, *Obscure fate of the Palace in Łobzow during the reign of Jan III Sobieski. Attempt at computer reconstruction based on the analysis of the palace history since 1655 till the mid-19th century*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation 2016”, nr 47.
Tomkowicz Stanisław, *Teka Grona Konserwatorów Galicy Zachodniej*, t. 2, Kraków 1906.

- ¹ M. Szpyt, P. Pikulski, *Obscure fate of the Palace in Łobzów during the reign of Jan III Sobieski. Attempt at computer reconstruction based on the analysis of the palace history since 1655 till the mid-19th century*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2016, nr 47, s. 119–124.
- ² A. Grabowski, *Kraków i jego okolice*, Kraków 1866, s. 215.
- ³ M. Hryniewicz, *Royal Residence in Łobzów. Transformations from the 13'th to the 20'th century against the background of the research state analysis in chronological order*, „Technical Transactions. Architecture and Urban Planning” 2018, nr 10.
- ⁴ S. Tomkowicz, *Tęka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej*, t. 2, Kraków 1906, s. 116.
- ⁵ J. Bogdanowski, *Królewski ogród na Łobzowie*, Kraków 1997, s. 11–13.
- ⁶ P. Pikulski, M. Szpyt, *Próba jednoznacznego ustalenia położenia łobzowskiego fortalitium Kazimierza Wielkiego na Panoramicznej Krakowa z 1536/1537 roku*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 59, s. 83–89.
- ⁷ J.W. Rączka, *Przemiany Krajobrazu Podkrakowskiej Rezydencji Łobzów*, Kraków 1996, s. 25.
- ⁸ A. Grabowski, op. cit., s. 218.
- ⁹ M. Szpyt, P. Pikulski, op. cit.
- ¹⁰ W. Pocięcha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia*, t. 1, Poznań 1949, s. 23.
- ¹¹ A. Fischinger, *Santi Gucci, architekt i rzeźbiarz królewski XVI wieku*, Kraków 1969, s. 142.
- ¹² Ibidem, s. 142–143.
- ¹³ W. Kieszkowski, *Biuletyn Historji Sztuki i Kultury*, Warszawa 1935, s. 11.
- ¹⁴ K. Sinko, *Santi Gucci Fiorentino i jego szkoła*, Kraków 1933.
- ¹⁵ Archiwum Skarbowe, Księga Rekognicjonarjuszów, Dz. IV, Lit. G. G. N. loo.
- ¹⁶ W. Kieszkowski, op. cit., s. 14.
- ¹⁷ M. Hryniewicz, op. cit.
- ¹⁸ K. Stala, *The royal residence of Zygmunt III Vasa in Łobzów. Attempt at reconstruction*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2015, nr 42, s. 54–60.
- ¹⁹ W. Kieszkowski, op. cit., s. 16.
- ²⁰ Ibidem, s. 17.
- ²¹ Ibidem, s. 24–25.
- ²² Archiwum Główne w Warszawie, *Lustracje i Rewizje*, N. 65. *Magna Procuratio Arcis Cracoviensis seu Oeconomia Wielkorządowa. F. 99-115. Inwentarz oddania Zamku y Folwarku Łobzowskiego Roku 1595 dnia 1 Augusti*.
- ²³ W. Kieszkowski, op. cit., s. 17.
- ²⁴ Ibidem., s. 18.
- ²⁵ K. Stala, op. cit.
- ²⁶ W. Kieszkowski, op. cit., s. 18.
- ²⁷ Ibidem, s. 19.
- ²⁸ K. Stala, op. cit.
- ²⁹ Badania historyczno-konserwatorskie prowadzone były pod kierunkiem A. Kadłuczki, badania archeologiczne prowadziła K. Stala, „Pałac w Łobzowie, badania historyczno-konserwatorskie, sprawozdanie 1999”, Kraków, grudzień 1999 (dokumentacja niepubl.).
- ³⁰ K. Stala, *Results of archaeological research in the south-east wing of the so called 'Podchorążówka' building (former summer royal residence in Łobzów)*, *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018, nr 53, s. 67–75.
- ³¹ Ibidem.

Streszczenie

Pałac w Łobzowie, dawna letnia rezydencja królów polskich, obecnie siedziba Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, początkami sięga czasów średniowiecza. To tutaj Kazimierz Wielki postawił swoje fortalitium, które przez kolejnych mieszkających tu władców przekształcane było w ich rezydencje. Każdy z nich nadawał pałacowi cechy charakterystyczne dla danej epoki: za Kazimierza Wielkiego była to fortalitium, za Stefana Batorego renesansowa willa, za panowania Wazów barokowy pałac. W niniejszej pracy, przy użyciu technologii cyfrowej rekonstrukcji zabytków, przedstawiono (w postaci modeli 3D) poszczególne etapy przekształceń pałacu w Łobzowie od czasów średniowiecza do roku 1655. Modele te stanowią syntezę dotychczasowych badań nad losami łobzowskiego pałacu i zostały opracowane na podstawie szczegółowych badań materiałów archiwalnych i źródeł historycznych.

Abstract

The palace in Łobzów, the former summer residence of Polish kings and currently a building of the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology, dates back to the Middle Ages. It is here that Casimir the Great had built his fortalitium which was transformed into residences by successive rulers who lived here. Each of them bestowed upon it the distinct characteristics of their times: during the reign of Casimir the Great it was a fortalitium, during Stephen Báthory's a Renaissance villa, while during that of the House of Vasa, a Baroque palace. This paper presents, through digital monument reconstruction (in the form of 3D models), the individual stages of the transformation of the Łobzów palace from the Middle Ages to the year 1655. These models are a synthesis of previous studies on the history of the palace and were developed on the basis of detailed study of archival materials and historical sources.

Anna Mazurek*

orcid.org/0000-0003-3318-7062

Problematyka konserwatorska kościoła w Radecznicy

Baroque Parish Church in Radecznica: Research and Conservation Issues

Słowa kluczowe: Radecznica, barokowy kościół, architektura sakralna, bernardyni, Lubelska Częstochowa, Roztocze

Keywords: Radecznica, Baroque church, religious architecture, Order of St. Bernard, Lublin's Częstochowa, Roztocze

Wstęp

Radecznica to wieś gminna powiatu zamojskiego, położona na pograniczu Roztocza, na terenie Szczepczyńskiego Parku Krajobrazowego. W pradawnych czasach okolice Radeczniczy zamieszkiwali prawdopodobnie Łędzianie¹. Następnie znajdowała się ona na obszarze wielkiego szlaku handlowego wiodącego od Morza Czarnego i Kijowa. Pierwsze historyczne wzmianki o Radecznicy jako miejscowości sięgają XIV wieku². Po rozbiórce w roku 1772 wieś znalazła się w zaborze austriackim, w latach 1809–1815 należała do Księstwa Warszawskiego, a następnie znalazła się w granicach Królestwa Polskiego³. Obecnie jest to wieś z przewagą pól uprawnych oraz spokojem i zielenią charakterystycznymi dla Roztocza. Od ponad 300 lat w radeczniczym zielonym krajobrazie dominuje zespół kościelno-klasztorny, usytuowany na wzgórzu zwanym Łysą Górą, na wysokości 323 m n.p.m.

Dyspozycja topograficzna i architektoniczna rozbudowanego kompleksu radeczniczej bazyliki mniejszej pod wezwaniem św. Antoniego z Padwy wiąże się z historią objawień tego świętego w roku 1664. Budowla stanowi przykład sakralnego założenia późnobarokowego, które wyrosło z idei kontreformacyjnych zaszczepionych na grunt sarmackiego społeczeństwa

Introduction

Radecznica is a municipal village in Zamość county, located on the border of Roztocze, within the territory of Szczepczyń Landscape Park. In ancient times, the area around Radecznica was probably inhabited by the Lendians.¹ Afterwards, it found itself in the area of a great trade route leading from the Black Sea and Kyiv. The first historical mention of Radecznica as a village dates back to the fourteenth century.² After the partition in 1772, the village was located in the Austrian partition, in the years 1809–1815 it belonged to the Duchy of Warsaw, and then found itself within the borders of the Kingdom of Poland.³ Today, it is a village with a predominance of farmland and the tranquility and greenery characteristic of Roztocze. For more than 300 years, the green landscape of Radecznica has been dominated by a church and monastery complex, located on a hill called Łysa Góra, at an altitude of 323 meters above sea level.

The topographic and architectural disposition of the expanded complex of the Radecznica's minor basilica dedicated to St. Anthony of Padua is associated with the history of the apparitions of this saint in 1664. The building is an example of late Baroque religious buildings, which grew out of counter-

* doktorantka, Wyższa Szkoła Prawa i Administracji Rzeszowska Szkoła Wyższa

* *Ph.D. candidate, WSPIA University of Rzeszów*

Cytowanie / Citation: Mazurek A. Baroque Parish Church in Radecznica: Research Issues and Conservation Issues. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

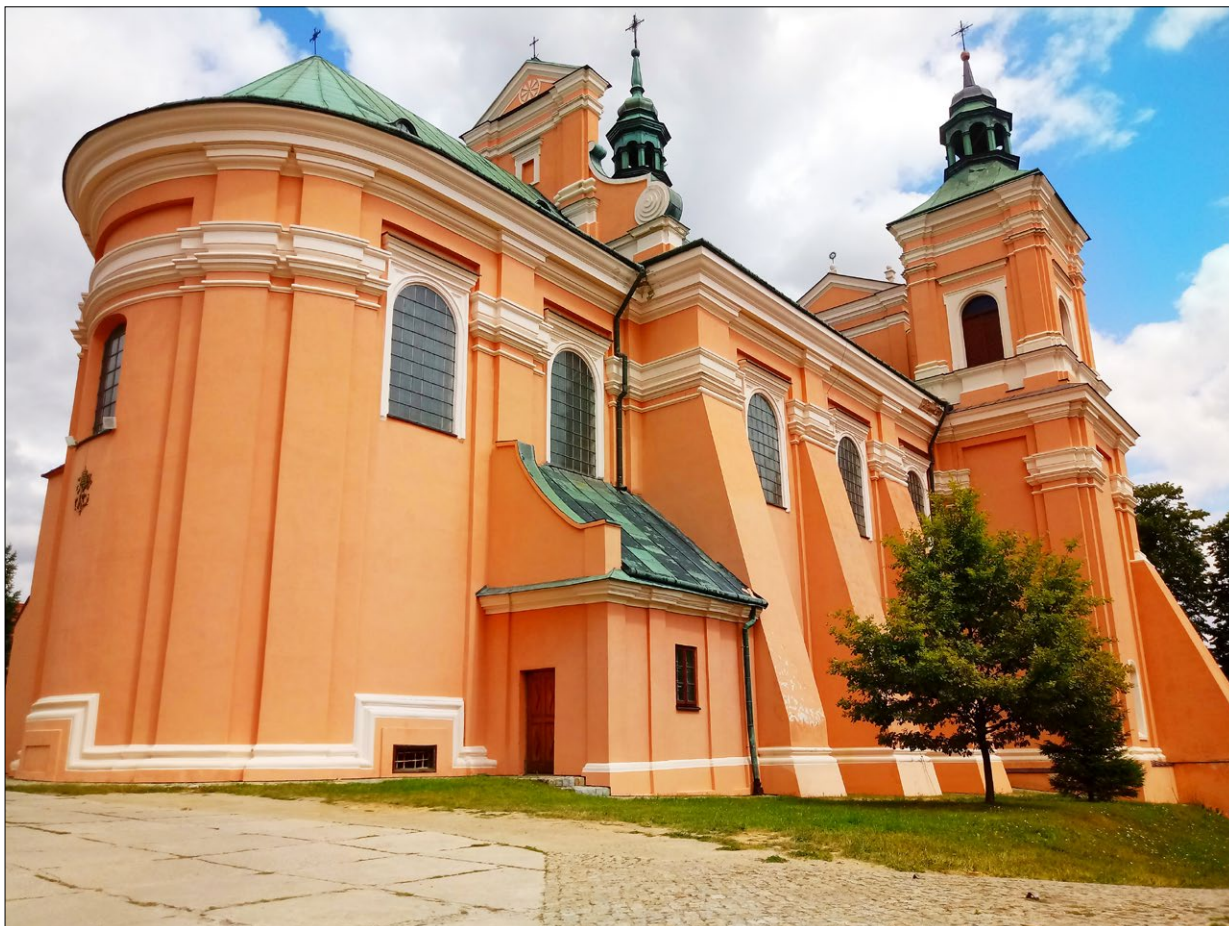
Otrzymano / Received: 10.12.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 24.06.2020

doi: 10.48234/WK63RADECZNICA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Bazylika w Radecznicy, widok od strony południowo-zachodniej, arch. J.M. Link, 2019; fot. A. Mazurek.
 Fig. 1. Basilica in Radecznica, view from the south-west, arch. J.M. Link, 2019; photo by A. Mazurek.

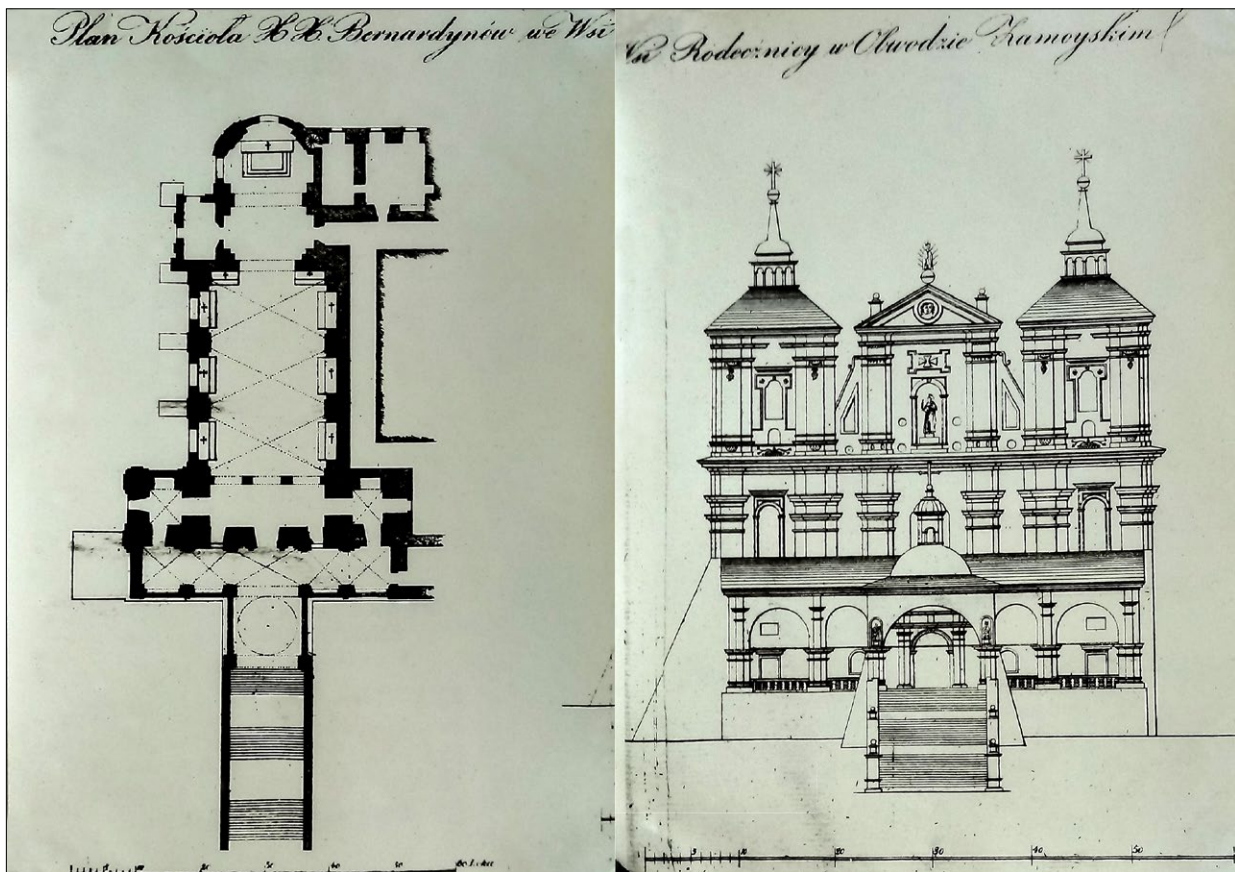

Ryc. 2. Bazylika w Radecznicy, fasada, arch. J.M. Link, rok 2020; fot. A. Mazurek.
 Fig. 2. Basilica in Radecznica, facade, arch. J.M. Link, 2020; photo by A. Mazurek.

reformation ideas like Sarmatian caste-based society.⁴ The church erected on the hill perfectly fits into the natural beauty of Roztocze's wildlife and harmoniously combines the values of the landscape with the artistic craftsmanship of the architect.

The aim of the study is to analyze the problem of the conservation of Radecznica's church against the background of historical events. Due to the turbulent history of this place, it is necessary to chronologically discuss the changes made both to the architecture of the building and its interior. The history of Radecznica's church is very closely related to the history of Poland—all events in the country have made a mark on the appearance of the church, causing it to either flourish or deteriorate. Due to the extensive thematic scope, the work will only outline the more important aspects related to the architecture and design of this sanctuary.

It should be noted that the church is just one of the elements of Radecznica's complex of religious objects entered in the register of monuments. A separate note is worth the convent, the wooden chapel of the apparitions of St. Anthony "On the Water," brick chapels built along the path in the convent's "little forest" leading from the shrine to the chapel "On the Water," as well as movable monuments located in the interior of the church.

Ryc. 3. Bazylika w Radecznicy, rzut poziomy i rzut pionowy kościoła, arch. J.M. Link; źródło: „Radecznica 1978. Fonogramy zabytków”, rkps, Gminna Biblioteka Publiczna w Radecznicy.

Fig. 3. Basilica in Radecznica, horizontal and vertical plan of the church, arch. J.M. Link; source: „Radecznica 1978. Fonogramy zabytków,” ms, Radecznica Municipal Public Library.

stanowego⁴. Wzniesiony na wznórzku kościół doskonale wpisuje się w naturalne piękno przyrody Roztocza i harmonijnie łączy walory krajobrazu z kunsztem artystycznym architekta.

Celem opracowania jest próba analizy problematyki konserwatorskiej radecznickiej świątyni na tle wydarzeń historycznych na przestrzeni wieków. Ze względu na burzliwe dzieje tego miejsca konieczne jest chronologiczne omówienie zmian dokonywanych zarówno w architekturze budowli, jak i jej wnętrzu. Historia radecznickiego kościoła bardzo ściśle związana jest z historią Polski – wszelkie wydarzenia w kraju odciskały piętno na wyglądzie świątyni, powodowały jej rozkwit i niszczenie. Z uwagi na obszerny zakres tematyczny, w pracy zostaną nakreślone jedynie najważniejsze aspekty związane z architekturą i wystrojem tego sanktuarium.

Zaznaczyć należy, że świątynia to tylko jeden z elementów radecznickiego kompleksu obiektów sakralnych wpisanych do rejestru zabytków. Osobnej uwagi wart jest klasztor zakonny, drewniana kaplica objawień św. Antoniego „Na Wodzie”, murowane kaplice wybudowane wzdłuż ścieżki w „lasku” klasztornym wiodącej od sanktuarium do kaplicy „Na Wodzie”, a także zabytki ruchome znajdujące się we wnętrzu świątyni.

Description of the church

When designing the church, the architect masterfully utilized the small hill by surrounding the facade with massive escarpments. Located on a mountain surrounded by a forest, the church—with a full basement—has the features of Baroque architecture. It was built using fired brick on lime mortar and was plastered. It consists of a rectangular three-span nave and a narrower, two-span presbytery, closed by a semicircular apse. A small sacristy abuts the chancel from the south. The facades are encircled by a richly decorated plinth, which bends over the crypt windows. The walls are fragmented with double Tuscan pilasters carrying a wide, richly profiled entablature. Arched windows have rectangular frames with parapets. The gable roof of the nave is framed by decorative, volute gables with pilasters and rich entablature, topped with triangular abutments. Above the last span of the nave there is a turret topped with an angular polygonal dome with a high spire and a cross. The richly fragmented, five-axis three-story front, with two towers on a square base, crowned with a triangular gable framed by volutes with a restless outline, is preceded by three levels of stairs and a wide arcaded gallery, supported on a high foundation. The front axis is dominated by an impressive dome with a lantern, stealthily protruding

Opis kościoła

Projektując świątynię, architekt po mistrzowsku poradził sobie z niewielkim pagórkiem przez opasanie elewacji masywnymi skarpami. Zlokalizowany na górze otoczonej lasem, w całości podpiwniczony kościół prezentuje cechy architektury baroku. Został wybudowany z palonej cegły na zaprawie wapiennej i otynkowany. Składa się z prostokątnej trójprzęsłowej nawy i węższego, dwuprzęsłowego prezbiterium, zamkniętego półkolistą absydą. Do prezbiterium od południa przylega niewielka zakrystia. Elewacje obiega bogato profilowany cokół, wyłamujący się nad okienkami krypt. Ściany rozczłonkowane są podwojonymi toskańskimi pilastrami dźwigającymi szerokie, bogato profilowane belkowanie. Zamknięte półkolistości okna mają prostokątne obramienia z gzymsami. Dwuspadowy dach nawy ujęty jest w ozdobne, wolutowe szczyty z pilastrami i bogatym belkowaniem, zwieńczone trójkątnymi przyczółkami. Nad ostatnim przęsłem nawy występuje wieżyczka sygnaturki zwieńczona graniastym wielobocznym hełmem z wysoką iglicą i krzyżem. Bogato rozczłonkowany, pięcioosiowy trójkondygnacyjny fronton z dwiema wieżami na rzucie kwadratu, zwieńczony trójkątnym szczytem ujętym w sploty wolutowe o niespokojnym konturze, poprzedzają trzy kondygnacje schodów oraz szeroka galeria arkadowa, oparta na wysokiej podbudowie. Na osi frontonu dominuje okazała kopuła z latarnią, wysunięta ryzalitowo na czterech masywnych filarach. Horyzontalizm galerii podtrzymują rytmiczne układy bogato zdobionych belkowań, odcinki gzymsów i fryzu. Podziały wertykalne wprowadzono za pomocą wydatnych zdwojonych pilastrów oraz osiowego układu półokrągłych okien ujętych w prostokątne obramienia, aedicul i obramionych nisz. Występujące na narożach wież zdwojone pilastry dodają im smukłości. Hełmy wież wyrastające na spadzistych daszkach zaopatrzone w ośmioboczne latarnie z przeźroczami i zakończono kopułkami z iglicą, kulą i krzyżem⁵.

Budowla posiada jedną nawę główną oraz prezbiterium, które zostały przykryte sklepieniem beczkowym z lunetami. Lunety od wewnątrz dodatkowo wzmocniono dwoma ściągami stalowymi, a południowa ściana ochraniana jest przez zewnętrzne przypory wykonane z cegły i kamienia ciosanego. Wymiary wewnętrzne prezbiterium tej masywnej barokowej świątyni to 7,83 x 13,60 m, a nawy głównej 12,53 x 18,15 m. Od strony wschodniej świątynię poprzedza przedsionek wsparty na kolumnach, do którego prowadzi 137 stopni, częściowo drewnianych obudowanych (104 stopnie)⁶, częściowo kamiennych – otwartych (33 stopnie)⁷.

Wnętrze świątyni zostało utrzymane w typie kościołów ściennie-filarowych z niewielkim prezbiterium zakończonym półkolistością, wyodrębnionym za pomocą wąskiego i wysmukłego łuku tęczy. Monotonie ścian rozbija mocno zaakcentowany rytm wydatnych pilastrów z odcinkami szerokiego belkowania. Całą przestrzeń nakrywa sklepienie kolebkowo-krzyżowe. Arka-

Ryc. 4. Bazylika w Radecznicy, historyczny krzyż z 1664 znajdujący się obecnie pod chórem w kościele, 2019; fot. A. Mazurek.

Fig. 4. Basilica in Radecznicza, historical cross from 1664, currently located underneath the choir in the church, 2019; photo by A. Mazurek.

on four massive pillars. The gallery's horizontalism is supported by rhythmic arrangements of richly decorated beams, fragments of cornices and friezes. Vertical divisions were introduced by means of prominent double pilasters and the axial arrangement of arched windows framed with rectangular frames, aedicul and framed niches. Double pilasters at the corners of the towers make them appear slender. The domes of the towers rising on sloping roof were equipped with octagonal lanterns with slides and ended with a dome with a spire, a sphere and a cross.⁵

The building has one nave and a presbytery covered with a barrel vault with lunettes. The lunettes from the inside are additionally reinforced with two steel ties, and the southern wall is protected by external buttresses made of brick and hewn stone. The internal dimensions of this massive Baroque church are 7.83 x 13.60 m, and the main nave is 12.53 x 18.15 m. On the east side, the church is preceded by a vestibule supported by columns, which can be accessed after scaling 137 steps, partially wooden and enclosed (104 steps),⁶ partially stone and open (33 steps).⁷

The interior of the church was maintained in the type of wall-and-pillar churches with a small presbytery ending with a semicircle, separated by a narrow and slim chancel arch. The monotony of the walls is disrupted by the heavily accentuated rhythm of the

Ryc. 5. Bazylika w Radeczniczy, kościół w okresie cerkiewnym (1890–1914) z charakterystycznymi kopułami; źródło: „Radecznicza 1978. Fonogramy zabytków”, rkps, Gminna Biblioteka Publiczna w Radeczniczy.

Fig. 5. Basilica in Radecznicza, orthodox phase (1890–1914) with distinct domes; source: „Radecznicza 1978. Fonogramy zabytków,” ms, Radecznicza Municipal Public Library.

dowy chór muzyczny z murowaną balustradą wsparty jest na trzech masywnych filarach. Wnętrze kościoła dobrze doświetlają wysokie półokrągłe okna w południowej ścianie nawy i prezbiterium oraz dwa prostokątne okna w przyziemiu fasady. Trzy wejścia od strony galerii zaznaczono kamiennymi portalami. Boczne zredukowano jedynie do prostokątnych, skromnie profilowanych obramień, a portal główny ujmuje wejściową arkadę w wiązki doryckiej kolumny i pilastra, na których spoczywa belkowanie i skrajne odcinki przerwanego naczółka⁸.

Radeczniczkie sanktuarium można zaliczyć do grona najlepszych dzieł Jana Michała Linka. Dzięki nowemu już sposobowi myślenia w kategoriach rzeźbiarskich, w projekcie kościoła świetnie posłużył się grą światła i cienia oraz operowaniem kulisowymi zestawieniami monumentalnych form. W mistrzowski sposób zestroił architekturę kościoła z naturalnymi walorami wzgórza radeczniczego. Utworzył dominującą nad okolicą widowiskowo-reprezentacyjną budowlę, budzącą podziw i respekt. Zaproponowane przez Linka rozwiązania architektoniczne okazały się także funkcjonalne i praktyczne. Na szczególną uwagę zasługuje zwłaszcza arkadowa galeria z pięknie opracowaną kopułą⁹.

prominent pilasters with sections of wide entablature. The whole space is covered by a groin vault. The church's arcade music choir, with a brick railing, is supported by three massive pillars. The interior of the church is well illuminated by the high arched windows in the southern wall of the nave and the chancel and two rectangular windows in the bottom portion of the facade. Three entrances from the gallery side are marked with stone portals. The side is reduced only to rectangular, modestly profiled covers, and the main portal captures the entrance arcade in the beams of the Doric column and pilasters, on which the entablature and farthest sections of the severed hip.⁸

Radecznicza's sanctuary can be counted among the best works of Jan Michał Link. Thanks to a new way of thinking in sculptural terms, he made great use of the game of light and shadow and the operation of the backstage connection of monumental forms in the church design. He masterfully tuned the architecture of the church with the natural qualities of Radecznicza's hill. He created a spectacular and representative building above the area, arousing admiration and respect. Link's proposed architectural solutions have also proved to be functional and practical. Especially noteworthy is the arcaded gallery with a beautifully designed dome.⁹

Ryc. 6. Bazylika w Radecznicy, nawa główna, prezbiterium, ołtarz główny i dwa ołtarze boczne, widok na tęczowe sklepienie łączące nawę główną z prezbiterium oraz zabytkowy krucyfiks z XVIII wieku na tle fresków przedstawiających scenę z Golgoty i św. Franciszka z Asyżu, 2019; fot. A. Mazurek.

Fig. 6. Basilica in Radecznica, main nave, presbytery, main altar and two side altars, view of the chancel vault connecting the main nave with the presbytery and the historical crucifix from the seventeenth century against a background of frescoes depicting the scene of Golgotha and St. Francis of Assisi, 2019; photo by A. Mazurek.

Wzmianki źródłowe

Początki istnienia kościoła w Radecznicy sięgają roku 1664. Wtedy to 8 maja miejscowemu tkaczowi Szymonowi miał ukazać się św. Antoni Padewski. Wedle źródeł historycznych i tradycyjnych przekazów, święty wyraził wówczas życzenie, aby na Łysej Górze powstała świątynia, i obiecał, że w zamian gromadzący się tutaj czciciele otrzymywać będą liczne łaski od Boga¹⁰. Wówczas na Łysą Górę w Radecznicy zaczęły przybywać pojedyncze osoby i małe grupki tych, którzy chcieli osobiście zapoznać się z miejscem objawień, by przekonać się o wiarygodności świadczeń Szymona Tkacza.

Początkowo miejsce objawień oznaczone zostało krzyżem¹¹, przy którym gromadzili się wierni; opiekę duszpasterską sprawował nad nimi proboszcz miejscowej parafii Mokrelipie, a następnie przez krótki okres franciszkanie konwentualni z Zamościa¹². Wiadomości o objawieniach św. Antoniego oraz niezwykłych łaskach uzyskiwanych poprzez orędownictwo tego świętego przyciągały coraz bardziej liczne rzesze pielgrzymów¹³.

Mentions in sources

The origins of the church in Radecznica date back to 1664. It was then that on May that St. Anthony of Padua was to appear to Szymon, a local weaver. According to historical sources and oral histories, the saint then expressed his wish that a church be established on Łysa Góra, and promised that in return the worshippers gathered here would receive numerous graces from God.¹⁰ Then individuals and small groups of those who wanted to see the place of apparitions began to arrive at Łysa Góra in Radecznica to see whether Szymon the weaver's testimonies were true. Initially, the place of apparitions was marked by a cross,¹¹ at which the faithful gathered; the parish priest of the local parish of Mokrelipie hosted services for them, and then for a short period, so did the Franciscan convention of Zamość.¹² News of the apparitions of St. Anthony and the extraordinary graces obtained through the advocacy of this saint attracted more and more large crowds of pilgrims.¹³

The bishop of Chełm Michał Świrski became interested in the revelations in Radecznica and bought this small village with a farm (June 30, 1666)¹⁴ from the Godlewski siblings: Jan, Paweł and Joanna. Stewardship of the place of worship of St. Anthony was proposed to the Rus' province of the Order of St. Bernard, who had lived here since June 20, 1667. Before then, the bishop sought the permission of the Pontifical Congregation of Bishops and Monks to accept the foundation, and a wooden chapel and a small wooden chapel were built on the mountain that was the site of the apparitions.¹⁵ The first superior of the monastery was priest Ludwik Radkowski,¹⁶ and Bishop Świrski made a solemn canonical acceptance of the monks and confirmed their presence in Radecznica with a corresponding document.¹⁷

With the rapidly growing worship of the Radecznica site as a place of pilgrimage, the construction of a proper church and monastery became necessary, and the appropriate decision on this matter was taken during the chapter council of the religious province in 1669.¹⁸ A larger wooden church and a larger monastery were built in the same year on the site of the apparitions. A year later, due to the efforts of Bishop Świrski, a foundation act was drafted for the monastery, but it was not until 1676 that the Coronation Sejm in Cracow approved this foundation with a constitution.¹⁹ At that time, Bishop Świrski gave the monks a manor, a farm and the village of Radecznica.²⁰

In 1686, the construction of brick religious buildings began, and in 1695 the church was consecrated. The construction was started in 1684 by friar guardian Franciszek Bujnowski, but preparations for the construction of the church had already been made by building a brickyard and collecting the necessary materials. At the same time, the Order of St. Bernard sought financial support for the construction.²¹ The main founder of this architectural gem of Roztocze was Barbara from

Ryc. 7. Bazylika w Radecznicy, nawa główna, widok na organy, 2019; fot. A. Mazurek.

Fig. 7. Basilica in Radecznica, main nave, view of the organs, 2019; photo by A. Mazurek.

Objawieniami w Radecznicy zainteresował się także biskup sufragan chełmski Michał Świrski i od rodzeństwa Godlewskich: Jana, Pawła i Joanny zakupił tę niewielką wieś wraz z folwarkiem (30 czerwca 1666)¹⁴. Objęcie opieką duszpasterską miejsca kultu św. Antoniego zaproponował bernardynom prowincji ruskiej, którzy mieszkali tu od 20 czerwca 1667. Do tego czasu biskup wystarał się o zgodę papieskiej Kongregacji Biskupów i Zakonników na akceptację fundacji i na górze objawień została zbudowana drewniana kaplica oraz niewielki drewniany dom zakonny¹⁵. Pierwszym przełożonym klasztoru został o. Ludwik Radkowski¹⁶, a biskup Świrski dokonał uroczystego kanonicznego wprowadzenia zakonników i potwierdził ich obecność w Radecznicy odpowiednim dokumentem¹⁷.

Wraz z gwałtownie rosnącym kultem Radecznicy jako miejsca pielgrzymkowego konieczna stała się budowa właściwego kościoła i klasztoru, a stosowną decyzję

Drohojowski Kopycińska,²² who donated 50,000 Polish zlotys to the construction of the monastery.²³ The construction of the church and monastery was also greatly contributed to by the Chełm subcamerarius and trustee of the monastery Jan Karol Romanowski, as well as Princess Gryzelda Wiśniowiecka from Zamość and her son Michał, who would later go on to become king of Poland.²⁴ Aid and stewardship of the foundation was also promised by King John III Sobieski.²⁵

At the ordinate Marcin Zamojski's request, the plans of the church were made by Jan Michał Link, the builder of the fortifications of Zamość.²⁶ The construction of the church, which lasted almost 10 years, was finally completed only 1707, due to the Northern War, the marches of the troops and the general impoverishment of the country.

Originally, there were no confessionals in the church. They were arranged in the corridors of the monastery,

w tej sprawie podjęto podczas kapituły prowincji zakonnej w roku 1669¹⁸. W tym samym roku na miejscu objawień wybudowano większy drewniany kościół i większy klasztor. Rok później staraniem biskupa Świrskiego sporządzono akt fundacyjny klasztoru, ale dopiero w 1676 sejm koronacyjny w Krakowie zatwierdził tę fundację konstytucją¹⁹. Wówczas biskup Świrski podarował zakonnikom dwór, folwark i wieś Radechnicę²⁰.

W roku 1686 przystąpiono do budowy murowanych obiektów zakonnych, a w 1695 konsekrowano istniejący do dziś kościół. Budowę rozpoczął w 1684 gwardian o. Franciszek Bujnowski, jednak już wcześniej czyniono przygotowania do wzniesienia świątyni poprzez wybudowanie cegielni i zgromadzenie potrzebnych materiałów. Jednocześnie bernardyni zabiegali o finansowe wsparcie budowy²¹. Główną fundatorką tej architektonicznej perełki Roztocza została Barbara z Drohojowskich Kopycińska²², która ofiarowała na budowę klasztoru 50 tysięcy złotych polskich²³. Do wzniesienia kościoła i klasztoru w znacznej mierze przyczynił się także podkomorzy chełmski i syndyk klasztoru Jan Karol Romanowski, a także księżna Gryzelda Wiśniowiecka z Zamościa i jej syn Michał, późniejszy król Polski²⁴. Życzliwą pomoc i opiekę, w dokumencie potwierdzającym fundację, obiecał również król Jan III Sobieski²⁵.

Na zlecenie ordynata Marcina Zamojskiego wykonaniem planów kościoła zajął się Jan Michał Link, budowniczy fortyfikacji Zamościa²⁶. Budowa kościoła, trwająca prawie 10 lat, zakończyła się ostatecznie dopiero ok. roku 1707, co spowodowane było wojną północną, przemarszami wojsk oraz ogólnym zubożeniem kraju.

Pierwotnie w kościele nie było konfesjonatów. Zostały one rozmieszczone w korytarzach klasztoru, który wraz z kościołem utworzył czworobok. Trójskrzydłowy budynek klasztorny został wykończony jeszcze przed rokiem 1707. Był to piętrowy obiekt o monumentalnym kształcie, posiadający na parterze pokoje gościnne, refektarz i pomieszczenia magazynowe, a w górnej kondygnacji 38 cel²⁷.

Tragiczną datą dla Radechnicy była środa 19 czerwca 1742. Wtedy to od komina w kuchni zapalił się dach klasztoru, a od niego zajął się także dach kościoła, obydwie wieże oraz wnętrze kościoła. Pożar zniszczył również część piętra klasztoru. Dzięki pomocy ordynacji Zamojskich i innych dobrodziejów szkody szybko naprawiono²⁸. Przy okazji usuwania skutków pożaru wyremontowano klasztor oraz galerię przed kościołem²⁹.

Proces odbudowy po pożarze

Podczas odbudowy wzniesiono trzy wieże (w dwóch z nich umieszczono dzwony), całość otynkowano, a przed głównym ołtarzem wstawiono nowe marmurowe schody³⁰. Na jedną z wież³¹ Józef Potocki³² ofiarował zegar, a w roku 1748 rozpoczęto budowę nowych ołtarzy w kościele. Wówczas także położono murowaną posadzkę i staraniem gwardiana o. Mariana Ziemińskiego przeprowadzono gruntowny remont klasztoru (m.in. klasztor i kościół pokryto dachówką, a wieże, prezbite-

which together with the church formed a quadrangle. The three-winged monastery building was finished before 1707. It was a two-story, monumental building, with guest rooms, a refectory and storage rooms on the ground floor, and in the upper floor it featured 38 monastic cells.²⁷ The Wednesday of June 19, 1742 became a tragic day for Radechnica. It was then that a fire was caused by a chimney in the kitchen, causing the roof of the monastery and the church to catch fire. The fire also destroyed a part of the monastery's floor. Thanks to the help the Zamojski estate and other contributors, the damage was quickly repaired.²⁸ On the occasion of the removal of the effects of the fire, the monastery and the gallery in front of the church were renovated.²⁹

Reconstruction after a fire

During reconstruction, three towers were erected (bells were placed in two of them), the entire complex was plastered, and a new marble staircase was placed in front of the main altar.³⁰ Józef Potocki donated a clock to one of the towers,³¹ and in 1748 construction of new altars in the church began.³² At that time, a brick floor was also laid and the efforts of priest Marian Ziemiński resulted in a thorough renovation of the monastery (i.a. monastery and church were roofed with metal sheets, and the towers, the presbytery and cornices with copper sheets), and in 1776 an indoor staircase was added leading from the road at the foot of the mountain to the church square—which at that time served as a church cemetery.³³ The stairs are integrated with a brick corridor, equipped with round windows, a barrel vault and covered with a gable roof.³⁴ At the same time, organmaster Stanisław Kędlarski from Lublin built a new 18-voice organ with a pedal, which in 1763 was gilded and painted.³⁵ The monastery was completely renovated already in 1746, and by 1747 the entire church was repaired, both inside and outside.

The main altar was founded in 1749 by Pudencjanna Suchodolska née Bielska together with her husband Adam of the coat of arms of Pobóg, Lublin's county scribe, as gratitude for the reconstruction. The execution of the altar was entrusted to Jerzy Markwardt from Lviv, who was modeled on the altar from the church of the Bernardines in Lviv, with its characteristic multi-plan structure and late Baroque style.³⁶ In the center of the altar there was a picture of St. Anthony, and below, on the consoles were placed figures of four saints important for the Order of St. Bernard.³⁷ Painting and gilding of the altar was performed by a man named Wirski from Zamość, and the work started by him was completed Wierzbicki from Lublin.

A painting of St. Anthony was placed in the main altar; however, no preserved sources indicate the author's name or even the time when it had been made.³⁸ It is only known that the saint depicted in the painting was wearing a brown habit embroidered with flowers, holding a lily in his right hand, and the Holy Bible in his left hand. The Child Jesus, hugged by the saint, sat

rium i gzymsy blachą miedzianą), a w 1776 wybudowano kryte schody prowadzące od drogi u stóp góry aż na plac przed kościołem – ówczesny cmentarz kościelny³³. Schody wkomponowano w mурowany korytarz, zaopatrzone w okrągłe okienka, sklepiony kolebkowo i nakryty dachem dwuspadowym³⁴. W tym samym czasie organmistrz Stanisław Kędlarski z Lublina wybudował nowe 18-głosowe organy z pedalem, które w 1763 zostały pozłoczone i pomalowane³⁵. Już w 1746 klasztor był w pełni odnowiony, a do 1747 naprawiono cały kościół, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz.

Ołtarz główny ufundowała w roku 1749 Pudencjana z Bielskich Suchodolska wspólnie z mężem Adamem h. Pobóg, pisarzem ziemskim lubelskim, jako votum wdzięczności za powrót do zdrowia. Wykonanie ołtarza powierzono Jerzemu Markwardtowi ze Lwowa, który wzorował się na ołtarzu z lwowskiego kościoła Bernardynów, z charakterystyczną wieloplanową strukturą oraz stylem późnego baroku³⁶. W centrum ołtarza znalazł się obraz przedstawiający św. Antoniego, a poniżej, na konsolach umieszczone zostały figury czterech świętych ważnych dla bernardynów³⁷. Malowania i złocenia ołtarza podjął się nieznany z imienia Wirski z Zamościa, a rozpoczęte przez niego prace dokończył – także nieznany z imienia – Wierzbicki z Lublina.

W głównym ołtarzu umieszczono obraz przedstawiający postać św. Antoniego, jednak żadne zachowane źródła nie wskazują na nazwisko autora ani nawet czas powstania³⁸. Wiadomo tylko, że przedstawiony na obrazie święty ubrany był w brązowy habit haftowany kwiatami, w prawej ręce trzymał lilię, a w lewej Pismo Święte. Na księdze siedział Dzieciątka Jezus, które święty przytulał. Głowę świętego Antoniego otaczała dość duża aureola. Jego wizerunek ukazany był na metalowym tle z motywem winorośli oraz przesłonięty metalową trybowaną okładziną z wzorem roślinnym³⁹. Nie wiadomo, czy obraz został namalowany na zlecenie klasztoru, czy też przywieziony z innej bernardyńskiej placówki. Sądzić jednak należy, że pierwsza wersja jest bardziej prawdopodobna, z uwagi na dobre wkomponowanie w ołtarz główny. Pod koniec XVIII wieku na obraz zostały nałożone srebrne sukienki: zarówno na habit, jak i na sukienkę dla Dzieciątka Jezus⁴⁰. Po kasacie klasztoru w roku 1868 ołtarz główny wraz z cudownym obrazem zostały wywiezione do kościoła parafialnego w Łabuniach, gdzie spłonęły w 1889⁴¹.

Drewniany, polichromowany i złożony ołtarz główny posiadał konstrukcję wieloplanową, ażurową. Dzięki monumentalnym wymiarom zajmował całą wysokość i szerokość ostatniego przęsła prezbiterium. Osiem kolumn, wspartych na dwukondygnacyjnym cokole wyposażonym w zamykane bramki niewielkiego zakonnego chóru, dźwigało belkowanie mocno rozczłonkowane i wyłamane pod podporami. Na bocznych odcinkach gzymsu spoczywały pary wazonów, nad polem centralnym zaś występował wolutowy szczyt przechodzący w okazałą rzeźbę błogosławiącego Boga Ojca wśród obłoków i aniołków w ażurowej promienistej glorii. Pole główne zajmowała półkolista

on the book. St. Anthony's head was surrounded by a fairly large halo. His image was shown against a metal background with a vine motif and covered with a metal lining with a floral motif.³⁹ It is not known whether the painting was painted at the request of the monastery or brought from another Bernardine institution. However, it should be assumed that the first version is more likely, due to the good integration into the main altar. At the end of the eighteenth century, silver dresses were superimposed on the painting: both on the habit and on the dress for the Child Jesus.⁴⁰ After the monastery was closed in 1868, the main altar and the miraculous painting were taken to the parish church in Łabunia, where they burned down in 1889.⁴¹

The wooden, polychrome and gilded main altar had a multi-plan, openwork structure. Due to its monumental dimensions, it occupied the entire height and width of the last span of the chancel. Eight columns, supported by a two-story plinth equipped with lockable gates of a small religious choir, carried an entablature heavily fragmented and broken under the supports. On the side fragments of the cornice there were pairs of vases, above the center there was a volute top that transformed into a magnificent sculpture of God the Father issuing a blessing among the clouds and angels in openwork radiant glory. The main field was occupied by a semicircular niche enclosed in a mirror frame with a picture of St. Anthony. On the axes of the supports above the volute consoles stood four magnificent statues of the saints of the Order.⁴² At the end of the retabulum, a pair of angels supported a cartouche with the first words of the popular liturgical antiphon: "Si quaeris miracula"—the most commonly used prayer formula in Radecznicza's shrine.⁴³

Side wall altars were planned as more modest in form, although referring in style to the Baroque Revival main altar. The retabula complex and the statuettes decorating them were commissioned by Karol Burzyński, Józef Jakub Stankowski and Paweł Maucher.⁴⁴ In 1759, all these altars were gilded by a monk from Radecznicza named Paweł Chmielewicz⁴⁵ and Józef Pert from Zamość. A woodcutter named Stankowski from Zamość also made a rococo pulpit in 1761, funded by the Brotherhood of St. Anne.

The side altars essentially duplicated two compositional patterns of architectural and non-architectural settings. They were characterized by slim proportions and lightness. They owed their late Baroque verticalism to the use of double plinths, elongated pear-shaped finials with openwork glories, as well as bold rocaille ornamentation: rooster combs, twigs, twisting rays. The retabula with architectural structure is equipped with pairs or triads of gilded columns. The thoughtful and uniform arrangement of the altars was intended to mimic the rich furnishing of the Bernardine Church in Lviv. However, the ambitions of repeating the décor of the Lviv shrine could not be fully realized in Radecznicza due to the small size of the presbytery and the entire single-nave church.⁴⁶

Ryc. 8. Bazylika w Radecznicy, cudowne obrazy kolejno znajdujące się w ołtarzu głównym, źródło: „Radecznica 1978. Fonogramy zabytków”, rkps, Gminna Biblioteka Publiczna w Radecznicy, 2019; fot. A. Mazurek.

Fig. 8. Basilica in Radecznica, miraculous paintings that were successively placed in the main altar, source: „Radecznica 1978. Fonogramy zabytków,” ms, Radecznica Municipal Public Library, 2019; photo by A. Mazurek.

nisza ujęta w lustrzaną ramę z obrazem św. Antoniego. Na osiach podpór ponad wolutowymi konsolami stały cztery okazałe posągi świętych zakonu⁴². U nasady zwieńczenia retabulum para aniołów podtrzymywała kartusz z pierwszymi słowami popularnej antyfony liturgicznej: „Si quaeris miracula” – najczęściej używanej formuły modlitewnej w radeczniczym sanktuarium⁴³.

Boczne przyścienne ołtarze zaplanowano jako skromniejsze w formie, choć nawiązujące stylem do neobarokowego ołtarza głównego. Wykonanie zespołu retabulów i zdobiących je statui zlecono Karolowi Burzyńskiemu, Józefowi Jakubowi Stankowskiemu i Pawłowi Maucherowi⁴⁴. W roku 1759 wszystkie te ołtarze pozłocił radeczniczy zakonnik br. Paweł Chmielewicz⁴⁵ oraz Józef Pert z Zamościa. Zamojski snycerz Stankowski wykonał także w 1761 rokokową ambonę, ufundowaną przez Bractwo św. Anny.

Ołtarze boczne powielały zasadniczo dwa schematy kompozycyjne nastaw architektonicznych i niearchitektonicznych. Odznaczały się wysmukłymi proporcjami i lekkością. Późnobarokowy wertykalizm zawdzięczały zastosowaniu podwójnych cokołów, wydłużonych gruszkowatych zwieńczeń z ażurowymi gloriami, a także śmiałej ornamentyki rocaillewej: kogucich grzebieni, gałązek, wijących się promieni. Retabula o konstrukcji architektonicznej wyposażono w pary lub triady złożonych kolumn. Przemysłany i jednolity układ ołtarzy miał w założeniu naśladować bogaty wystrój kościoła Bernardynów we Lwowie. Am-

Liquidation of the monastery

After the first partition of Poland, Radecznica found itself in the Austrian partition, near the border with the Russian partition. This reduced the number of pilgrims and displaced many benefactors. However, the shrine was still a significant religious center, and until 1780 the Austrian government did not interfere in internal religious affairs.⁴⁷

In 1809, Radecznica was located within the Duchy of Warsaw, and the sanctuary gained in importance⁴⁸—it started to be called Lublin’s Częstochowa.⁴⁹ After the occupation of Radecznica by Tsarist troops, the Bernardines took an active part in patriotic demonstrations and freedom movements, which caused them many problems.⁵⁰ During the liquidation in 1864, the monastery in Radecznica was declared supernumerary.⁵¹ On May 27, 1869, The Minister of Public Enlightenment Count Dymitr Tołstoj, ordered the Bernardines to leave the monastery, and in their place Uniate clergy, the Basilians, were brought in. In this situation, the Bernardines donated the church equipment to the surrounding parishes. Religious items were distributed to 39 Roman Catholic churches: the organ was taken to Krasnystaw,⁵² the bells to Dubienka,⁵³ the main altar with a miraculous painting of St. Anthony to the church in Łabunie,⁵⁴ and the churches in Dubienka, Tarnogród, Turobina and Rzepin received two side altars.⁵⁵

bicje powtórzenia wystroju lwowskiego sanktuarium nie mogły być jednak w pełni zrealizowane w Radecznicy ze względu na niewielkie rozmiary prezbiterium oraz całej jednonawowej świątyni⁴⁶.

Kasata klasztoru

Po pierwszym rozbiore Polski Radecznicę znalazła się w zaborze austriackim, niedaleko granicy z zaborem rosyjskim. Wpłynęło to na zmniejszenie liczby pielgrzymów oraz odsunęło wielu dobrodziejów. Nadal jednak sanktuarium było znaczącym ośrodkiem religijnym, a do roku 1780 rządowe władze austriackie nie ingerowały w wewnętrzne sprawy zakonne⁴⁷.

W roku 1809 Radecznicę znalazła się w obrębie Księstwa Warszawskiego, a sanktuarium zyskiwało na znaczeniu⁴⁸ – zaczęto je nazywać Lubelską Częstochową⁴⁹. Po zajęciu Radecznicy przez wojska carskie tutejsi bernardyni brali czynny udział w manifestacjach patriotycznych i ruchach wolnościowych, co przysporzyło im wielu problemów⁵⁰. Podczas kasaty w 1864 klasztor w Radecznicy został uznany za nieetatowy⁵¹. 27 maja 1869 minister Oświecenia Publicznego hr. Dymitr Tołstoj nakazał bernardynom opuszczenie klasztoru, a na ich miejsce sprowadzono duchownych unickich – bazylianów. W zaistniałej sytuacji bernardyni rozdali wyposażenie świątyni okolicznym parafiom. Przedmioty sakralne rozdzielono między 39 kościołów rzymskokatolickich: organy wywieziono do Krasnegostawu⁵², dzwony do Dubienki⁵³, ołtarz główny wraz z cudownym obrazem św. Antoniego do kościoła w Łabuniach⁵⁴, kościołom w Dubience, Tarnogrodzie, Turobinie i Rzepinie podarowano po dwa ołtarze boczne⁵⁵.

Należy zaznaczyć, że przejście klasztoru w Radecznicy niosło z sobą liczne trudności dla zaborcy. Od czasu wielkiej kasaty klasztorów w roku 1864 bernardyni nie przeprowadzali żadnych remontów – z braku środków, ale także ze świadomości, że ich pobyt w tym miejscu jest zagrożony. Unicy przejęli więc klasztor znajdujący się w stanie dewastacji⁵⁶. Wobec dużych zniszczeń i skromnych środków finansowych unitów, w lutym 1872 klasztor został przekształcony w parafię greckokatolicką⁵⁷. W maju 1875 parafia przeszła na prawosławie, a nowy proboszcz doprowadził do wybudowania ikonostasu w świątyni. Z braku wiernych proboszcza przeniesiono do parafii w Solnicy⁵⁸, a w maju 1882 w Radecznicy zamieszkali prawosławni mnisi⁵⁹. Formalne przemianowanie parafialnej cerkwi na monastyr nastąpiło 18 (30) stycznia 1885⁶⁰, jednak z uwagi na brak parafian i puste mury kościoła w roku 1899 utworzono monastyr żeński⁶¹. Dzięki zasiłkom z państwowej kasy mniszki przeprowadziły szeroką działalność remontową, zamieniając kościół w cerkiew w stylu bizantyjskim, ozdobiła ikonami. W tym czasie na dachu świątyni pojawiły się charakterystyczne dla tego obrządku kopuły, a w ołtarzu głównym umieszczono obraz św. Antoniego Pieczerskiego.

Po wybuchu I wojny światowej świątynia trafiła we władanie Austriaków, rok później mniszki opuściły Ra-

It should be noted that the takeover of the monastery in Radecznicę brought with it numerous difficulties to its possessor. Since the great dissolution of monasteries in 1864, the Bernardines did not carry out any renovations—out of a lack of resources, but also for the knowledge that their stay at the location place had been threatened. The Uniates therefore took over a monastery in a state of considerable disrepair.⁵⁶ In February 1872, the monastery was converted into a Greek Catholic parish.⁵⁷ In May 1875, the parish converted to Orthodoxy, and a new minister led to the building of an iconostasis in the church. In the absence of worshippers, the minister was transferred to the parish in Solnica,⁵⁸ and in May 1882 Orthodox monks lived in Radecznicę.⁵⁹ The formal conversion of the parish church into a monastery took place on 18 (30) January 1885,⁶⁰ but due to the lack of parishioners and the empty walls of the church, a female monastery was established in 1899.⁶¹ Thanks to subsidies from the state treasury, the nuns carried out extensive renovations, turning the church into a Byzantine-style Orthodox church decorated with icons. During this time, a dome, characteristic of this rite, appeared on the roof of the church, and a painting of St. Anthony of Kyiv was placed in the main altar.

After the outbreak of the First World War, the church came under Austrian rule, and a year later the nuns left Radecznicę, and the church was closed for the next year.⁶² It was not until June 13, 1916 that, as a result of numerous efforts by the Civic Committee to restore the church to its former state and the return of the Bernardines, the church was reconciliated.⁶³ On April 27, 1919, the Bernardines returned to Radecznicę and took over management of the religious building.⁶⁴

Conservation issues in the reconstruction process

The efforts of Chaplain Jan Walniczek⁶⁵ and the people's committee resident of Radecznicę Jakub Cichocki made a great altar, four side altars, pulpit and benches for the church, but these works did not have much artistic value.⁶⁶ After returning to Radecznicę, the main concern of the Bernardines, in addition to pastoral activity, was to raise material funds for the renovation works of the church and monastery buildings.⁶⁷ The scope of the works was huge, because the church was stripped of all Catholic objects. The old destroyed image of St. Anthony of Padua, who survived the times of the Orthodox Church, was therefore suspended above the makeshift altar in the chancel. Between 1921 and 1925, the roof of the church was rebuilt, removing all Byzantine alterations and domes and raising the towers to their former height.⁶⁸ The tower reconstruction project was carried out by Józef Dziekoński.⁶⁹ The church was also equipped with a large pump organ.⁷⁰

In 1929, a new great altar was built with a new painting of St. Anthony. The painting, measuring 226 x 118 cm, was placed in a central location in the ar-

decznicę, a przez następny rok kościół stał zamknięty⁶². Dopiero 13 czerwca 1916, na skutek licznych starań komitetu obywatelskiego o przywrócenie kościoła do dawnego stanu oraz powrót bernardynów, dokonano rekuncyliacji świątyni⁶³. 27 kwietnia 1919 bernardyni powrócili do Radeznicy i przejęli zarząd nad obiektami sakralnymi⁶⁴.

Problematyka konserwatorska w procesie odbudowy

Staraniem ks. kapelana Jana Walniczka⁶⁵ i komitetu ludowego mieszkanców Radeznicy Jakub Cichocki wykonał ołtarz wielki, cztery ołtarze boczne, ambonę i ławki do kościoła, jednak te prace nie posiadały większej wartości artystycznej⁶⁶. Po powrocie do Radeznicy główną troską bernardynów, poza działalnością duszpasterską, było zebranie środków materialnych na prace renowacyjne zabudowań kościelno-klasztornych⁶⁷. Zakres robót był ogromny, świątynia bowiem została ogołocona z wszelkich katolickich przedmiotów. Nad prowizorycznym ołtarzem w prezbiterium został więc zawieszony stary zniszczony wizerunek św. Antoniego z Padwy, który przetrwał czasy cerkwi prawosławnej. W latach 1921–1925 przebudowano dach kościoła, usuwając wszystkie bizantyjskie przeróbki i kopuły oraz podnosząc wieże do dawnej wysokości⁶⁸. Projekt odtworzenia wież zrealizował Józef Dziekoński⁶⁹. Kościół został także wyposażony w dużą fisharmonię⁷⁰.

W roku 1929 wybudowano nowy wielki ołtarz wraz z nowym obrazem św. Antoniego. Obraz, o wymiarach 226 x 118 cm, umieszczono w centralnym miejscu w arkadowej wnęcie ołtarza. Nad ołtarzem – na wzór pierwotnego – znajduje się kartusz z łacińskim napisem: „Si quaeris miracula”. Promienista gloria, z której spływają obłoki, została umieszczona na niewielkiej nastawie. Obraz przedstawiający św. Antoniego nawiązywał do pierwotnego, sprzed kasaty. Wyobrażenie świętego z Dzieciątkiem Jezus i lilią potwierdza zachowanie tradycyjnej kompozycji. Sukienki zostały wykonane w srebrze, złoto zaś pokrywało aureolę, pasek świętego i bućki Dzieciątka. Tło obrazu stanowiła połączona deska z delikatnie rzeźbionym ornamentem, a zasłone – inny, nawiązujący w treści do historii radeznickiego sanktuarium: na tle grotty św. Antoni ukazuje się kłęczącemu Szymonowi⁷¹.

Ołtarz główny został wykonany przez radomską firmę Krzywicki-Morawski, a ołtarzowy obraz powstał w firmie „Liturgia” w kooperacji ze snyczerem lwowskim. Informacja odpowiadająca tej treści znajduje się na sklepieniu prezbiterium za ołtarzem głównym. Sześciometrowy, jednokondygnacyjny ołtarz główny z bramkami umieszczonymi w cokole został zbudowany w neobarokowym stylu, z drewna polichromowanego ze złoceniami, które w czarnej barwie ze złotymi żyłkami biegnącymi wzdłuż kolumn stylizują marmur. Retabulum ołtarza jest flankowane czterema parami kolumn i dwoma parami pilastrów o gładkich trzonach i korynckich głowicach. Na nietypowych cokołach umieszco-

cade recess of the altar. Above the altar—as in the original—there is a cartouche with the Latin inscription: “Si quaeris miracula.” The radiant gloria, from which the clouds come down, was placed on a small setting. An image depicting St. Anthony refers to the original one from before the liquidation. The image of the Saint with the Child Jesus and the lily confirms the preservation of the traditional composition. The dresses were made in silver, while gold covered the halo, the belt of the Saint and the Child’s shoes. The background of the painting was a gilded board with a delicately carved ornament, and the veil—which is another reference to the history of the history of Radeznica’s sanctuary: St. Anthony appears to the kneeling Szymon against the background of a cave.⁷¹

The main altar was made by the Radom company Krzywicki-Morawski, and the altar painting was created by the „Liturgy” company in cooperation with a Lviv-based woodworker. The information corresponding to this content can be found on the vault of the chancel behind the main altar. The six-meter-long, one-story main altar with gates placed in a plinth was built in the Baroque Revival style, made of polychromed wood with gilding, which is black in color, with golden veins running along the columns, stylized to appear as marble. The retabulum of the altar is flanked by four pairs of columns and two pairs of pilasters with smooth shafts and Corinthian heads. Wooden sculptures of four monks dressed in habits were placed on atypical plinths. The sculptures, 160 cm tall, depicting saints as ascetic, with a slight contrapposto, were created between 1928 and 1930 using modern techniques and were colored ivory.⁷²

The church is decorated with monumental paintings depicting scenes from the apparitions of St. Anthony in Radeznica, painted between 1780 and 1781 by the little-known artist Gabriel Sławiński.⁷³ Sławiński’s client was probably the guardian monk Marian Zemliński. The artist had a masterly technique, which according to modern conservators contributed to the survival of his works despite their unfavorable storage conditions.⁷⁴ From the series of works by Sławiński, 8 paintings survived, but there were probably many more; 7 of them depict episodes of the apparitions of St. Anthony from 1664, and the last depicts the St. Anthony appearing before the dying founder of the church. Originally, the series of paintings adorned the western and adjacent to the church of the southern monastic cloister, occupying the ground floor, which was not subjected to monastic enclosure.⁷⁵ Sławiński’s paintings were subjected to repeated conservation procedures, and as such were unfortunately often repainted.⁷⁶

The church wall paintings, designed by Karol Polityński, were painted by Lviv artists under the direction of Jan Smuczek.⁷⁷ Of particular note is the fresco located on the chancel arch connecting the main nave of the church with the chancel—it shows a panorama of Jerusalem, against the background of which a sizeable eighteenth-century Baroque crucifix

no drewniane rzeźby czterech zakonników ubranych w habitę. Rzeźby, wysokości 160 cm, ukazujące świętych o ascetycznym wyglądzie, w lekkim kontraście, powstały w latach 1928–1930 według nowożytniej sztuki i zostały polichromowane w kolorze kości słoniowej⁷².

Kościół zdobią monumentalne obrazy przedstawiające sceny z objawień św. Antoniego w Radeckim, namalowane w latach 1780–1781 przez mało znanego artystę Gabriela Sławińskiego⁷³. Zleceniodawcą Sławińskiego był prawdopodobnie ówczesny gwardian o. Marian Zemliński. Artysta miał bardzo dobrze opanowany warsztat malarski, co zdaniem współczesnych konserwatorów przyczyniło się do przetrwania jego dzieł mimo niesprzyjających warunków przechowywania⁷⁴. Z cyklu prac Sławińskiego zachowało się 8 malarstw, ale wszystkich obrazów było prawdopodobnie więcej; 7 z nich opisuje epizody objawień św. Antoniego z roku 1664, a ostatni przedstawia ukazanie się św. Antoniego umierającej fundatorce świątyni. Pierwotnie cykl obrazów zdobił zachodni i przyległy do kościoła południowy krużganek klasztorny, zajmujący nieobjęty klauzurą parter⁷⁵. Obrazy Sławińskiego były wielokrotnie konserwowane, a przy tym często niestety przemalowywane⁷⁶.

Polichromię w świątyni, według projektu Karola Polityńskiego, położyli lwowscy artyści pod kierownictwem Jana Smuczka⁷⁷. Szczególną uwagę przyciąga fresk znajdujący się na tarczy łączącej nawę główną kościoła z prezbiterium – przedstawia panoramę Jerozolimy, na tle której zawieszono okazały XVIII-wieczny barokowy krucyfik. Zwężona postać Chrystusa, zwisająca na lekko wygiętych ramionach, ze zgiętymi w kolanach nogami przybitymi jednym gwoździem, zaświadcza o ostatnim pożarze świątyni. Uznawany przez wiernych za cudownie ocalały⁷⁸, krucyfik jest postrzegany jako memento ludzkiego bytowania. Dopełnienie wydarzeń rozegranych na Golgocie stanowią umieszczone w pewnej odległości od krzyża postacie Najświętszej Maryi Panny i św. Jana po prawej stronie Chrystusa oraz klęczącej św. Marii Magdaleny po lewej stronie. Tęczową kompozycję uzupełniają freski przedstawiające ekstazę św. Franciszka z Asyżu na górze Alverni, podczas której otrzymał stygmaty męki Pańskiej. Drugą stronę ozdabia postać franciszkańskiego biskupa w szatach pontyfikalnych. Na sklepieniu nawy głównej, w medalionach umieszczono wyobrażenia świętych serafickiego zakonu. Kolorystyka wnętrza uzupełniają dekoracyjne motywy w postaci winnych latorośli oraz kwiatostanów⁷⁹.

W roku 1936 rozbudowano architektonicznie i rzeźbiarsko kompozycję bramy prowadzącej na drewniane tunelowe schody od wejścia ze strony ulicy. Rzeźbiarz Jakub Juszczyk z Zamościa⁸⁰ poszerzył dawną bramę poprzez dodanie po bokach dwóch symetrycznych słupów zwieńczonych masywnymi kulami. Struktury te połączył z bramą za pomocą półkolistych ścianek, wykrojonych od góry na kształt łagodnie opadających łuków. Szczyt bramy ozdobił wydatnymi ślimacznikami wolut formowanymi w zaprawie oraz kartuszem z orłem w koronie i symbolami zakonu. Całość zamknął

is suspended.⁷⁸ The charred figure of Christ, hanging with slightly bent shoulders, with his legs bent at the knees nailed with one nail, attests to the recent fire of the church. Considered by the faithful to have miraculously survived, the crucifix is seen as a memento of human existence. Complementing the events of the Golgotha are the figures of the Blessed Virgin Mary and St. John, placed at a distance from the cross, on the right side of Christ, and the kneeling St. Mary Magdalene on the left side. The chancel arch composition is complemented by frescoes depicting the ecstasy of St. Francis of Assisi on Mount Alvernia, during which he received the stigmata of the Passion of the Lord. The other side is decorated with the figure of a Franciscan bishop in pontifical robes. On the vault of the main nave, the medallions were placed imagining the saints of the Seraphic order. The interior is complemented by decorative motifs in the form of wine branches and inflorescences.⁷⁹

In 1936, the architectural and sculptural composition of the gate leading to the wooden tunnel staircase from the street entrance was expanded. The sculptor Jakub Juszczyk from Zamość⁸⁰ widened the former gate by adding two symmetrical posts on the sides topped with massive spheres. These structures were connected to the gate by semicircular walls, cut at the top into the shape of gently falling arches. The top of the gate was decorated with prominent mortar volutes and a cartouche with a crowned eagle and symbols of the Order. The whole is closed with a stone figure of St. Anthony with the Child. Against the background of the pilasters flanking the portal there stood monumental statues of angels with flags, and on the volute walls there were two bas-reliefs of artificial stone: one depicts a monk blessing reapers, the other—a chaplain handing Holy Communion to a wounded soldier. The artist's intention was to refer to the pastoral and patriotic commitment of the Bernardines.⁸¹

The structure of the tunnel stairs is also noteworthy. First, such a rarely used architectural solution was dictated by functional needs. Secondly, their design is associated with complex symbolism and the Baroque effect of dazzling with the view of the magnificent facade after leaving the narrow and poorly lit tunnel.⁸² Unfortunately, the bell tower that was located a short distance from the top of the stairs, has not survived. Archival photographs depict it as a two-story structure, free-standing, erected on a rectangular plan, topped with a tent roof with a lantern and an onion dome. The wide arcade in the low level was the visual equivalent of a stair tunnel and an extension of the circulation route, and the high windows with frames illuminated the floor. The corners of the bell tower are strained with pairs of double lesenes, supporting a prominent entablature. Taking into account the careful development of architectural detail using decorative forms analogous to the decoration of the church, it can be concluded that the bell tower was designed by Jan Michał Link as an integral part of the church.⁸³

kamienną figurą św. Antoniego z Dzieciątkiem. Na tle pilastrów flankujących portal stały monumentalne statuy aniołów z banderolami, a na wolutowych ściankach znalazły się dwie płaskorzeźby ze sztucznego kamienia: jedna przedstawia zakonnik błogosławiącego żniwiarzom, druga – kapelana udzielającego wiatyku rannemu żołnierzowi. Zamierzeniem artysty było nawiązanie do duszpasterskiego i patriotycznego zaangażowania bernardynów⁸¹.

Na uwagę zasługuje też struktura schodów tunelowych. Po pierwsze, takie rzadko stosowane rozwiązanie architektoniczne wynikało z potrzeb funkcjonalnych. Po drugie, ich konstrukcja wiąże się ze złożoną symboliką oraz stosowanym w okresie baroku efektem olśnienia widokiem okazałej fasady po opuszczeniu wąskiego i słabo oświetlonego tunelu⁸². Niestety, do czasów obecnych nie przetrwała dzwonnica, znajdująca się w niewielkiej odległości od zwieńczenia schodów. Archiwalne fotografie przedstawiają ją jako budowlę piętrową, wolno stojącą, wzniesioną na rzucie prostokąta, zwieńczoną dachem namiotowym z latarnią i cebulkowym hełmem. Szeroka arkada w niskim przyziemiu stanowiła wizualny odpowiednik tunelu schodów i przedłużenie ciągu komunikacyjnego, a wysokie okna w obramieniu z uszakami doświetlały piętro. Naroża dzwonnicy opięte zostały parami zdwojonych lizen, podtrzymujących wydatne belkowanie. Biorąc pod uwagę staranne opracowanie detalu architektonicznego z zastosowaniem form zdobniczych analogicznych do dekoracji kościoła, można wnioskować, że dzwonnica została zaprojektowana przez Jana Michała Linka jako integralna część świątyni⁸³.

Przestrzeń niewielkiego placu odpustowego od południa i północy została wydzielona odcinkami tynkowanego muru ze stacjami Drogi Krzyżowej w arkadowych płycinach. Centrum placu oznaczone jest kamienną kolumną z figurą Matki Boskiej Bolesnej. Warto także odnotować, że w lecie 1954 przeprowadzono renowację pamiątkowego Krzyża Świętego znajdującego się na placu. Podanie głosi, że został on wystawiony w miejscu objawień przez Szymona Tkacza. Ponieważ pod wpływem warunków atmosferycznych krzyż pochylał się i groził zawaleniem, zdemontowano go, dokonano jego konserwacji, a następnie przeniesiono do kościoła i umieszczono w specjalnie przygotowanym ołtarzu po prawej stronie pod chórem⁸⁴. Na jego miejscu na placu odpustowym umieszczony został nowy krzyż.

Odbudowa kościoła po drugiej kasacie i pożarze

Wybuch II wojny światowej zastał sanktuarium w Radecznicy w największym rozkwicie. Chociaż ruch pielgrzymkowy prawie zupełnie zanikł, to jednak klasztor pozostawał dominującym ośrodkiem życia religijnego i kulturalno-oświatowego okolicy⁸⁵. 24 lipca 1944 Niemcy ostrzelali Radecznicę pociskami zapalającymi, w wyniku czego spalona została prawie cała wioska i klasztorne budynki gospodarcze. Na szczęście kościół i klasztor ocalały⁸⁶.

Ryc. 9. Radecznicza, nieistniejący fronton i portal schodów z XVII wieku prowadzących do kościoła; źródło: „Radecznicza 1978. Fonogramy zabytków”, rkps, Gminna Biblioteka Publiczna w Radecznicy.
Fig. 9. Radecznicza, former fronton and seventeenth-century stair portar leading to the church; source: „Radecznicza 1978. Fonogramy zabytków,” ms, Radecznicza Municipal Public Library.

The space of a small indulgence square from the south and north was separated by sections of plastered wall with stations of the Way of the Cross in arcade slates. The center of the square is marked with a stone column with a statue of Our Lady of Sorrows. It is also worth noting that in the summer of 1954 the commemorative Holy Cross located on the square was renovated. Legend has it that it was erected at the site of the apparitions by Szymon the weaver. Because the cross bent down and threatened to collapse under the influence of weather conditions, it was dismantled, renovated, and then transferred to the church and placed in a dedicated altar on the right under the choir.⁸⁴ A new cross was placed in its place on the indulgence square.

Reconstruction of the church after the second dissolution and fire

The outbreak of the Second World War found the sanctuary in Radecznicza during its heyday. Although the pilgrimage movement disappeared almost completely, the monastery remained the dominant center of religious, cultural and educational life of the area.⁸⁵ On July 24, 1944, the Germans fired incendiary rounds at Radecznicza, resulting being burned the entire village in almost and monastery outbuildings. Fortunately, the church and the monastery survived.⁸⁶

During communism, the church was systematically destroyed.⁸⁷ In 1950, the Security Office arrested all the

Ryc. 10. Radecznica, brama schodów tunelowych na plac odpustowy z 1936 projektu i wykonania Jakuba Juszcza, 2020; fot. A. Mazurek.
 Fig. 10. Radecznica, gateway to the tunnel stairs leading to the indulgence square from 1936, designed and built by Jakub Juszcza, 2020; photo by A. Mazurek.

W okresie komunizmu świątynia była systematycznie niszczone⁸⁷. W roku 1950 Urząd Bezpieczeństwa aresztował wszystkich zakonników, a kościół zaplombowano⁸⁸. Następnie w klasztorze umieszczono szpital dla psychicznie chorych⁸⁹. Pod presją społeczności lokalnej i dzięki staraniom bernardynów kościół został udostępniony w celu odprawiania nabożeństw⁹⁰, a w roku 1989 przy klasztorze erygowano parafię⁹¹.

Nawet w tym trudnym okresie prowadzone były prace przy sanktuarium. Na początku roku 1952 przystąpiono do projektowania dwóch ołtarzy bocznych w kościele i organizowania środków na ich wybudowanie. W 1983 dach świątyni pokryto blachą miedzianą; podczas prac na wieżycy nad nawą główną znaleziono opis wymiany dachu w 1924. Autorem opisu był br. Zachariasz Banaś, który podał, że architektem całości był br. Kamil Żarnowski⁹².

W czasach gdy sytuacja polityczna w Polsce się normalizowała, także radecznicka świątynia nabierała dawnego barokowego blasku. Bardzo zasłużył się wówczas gwardian o. Szczepan Dolański, gdyż to za jego przełożenia (w latach 1989–1996) zrealizowano wiele prac remontowych i konserwacyjnych: przeprowadzono gruntowną renowację świątyni, zabezpieczono ołtarze, odnowiono cenne obrazy, poprawiono dach, odrestaurowano wnętrze⁹³. W latach 1991–1994 położono nową

monks, and the church was sealed.⁸⁸ A hospital for the mentally ill was subsequently established in the monastery.⁸⁹ Under pressure from the local community and thanks to the efforts of the Bernardines, the church was made available for worship⁹⁰ and in 1989 a parish was opened at the monastery.⁹¹

Even during this difficult period, work was carried out on the sanctuary. At the beginning of 1952, two side altars were designed in the church and the funds for their construction were collected. In 1983, the roof of the church was covered with copper sheet; during work on the tower on the main nave, was found a description of the roof replacement in 1924. The author of the description was religious Zachariasz Banaś, who stated that the architect of the whole was monk Kamil Żarnowski.⁹²

At a time when the political situation in Poland was normalizing, Radecznica's church also took on its former Baroque splendor. Priest Szczepan Dolański's contributions during this time were significant, because it was during his tenure (in the years 1989–1996) that many renovation and maintenance works were carried out: a thorough renovation of the church, the altars were conserved, valuable paintings were restored, the roof was improved, and the interior was restored.⁹³ Between 1991 and 1994, a new marble floor was laid, the wall paintings were renovated and partial organ repairs were carried out, electrical instal-

marmurową posadzkę, przeprowadzono renowację polichromii i częściowy remont organów, wymieniono instalacje elektryczne, założono dubeltowe okna od strony południowo-wschodniej, wstawiono nowy ołtarz soborowy, ambonkę i fotele⁹⁴. W roku 1994, dzięki wieloletnim staraniom, do radecznickiego kościoła powróciło 9 zabytkowych obrazów Sławińskiego o dużych rozmiarach oraz 3 tablice informujące o historii miejsca, które również zostały poddane renowacji⁹⁵.

Rok 1995, ze względu na jubileusz 800-lecia urodzin św. Antoniego, miał przynieść uwieńczenie prac konserwatorskich. Jednak 30 lipca 1995 w kościele wybuchł pożar⁹⁶. Strawił on cudowny obraz, polichromie świątyni, organy i wiele ruchomych sprzętów. Straty oszacowano na ponad 6 mld starych złotych. Wierni natychmiast zaangażowali się w odnowę świątyni – prezbiterium odrestaurowano w kilka miesięcy. W ołtarzu głównym umieszczono nowy obraz przedstawiający św. Antoniego, wykonany przez krakowskiego artystę Jerzego Kumalę⁹⁷, a nowe organy to dzieło krakowskich specjalistów pracujących pod kierownictwem Jana Bryła. Konserwacji podjęły się firmy Stanisława Filipa i Jerzego Pluchy, a szyberkę wykonał miejscowy stolarz Jerzy Kondrat⁹⁸. Prace restauracyjne zakończono w roku 1996, a obecny wystrój świątyni jest wierną kopią tego sprzed pożaru.

Zakończenie

Z uwagi na burzliwe dzieje radecznickiego sanktuarium, zwłaszcza niszczące pożary, przekształcenie w cerkiew, dewastacje i kasatę, czasy wojen i komunizmu, wiele elementów oryginalnego wystroju uległo zupełnemu zniszczeniu. Dzięki zaangażowaniu bernardynów oraz hojności wiernych po każdym z tych wydarzeń udawało się wiernie odtworzyć wnętrze kościoła i sukcesywnie utrzymywać barokową stylistykę podczas kolejnych renowacji.

Kościół wraz z wyposażeniem wnętrza wpisany jest do rejestru zabytków województwa lubelskiego pod numerem A/1305, a także do Gminnej Ewidencji Zabytków i stanowi zabytek o największym znaczeniu dla gminy. Sanktuarium wchodzi w skład zabytkowego barokowego zespołu kościelno-klasztornego, a jego aktualny dobry stan zachowania jest wynikiem systematycznych prac konserwatorskich finansowanych z dotacji ministerialnych⁹⁹, funduszy unijnych¹⁰⁰, środków wojewody i gminy, a także dzięki zbiórkom publicznym i składkom ludności.

W ostatnich latach kościół nie wymagał większych prac konserwatorskich, za to prace renowacyjne o dużej skali zostały przeprowadzone w klasztorze i polegały m.in. na wymianie pokrycia dachowego. Stan zachowania i utrzymania sanktuarium dziś nie budzi żadnych zastrzeżeń ze strony Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, a opiekujący się nim bernardyni dbają o powierzone im barokowe dziedzictwo kulturowe. Plany gminy na najbliższe lata zakładają wydatki w kwocie 50 000 zł na uporządkowanie nawierzchni wokół sanktuarium oraz dalsze starania o pozyskiwanie dotacji na bieżące prace konserwatorskie.

lations were replaced, double-side windows, a new conciliar altar, pulpit and armchairs were installed.⁹⁴ In 1994, thanks to many years of efforts, 9 large historic paintings by Sławiński and 3 plaques with information about the site's history, which were also renovated, returned to the church of Radecznicza.⁹⁵

The year 1995, due to the octocentenary anniversary of the birth of St. Anthony, was to bring the culmination of restoration works. However, on July 30, 1995, a fire broke out in the church.⁹⁶ It consumed the miraculous painting, the polychromes of the church, the organs and many pieces of movable equipment. The losses were estimated at more than 6 billion old zlotys. The faithful immediately engaged in the renewal of the church. In a few months, the presbytery of the church was restored. In the main altar there is a new image depicting St. Anthony, which was made by the Cracow artist Jerzy Kumala,⁹⁷ and the new organ is a work by Cracow specialists working under the direction of Jan Bryl. The conservation works were undertaken by the companies of Stanisław Filip and Jerzy Plucha, and woodwork was made the local carpenter Jerzy Kondrat.⁹⁸ The restoration works were completed in 1996, and the present interior of the church is an exact copy of the one from before the fire.

Ending

Due to the turbulent history of Radecznicza's sanctuary, and especially the destructive fires, the transformation into Orthodox churches, devastation and liquidation, times of war and communism, many elements of the original décor were completely destroyed. Thanks to the commitment of the Bernardines and the generosity of the faithful after each of these events, it was possible to faithfully recreate the interior of the church and maintain its Baroque style during subsequent renovations.

The church, together with the interior equipment, is in the register of monuments of the Lublin voivodeship under the number A/1305, as well as in the Municipal Register of Monuments and is the monument of the greatest importance for the municipality. The shrine is part of the historic Baroque church and monastery complex, and its current good state of preservation is the result of systematic restoration works funded by ministerial grants,⁹⁹ EU funds,¹⁰⁰ provincial and municipal funds, as well as through public fundraisers and contributions from the population.

In recent years, the church did not require major restoration work, but large-scale renovation works were carried out in the monastery and consisted of i.a. the replacement of roofing material. The state of preservation and maintenance of the sanctuary today raises no objections from the Provincial Conservator of Monuments, and the Bernardines caring for it take care of the Baroque cultural heritage entrusted to them. The plans of the municipality for the coming years include expenditure of PLN 50,000 to clean up the pavement around the sanctuary and continue efforts to raise grants for ongoing conservation work.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie, sygn. 60 IVb 191: Akta kościoła i klasztoru w Radecku.
- Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie, sygn. 60 XI 33: Spis klasztorów zniesionych i zamkniętych.
- Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Grekokatolicki, sygn. 441: Akta parafii i cerkwi filialnych.
- Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie, rkps sygn. X-18: Kronika klasztoru oo. Bernardynów w Radecku (1644–1952), Kronika klasztoru oo. Bernardynów w Radecku (1950–1995).
- Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 2374: Jan Ambroży Wadowski, Zbiór wypisów źródłowych do dziejów diecezji chełmskiej.

Teksty źródłowe / Source texts

- Barącz Sadok, *Pamiętnik Zakonu ww. oo. Bernardynów w Polsce*, Lwów 1874.
- Chołmskaja Cierkiewnaja Zizń, b.m.w., 1902.
- Opis prawosławnego klasztoru w Radecku, [w:] *Pamiętnik Książka Ljublińskiej Guberni*, Ljublin 1903.
- Przywileje i Constitucje Seymowe, Za Panowania [...] Iana III. Roku Pańskiego, M.DC.LXXVI, Kraków 1676.

Opracowania / Secondary sources

- Bazylika objawień św. Antoniego w Radecku, red. Mariusz Lepianka, Augustyn Chadam, Bogdan Budnik i in., Bydgoszcz 2018.
- Betlej Andrzej, Krasny Piotr, *Późnobarokowe wyposażenie kościoła oo. Bernardynów w Radecku*, [w:] *Ars Vetera et Nova*, t. 1: *Sztuka dawnej ziemi chełmskiej i województwa bełskiego*, red. Piotr Krasny, Kraków 1999.
- Bruździński Andrzej, *Klasztor bernardynów w Radecku w okresie staropolskim*, [w:] *Na tym miejscu chwała Boga Najwyższego odprawiać się będzie*, red. Iwo Mirosław Janusz, Aleksander Krzysztof Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2019.
- Budnik Bogdan, *Franciszkańskie sanktuaria. Radecku*, cz. 2, „Pielgrzym Kalwaryjski” 1999, nr 5.
- Budnik Bogdan, *Uroczystości w Radecku*, „Zamojski Informator Diecezjalny” 1995, R. V.
- Chadam Augustyn, *Radecku*, [w:] *Klasztory bernardyniackie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985.
- Chadam Augustyn, *Święty Antoni – życie i nabożeństwo*, Kalwaria Zebrzydowska 1989.
- Chadam Augustyn, *Święty Antoni z Padwy*, Kalwaria Zebrzydowska 1995.
- Chadam Augustyn, *Zarys dziejów klasztoru oo. Bernardynów w Radecku w latach 1677–1869*, [w:] *Radecku. Ośrodek życia religijnego i społeczno-kulturowego*, red. Roman Jusiak, Kalwaria Zebrzydowska 2006.
- Dmitruk Stefan, *Żeńskie monasteria prawosławne na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, „Teki Komisji Historycznej. Oddział Lubelski PAN” 2009, t. 6.

- Dolański Szczepan, *Sanktuarium św. Antoniego w Radecku*, Zamość 1994.
- Gardawski Aleksander, Sułowski Zygmunt, *Najdawniejsze dzieje*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1, red. Tadeusz Mencil, Lublin 1974.
- Jusiak Roman, *Sanktuarium św. Antoniego Padewskiego w Radecku*, [w:] *Radecku. Ośrodek życia religijnego i społeczno-kulturowego*, red. Roman Jusiak, Kalwaria Zebrzydowska 2006.
- Jusiak Roman, *Sanktuarium św. Antoniego w Radecku w kontekście środowiska lokalnego*, Kalwaria Zebrzydowska 2013.
- Jusiak Roman, *Spółeczno-patriotyczna aktywność klasztoru w Radecku w XX wieku*, [w:] *Radecku. Ośrodek życia religijnego i społeczno-kulturowego*, red. Roman Jusiak, Kalwaria Zebrzydowska 2006.
- Kawecki Rafał, *Świrski Mikołaj h. Szalawa (po 1600–1676), biskup sufragana chełmski*, PSB 2017, t. 52, z. 1.
- Kondraciuk Piotr, *Jakub Juszczyk – rzeźbiarz trochę zapomniany*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2007, nr 2.
- Kowalczyk Jerzy, *Inżynier Jan Michał Link, autor tzw. leńartowiczowskiej grupy kościołów z 2. połowy XVII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1961, R. XXIII, nr 2.
- Kozyński Robert, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin 2006.
- Ludera Magdalena, *Gabriel Sławiński – późnobarokowy malarz w służbie Kościoła i Cerkwi*, [w:] *Prace Muzeum Narodowego w Krakowie*, red. Kamilla Twardowska, Kraków 2016.
- Ludera Magdalena, *Nowożytny malowidła w Radecku. Z problematyki kultu św. Antoniego Padewskiego w Kościele i Cerkwi (XVII–XVIII w.)*, [w:] *Na tym miejscu chwała Boga Najwyższego odprawiać się będzie*, red. Iwo Mirosław Janusz, Aleksander Krzysztof Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2019.
- Modlitwy i zwyczaje oo. Bernardynów*, oprac. Florentyn Pivosz, Kalwaria Zebrzydowska 1987.
- Moryc Cyprian Janusz, *Architektura i sztuka w służbie pamięci początków i przesłania sanktuarium św. Antoniego z Padwy w Radecku*, [w:] *Na tym miejscu chwała Boga Najwyższego odprawiać się będzie*, red. Iwo Mirosław Janusz, Aleksander Krzysztof Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2019.
- Olech Wojciech, *Materiały historyczne dotyczące klasztoru oo. Bernardynów w Radecku 1399–1924*, Kraków 1978.
- Pawluczuk Urszula, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007.
- Pietrzak Leszek, *Prześladowania duchowieństwa katolickiego na Lubelszczyźnie na przykładzie działań organów bezpieczeństwa wobec klasztoru oo. Bernardynów w Radecku*, [w:] *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944–1954 wobec duchowieństwa katolickiego*, red. Zygmunt Zieliński, Lublin 2000.
- Rapa Stanisław, *Ośrodek kultu religijnego w Radecku*, [w:] *Radecku. Ośrodek życia religijnego i społeczno-*

- kulturowego, red. Roman Jusiak, Kalwaria Zebrzydowska 2016.
- Rusecki Marian, *Radecznicca*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. Antoni Bednarek, t. 16, Lublin 2012, kol. 1081.
- Sulimierski Filip, Chlebowski Bronisław, Wawelski Władysław, *Słownik geograficzny województwa lubelskiego 1880–1904*, Lublin 1974.
- Szykuła-Żygawska Agnieszka, *Od Karola Burzyńskiego do Michała Wurtzera młodszego. Warsztat rzeźbiarski 2. poł. XVIII wieku w Ordynacji Zamojskiej*, Lublin 2013.
- Wieniawski Antoni, *Radecznicca*, „Tygodnik Ilustrowany” 1861, R. III, nr 85.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Katalog archiwaliów bernardyńskich w zbiorach obcych*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 42, Lublin 1981.

Inne / Others

Gogojewicz Edward, „Plan inwentaryacyjny kościoła oo. Bernardynów w Radeczniccy”, mps 1961, archiwum klasztoru w Radeczniccy.

- ¹ A. Gardawski, Z. Sułowski, *Najdawniejsze dzieje*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1, red. T. Mencel, Lublin 1974, s. 118, 124.
- ² Współczesne źródła historyczne nie umożliwiają jednoznacznego ustalenia początków lokalizacji Radeczniccy. Prawdopodobnie już w czasach prastłowiańskich w tym miejscu był jakiś ośrodek kultu religijnego. Po raz pierwszy o nazwie tego miejsca – określanego jako Rodecznicca – mówią źródła z 1399; W. Olech, *Materiały historyczne dotyczące Klasztoru oo. Bernardynów w Radeczniccy 1399–1924*, Kraków 1978, F-kop. 38, s. 1–3.
- ³ M. Rusecki, *Radecznicca*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. A. Bednarek, t. 16, Lublin 2012, kol. 1081.
- ⁴ C.J. Moryc, *Architektura i sztuka w służbie pamięci początków i przesłania sanktuarium św. Antoniego z Padwy w Radeczniccy*, [w:] *Na tym miejscu chwała Boga Najwyższego odprawiać się będzie*, red. I.M. Janusz, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2019, s. 424.
- ⁵ Ibidem, s. 413–414.
- ⁶ W 1936 rozebrano drewniane schody, które popadły już w ruinę, i w tym samym miejscu zbudowano nowe, znacznie szersze i wygodniejsze. Płaskorzeźby na frontonie schodów wykonał rzeźbiarz Jakub Juszczyk; zob. A. Chadam, *Święty Antoni z Padwy*, Kalwaria Zebrzydowska 1995, s. 49.
- ⁷ E. Gogojewicz, „Plan inwentaryacyjny kościoła oo. Bernardynów w Radeczniccy”, mps 1961, archiwum klasztoru w Radeczniccy.
- ⁸ *Bazylika objawień św. Antoniego w Radeczniccy*, red. M. Lepianka, A. Chadam, B. Budnik i in., Bydgoszcz 2018, s. 11.
- ⁹ C.J. Moryc, op. cit., s. 414.
- ¹⁰ Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie (dalej cyt.: APBK), sygn. X–18: Kronika klasztoru oo. Bernardynów w Radeczniccy 1644–1952, s. 8.
- ¹¹ Obecnie krzyż ten znajduje się w bocznej kaplicy kościoła.
- ¹² Franciszkanie nie byli jednak zainteresowani objęciem tego miejsca stałą opieką duszpasterską; por. A. Bruzdziński, *Klasztor bernardynów w Radeczniccy w okresie staropolskim*, [w:] *Na tym miejscu chwała Boga Najwyższego odprawiać się będzie*, s. 28.
- ¹³ F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Wawelski, *Słownik geograficzny województwa lubelskiego 1880–1904*, Lublin 1974, s. 315.
- ¹⁴ R. Kawecki, *Świrski Mikołaj h. Szalawa (po 1600–1676), biskup sufragan chełmski*, PSB 2017, t. 52, z. 1, s. 6.
- ¹⁵ Por. R. Jusiak, *Sanktuarium św. Antoniego w Radeczniccy w kontekście środowiska lokalnego*, Kalwaria Zebrzydowska 2013, s. 45.
- ¹⁶ APBK, sygn. F-kop. 39, k. 57.
- ¹⁷ Ibidem, k. 58.
- ¹⁸ R. Jusiak, *Sanktuarium św. Antoniego w Radeczniccy w kontekście środowiska lokalnego*, s. 47.
- ¹⁹ *Przywileje i Constitucje Seymowe, Za Panowania [...] Jana III. Roku Pańskiego, M.DC.LXXVI*, Kraków 1676, s. 57.
- ²⁰ APBK, sygn. F-kop. 39, k. 71–72. Jednak komisja generalna, działająca z upoważnienia o. Laurentego Cozza, generała zakonu, w czasie wizytacji w Radeczniccy w 1725 nakazała pozbyć się pańszczyźnianej wsi i dworu jako niezgodnych z ubóstwem zakonnym. Skorzystał z tego ordynat Tomasz Zamojski i odpłatnie przejął wieś i dwór; por. A. Chadam, *Święty Antoni – życie i nabożeństwo*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 44; Biblioteka Ossolińskich, rkps 1460/II, k. 528.
- ²¹ R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin 2006, s. 175.
- ²² W licznych opracowaniach znajdujemy informację, że to Elżbieta z Drohojowskich Kopycińska była główną fundatorką kościoła w Radeczniccy. Jednak źródła podają, że fundatorką była Barbara z Kopycińskich Siekierzyńska h. Kopacz, wdowa po Marku Siekierzyńskim h. Kościesza, mieczniku kamienieckim (1663–1681); por. A. Bruzdziński, op. cit., s. 32.
- ²³ A. Chadam, *Święty Antoni – życie i nabożeństwo*, s. 44.
- ²⁴ Por. idem, *Zarys dziejów klasztoru oo. Bernardynów w Radeczniccy w latach 1677–1869*, [w:] *Radecznicca. Ośrodek życia religijnego i społeczno-kulturowego*, red. R. Jusiak, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 58.
- ²⁵ Idem, *Radecznicca*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 285.
- ²⁶ J. Kowalczyk, *Inżynier Jan Michał Link, autor tzw. lenartowiczowskiej grupy kościołów z 2. połowy XVII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1961, R. XXIII, nr 2, s. 185–190.
- ²⁷ R. Jusiak, *Sanktuarium św. Antoniego w Radeczniccy w kontekście środowiska lokalnego*, s. 48; H.E. Wyczawski, *Katalog archiwaliów bernardyńskich w zbiorach obcych*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 42, Lublin 1981.
- ²⁸ Duże zasługi miał o. Anzelm Pawęzkiewicz, ówczesny gwardian klasztoru w Radeczniccy, który sprawnie kierował pracami przy odbudowie.
- ²⁹ R. Jusiak, *Sanktuarium św. Antoniego w Radeczniccy w kontekście środowiska lokalnego*, s. 49.
- ³⁰ A. Betlej, P. Krasny, *Późnobarokowe wyposażenie kościoła oo. Bernardynów w Radeczniccy*, [w:] *Ars Vétéra et Nova*, t. 1: *Sztuka daunej ziemi chełmskiej i województwa bełskiego*, red. P. Krasny, Kraków 1999, s. 84–85; APBK, sygn. F-kop. 39, k. 3–5.

- ³¹ APBK, sygn. F-kop. 39, k. 5.
- ³² Józef Potocki herbu Pilawa (1673–1751), kasztelan krakowski, wojewoda poznański i kijowski, hetman wielki koronny.
- ³³ A. Chadam, *Święty Antoni z Padury*, s. 44.
- ³⁴ Ibidem, s. 78.
- ³⁵ APBK, sygn. F-kop. 39, k. 114–116.
- ³⁶ A. Bruździński, op. cit., s. 36.
- ³⁷ Jana Kapistrana, Bonawentury, Bernarda ze Sieny i Szymona z Lipnicy.
- ³⁸ Por. S. Barącz, *Pamiętnik zakonu ww. oo. Bernardynów*, Lwów 1874, s. 375.
- ³⁹ Stosunkowo wierną kopię retabulum w Radecznicy wykonała radomska firma Krzywicki-Morawski w 1929 roku; zob. *Bazylika objawień św. Antoniego*, s. 30.
- ⁴⁰ A. Chadam, *Radecznica*, s. 286.
- ⁴¹ Ibidem.
- ⁴² Drzeworyt z widokiem ołtarza przed przewiezieniem do Łabuń, autorstwa K. Przykorskiego, zamieszcza Z. Ścisłowska, *Kościół i klasztor oo. Bernardynów w Radecznicy*, „Tygodnik Ilustrowany” 1865, nr 12, s. 89.
- ⁴³ *Modlitwy i zyczące oo. Bernardynów*, oprac. F. Piwosz, Kalwaria Zebrzydowska 1987, s. 293–298.
- ⁴⁴ Por. A. Szykuła-Żygawska, *Od Karola Burzyńskiego do Michała Wirtzera młodszego. Warsztat rzeźbiarski 2. poł. XVIII wieku w Ordynacji Zamojskiej*, Lublin 2013.
- ⁴⁵ APBK, sygn. F-kop. 39, k. 119.
- ⁴⁶ A. Betlej, P. Krasny, op. cit., s. 89.
- ⁴⁷ R. Jusiak, *Sanktuarium św. Antoniego Padewskiego w Radecznicy*, [w:] *Radecznica. Ośrodek życia religijnego i społeczno-kulturowego*, s. 93.
- ⁴⁸ APBK, sygn. X-18, s. 39.
- ⁴⁹ Określenia „Częstochowa Lubelszczyzny” po raz pierwszy użył Antoni Wieniarski (1861); zob. A. Wieniarski, *Radecznica*, „Tygodnik Ilustrowany” 1861, R. III, nr 85, s. 179, 180.
- ⁵⁰ W 1862 aresztowano dwóch kapłanów: o. Serafina Słomkiewicza skazano na 4 miesiące pobytu w twierdzy brzeskiej, a o. Hilarion Koziorowski został wygnany w głąb Rosji, gdzie następnie zmarł; APBK, sygn. X-18: Kronika klasztoru oo. Bernardynów w Radecznicy (1604–1952), s. 20.
- ⁵¹ Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie (dalej cyt.: ArLb), sygn. 60 XI 33, Spis klasztorów zniesionych i zamkniętych z wyszczególnieniem, do jakich klasztorów przenoszą się z nich zakonnicy i z określeniem w przybliżeniu liczby tych ostatnich (drukowany wykaz, wręczony oficerom kierującym kasatą, a następnie rozesłany także do rządców diecezji).
- ⁵² Gdzie znajdują się do dnia dzisiejszego.
- ⁵³ Por. R. Jusiak, *Sanktuarium św. Antoniego w Radecznicy w kontekście środowiska lokalnego*, s. 59.
- ⁵⁴ Gdzie spłonęły w 1899; por. A. Chadam, *Radecznica*, s. 286.
- ⁵⁵ Por. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 2374, k. 27–34v, Zbiór wypisów źródłowych do dziejów diecezji chełmskiej; M. Rusecki, op. cit., kol. 1082.
- ⁵⁶ S. Rapa, *Ośrodek kultu religijnego w Radecznicy*, [w:] *Radecznica. Ośrodek życia religijnego i społeczno-kulturowego*, s. 135.
- ⁵⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 441, k. 9, Akta parafii i cerkwi filialnych.
- ⁵⁸ Ibidem, k. 145.
- ⁵⁹ S. Dmityuk, *Żeńskie monasteria prawosławne na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, „Teki Komisji Historycznej. Oddział Lubelski PAN” 2009, t. 6, s. 77.
- ⁶⁰ Por. *Opis prawosławnego klasztoru w Radecznicy*, [w:] *Pamiętnoj Kniżka Ljublinskij Guberni*, Ljublin 1903, s. 126–134; U.A. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007.
- ⁶¹ *Chołmskaja Cierkiewnaja Zizn'*, b.m.w., 1902, s. 183.
- ⁶² S. Rapa, op. cit., s. 141.
- ⁶³ APBK, F. kop. 38, s. 2.
- ⁶⁴ ArLb, sygn. 60 IVb 191: Akta kościoła i klasztoru w Radecznicy.
- ⁶⁵ Ks. kapelan Jan Walniczek przybył do Radecznicy pod koniec 1916 i – z pomocą komitetów ludowego oraz kościelnego – przez dwa kolejne lata zabiegał o przywrócenie świątyni dawnego blasku.
- ⁶⁶ A.K. Sitnik, *Rewindykacja klasztoru ojców bernardynów w Radecznicy na początku XX wieku*, [w:] *Na tym miejscu chwała Boga Najwyższego odprawiać się będzie*, s. 205.
- ⁶⁷ Ibidem, s. 226.
- ⁶⁸ R. Jusiak, *Sanktuarium św. Antoniego w Radecznicy w kontekście środowiska lokalnego*, s. 67.
- ⁶⁹ Józef Pius Dziekoński (1844–1927), architekt specjalizujący się głównie w architekturze sakralnej, konserwator zabytków, przedstawiciel historyzmu, pierwszy dziekan Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej oraz współzałożyciel Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości.
- ⁷⁰ APBK, rkps X-18: Kronika klasztoru oo. Bernardynów w Radecznicy (1644–1952), s. 75–79.
- ⁷¹ R. Jusiak, *Sanktuarium św. Antoniego w Radecznicy w kontekście środowiska lokalnego*, s. 68.
- ⁷² Idem, *Sanktuarium św. Antoniego Padewskiego w Radecznicy*, s. 104.
- ⁷³ Zob. M. Ludera, *Gabriel Sławiński – późnobarokowy malarz w służbie Kościoła i Cerkwi*, [w:] *Prace Muzeum Narodowego w Krakowie*, red. K. Twardowska, Kraków 2016, s. 132.
- ⁷⁴ Idem, *Nowożytnie malowidła w Radecznicy. Z problematyki kultu św. Antoniego Padewskiego w Kościele i Cerkwi (XVII–XVIII w.)*, [w:] *Na tym miejscu chwała Boga Najwyższego odprawiać się będzie*, s. 447.
- ⁷⁵ Idem, *Gabriel Sławiński – późnobarokowy malarz*, s. 135.
- ⁷⁶ Kolejno w latach 1844, 1904, w latach 50. XX wieku, w latach 1994–1995 i 1997–1998; por. M. Ludera, *Nowożytnie malowidła w Radecznicy*, op. cit., s. 450.
- ⁷⁷ A. Chadam, *Radecznica*, s. 289.
- ⁷⁸ Czarny krzyż z figurą Chrystusa cierpiącego przetrwał w tym miejscu czasy cerkwi. Według przekazów miejscowej ludności przed wojną prawosławni postanowili usunąć krucyfiks, jednak robotnik, który podjął się tego zadania, spadł z rusztowania, a po jego wypadku nikt inny nie miał odwagi zdejmować krzyża.
- ⁷⁹ R. Jusiak, *Sanktuarium św. Antoniego w Radecznicy w kontekście środowiska lokalnego*, s. 68–69.
- ⁸⁰ Zob. P. Kondraciuk, *Jakub Juszczyk – rzeźbiarz trochę zapomniany*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2007, nr 2, s. 39–43.
- ⁸¹ C.J. Moryc, op. cit., s. 412.
- ⁸² W tamtej epoce często inspirowano się słynnymi Świętymi Schodami z Lateranu.
- ⁸³ C.J. Moryc, op. cit., s. 412–413.
- ⁸⁴ R. Jusiak, *Sanktuarium św. Antoniego w Radecznicy w kontekście środowiska lokalnego*, s. 132.
- ⁸⁵ W czasie II wojny światowej radecznicki ośrodek prowadził dość rozległą działalność konspiracyjną. W jego murach chroniły się osoby poszukiwane przez Gestapo, w założonej w 1939 zakonnej drukarni powstawały ulotki, w klasztorze szkolono oddziały Armii Krajowej, prowadzono tajne

nauczanie w zakresie szkoły średniej. Po wyzwoleniu, w wrześniu 1944, bernardyni otworzyli gimnazjum koedukacyjne.

⁸⁶ R. Jusiak, *Spoleczno-patriotyczna aktywność klasztoru w Radecku w XX wieku*, [w:] *Radecku. Ośrodek życia religijnego i społeczno-kulturowego*, s. 162.

⁸⁷ L. Pietrzak, *Prześladowania duchowieństwa katolickiego na Lubelszczyźnie na przykładzie działań organów bezpieczeństwa wobec klasztoru oo. Bernardynów w Radecku*, [w:] *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944–1954 wobec duchowieństwa katolickiego*, red. Z. Zieliński, Lublin 2000, s. 81.

⁸⁸ Zakonnicy zostali aresztowani nocą 20 czerwca 1950. Najazd ten został nazwany „drugą kasatą klasztoru”. Jego bezpośrednią przyczyną była współpraca bernardynów z Armią Krajową, a później z organizacją WiN i inspektorem zamojskim AK. Zakonnikom wytoczono proces, w którym Wojskowy Sąd Rejonowy w Lublinie 16 X 1951 skazał ich na długoletnie więzienie. Zarzucano im, że przemocą usiłowali obalić system komunistyczny w Polsce. Za dowód służyła broń podrzucona przez UB za ołtarz główny w sanktuarium. Rewizję procesu przeprowadzono dopiero w 1995, unieważniając poprzedni wyrok i uznając współpracę zakonników za równoznaczną z walką o niepodległość Polski; por. APBK, sygn. X–18: Kronika klasztoru oo. Bernardynów w Radecku (1950–1995), s. 6.

⁸⁹ Ibidem, s. 10–11.

⁹⁰ W wyniku nacisków społecznych władza komunistyczna ustąpiła i zezwoliła na otwarcie kościoła. W 1960 bernardynom udało się odzyskać małą część zagrabionych zabudowań klasztornych – wówczas wrócili do swojej własności. Parter klasztoru odzyskali w 1981, a wkrótce przejęli dalszą

część pomieszczeń i przeprowadzili prace remontowo-budowlane.

⁹¹ APBK sygn. X-18: Kronika klasztoru oo. Bernardynów w Radecku (1950–1995), s. 787.

⁹² Ibidem, s. 847.

⁹³ Sz. Dolański, *Sanktuarium św. Antoniego w Radecku*, Zamość 1994, s. 15.

⁹⁴ APBK sygn. X-18: Kronika klasztoru oo. Bernardynów w Radecku (1950–1995), s. 1233.

⁹⁵ Bernardyni od 1920 starali się odzyskać obrazy, które po kasacie klasztoru w 1869 zostały wywiezione do parafii w Łabuniach. Przez lata odmawiano zwrotu obrazów, a także przechowywano je w nieodpowiednim miejscu i bardzo niszczyły. Protokół zwrotu sporządzono dopiero 28 V 1994; APBK, sygn. X–18: Kronika klasztoru oo. Bernardynów w Radecku (1950–1995), s. 1188.

⁹⁶ O pożarze świątyni szeroko informowała telewizja, radio oraz wiele periodyków, m.in.: „Kurier Lubelski” 1995, nr 160/9670; „Tygodnik Zamojski” 1995, nr 31/16; „Kronika Tygodnia – magazyn zamojski” 1995, nr 32/189; „Tygodnik Zamojski” 1995, nr 37/16; „Gazeta Wyborcza” 1995, nr 176/1341.

⁹⁷ B. Budnik, *Uroczystości w Radecku*, „Zamojski Informator Diecezjalny” 1995, R. V, s. 172–175.

⁹⁸ Idem, *Franciszkańskie sanktuaria. Radecku*, cz. 2, „Pielgrzym Kalwaryjski” 1999, nr 5, s. 32.

⁹⁹ Środki Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dotacje podmiotowe dla instytucji kultury, fundusze Ministra Kultury w ramach programu „Promesa Ministra Kultury”.

¹⁰⁰ Środki Unii Europejskiej zawarte w Regionalnym Programie Operacyjnym Województwa Lubelskiego oraz EFRR.

Streszczenie

Opracowanie omawia dzieje wzniesienia barokowego kościoła parafialnego w Radecku na przełomie XVII i XVIII wieku, a także jego późniejsze losy ściśle powiązane z historią Polski, co wpłynęło znacząco na pierwotną stylistykę świątyni oraz zniszczenie części XVII-wiecznego wystroju. Obecny wygląd wnętrza kościoła stanowi w większości odtworzenie polichromii, ołtarzy, obrazów, pod ścisłą opieką konserwatora zabytków, niezachowanych z powodu licznych zniszczeń przez pożary oraz przekształcenia (kolejno w cerkiew, monaster), konfiskat i grabieży w czasach komunizmu. Świątynia jest mało znanym i niedocenianym dziełem projektu Jana Michała Linka, autora zamojskich fortyfikacji. Do czasów współczesnych przetrwała bez zmiany stylistyki zewnętrznej jej bryły, zachwyca także polichromią pędzla Gabriela Sławińskiego. Aktualnie obiekt doprowadzono do dobrego stanu, ukończone zostały wszelkie prace renowacyjne.

Abstract

This study discusses the history of the rise of the Baroque parish church in Radecku at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries, as well as its later fate closely related to Polish history, which significantly influenced the original design of the church and the destruction of a part of the seventeenth-century décor. The present appearance of the church's interior is mostly a recreation of polychrome, altars, paintings, under the strict care of the conservator of monuments, which had not survived due to being damaged by fires and transformation (successively into an orthodox church, monastery), and confiscation and looting during the Communist era. The church is a little-known and underrated work of Jan Michał Link, the author of Zamość's fortifications. It has survived without any stylistic changes to its body, and also impresses with the polychrome by Gabriel Sławiński. Currently, the building has been restored to good condition and all renovation work has been completed.

Michał Krupa*

orcid.org/0000-0002-2199-0598

Ding Yang**

orcid.org/0000-0002-7064-9185

Valerii Tovbych***

orcid.org/0000-0002-4794-4944

Lillia Gnatiuk****

orcid.org/0000-0001-5853-9429

Sacrality, Mythologism and Realism of Mural Painting of the Han Dynasty and Its Influence on the Further Development of Chinese Art and Architecture

Sakralność, mitologizm i realizm. Malarstwo ściennie dynastii Han i jej wpływ na dalszy rozwój chińskiej sztuki i architektury

Keywords: sacrality, mythologism, funerary murals, China, Han Dynasty

Słowa kluczowe: sakralność, mitologizm, ściennie malarstwo funeralne, Chiny, dynastia Han

Introduction

The research topic is related to the analysis of the origins and specific features of the murals of the tombs of the Han period. Although China's ancient architecture is widely known, the long-standing Chinese murals of the Han, Wei, Jin, Sui, Tang, Song and Liao periods are much less known to the general public outside of China. Therefore, the authors set the task to systematize and supplement information about the mural painting of the Han period; to highlight its features and main plots; to prove the originality of its performance with a comparison with the technique of execution and subjects of mural painting among other

peoples and confirm its decisive role in the formation of stylistic imagery of Chinese art in subsequent centuries. In addition to influencing art, traditional beliefs also influenced such a specific area of Chinese culture as landscape design; thus, some similarities are observed in the subjects of paintings and landscape paintings and the names of pavilions in the gardens. Basing on the analysis of the source base and the preserved samples, the authors determined the specifics of the compositional construction, plots and coloristic of the paintings of the Han period and figured out the features of their implementation. There are certain semantic and plot analogies between the old

- * *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Associate Professor, Cracow University of Technology, Faculty of Architecture*
 ** *M.Eng., post-graduate student, Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv*
 *** *D.Sc. (Architecture), Professor, Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv*
 **** *D.Sc. (Architecture), Associate Professor, National Aviation University, Kyiv*

- * *dr hab. inż. arch., profesor Politechniki Krakowskiej, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej*
 ** *mgr inż. arch., doktorant, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury w Kijowie*
 *** *dr hab., profesor, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury w Kijowie*
 **** *dr hab., profesor, Narodowy Uniwersytet Lotniczy w Kijowie*

Cytowanie / Citation: Krupa M., Yang D., Tovbych V., Gnatiuk L. Sacrality, Mythologism and Realism of Mural Painting of the Han Dynasty and Its Influence on the Further Development of Chinese Art and Architecture. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

Otrzymano / Received: 28.08.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 6.09.2020

doi: 10.48234/WK63HAN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Chinese funerary mural and a similar ancient Egyptian funerary mural, which is noticeable when comparing both burial cults and beliefs in the afterworld and the supernatural. The earliest period of Chinese mural painting was during the Han Dynasty (Western Han and Eastern Han), with the capitals in the cities of Chang'an and Luòyáng. The Han period is considered a period of economic, technical, cultural and artistic progress and prosperity when the emperor ruled the state relying on officials and feudal lords. Legislative policy, traditions, education system and art based on a combination of philosophical doctrine and ethics of Confucianism and Taoism. It was during the Han period that the scholar Dong Zhongshu combined the canons of Confucianism with the theory of the five elements and the cosmogonic cycles of yin and yang. If we characterize in general the cultural and artistic features of the Han era, then this is primarily the development of monumental art (painting and sculpture); the desire to create a unity of style that took place against the background of the unification of the country and development of culture. It is proved that the art and architecture of the Han era made a significant impact on the further development of Chinese culture and on the cultural and artistic development of Japan, Korea, Mongolia, which at an early stage directly perceived the artistic and cultural preferences of the Celestial Empire.

The art of the Han Dynasty was based on the previous art traditions of 500–300 BC, but its notable innovation lies in the expansion of the figurative methods of the art of the past with its inherent symbolism and laconism; it also has a stability of metaphorical means due to the presentation of real-life scenes (famous historical events, the life of aristocrats and commoners). So, the main feature of the mural painting of the Han era is its noticeable realism, even in the depiction of religious or mythological subjects. Another sign is the combination of real people and mythical and afterworld creatures in one image, testifying to the preservation of a close connection with the beliefs of past centuries in the Han period.

Based on the excavations of tombs of the Western Han era, the authors determined the plot compositions of the oldest samples of burial murals and the technique of making murals on a white primer with the outline of lines (the main one is a line, a linear image, and not a painted fragment).

Despite the difference between the social strata of the population, they were all united by a shared faith in the supernatural—the existence of a host of deities, spirits, immortals and demons, the search for achieving immortality was widespread. Social structure and family life were also under the influence of Confucianism. Together, all external factors influenced the imaginative burial system of Han period murals.

Today, there are 30 known tombs with a total of 1,500–2,000 frescoes.

MAIN PART

Materials and methods

The specificity of the chosen research topic determined the selection of scientific methods. The main methods were: historical analysis, comparative analysis, the analytical method, the graph-analytical method, which were supplemented by iconographic sources. The factors that influenced the formation of stylistic and figurative features of Han murals were analyzed via historical analysis; images of tombs were analyzed using analytical and graphical-analytical methods; murals of various tombs and different periods, murals of Ancient China and Ancient Egypt, as well as the contemporaneous belief system were compared using comparative analysis.

The authors analyzed the sources that were directly connected with the art and cultural life of the Han period; with the system of beliefs and worldviews; as well as with their influence on the formation of art and architecture in China in general. In particular, the legends of immortals have been embodied in landscape paintings of traditional Chinese landscape design since ancient times, and images of sacred animals and creatures became popular in décor during the reign of various dynasties; a peculiar religious meaning was attributed even to a merely functional layout.

General issues related to the art of China were discussed by N. Vynogradova,¹ M. Kravtsova,² Zhang Anzhi.³ Chen Yaoting⁴ analyzed the hierarchy of Chinese Taoism; Cao Yue⁵ conducted a comparative analysis of Taoist frescoes in China and religious frescoes in Eastern Europe.

Art as a philosophical category and the role of art in the restoration were analyzed by M. Orlenko and Yu. Ivashko.⁶ The specifics of landscape design in China as based on local philosophical, ideological and religious concepts and its connection with painting and art in general, were investigated by M. Dyomin, M. Orlenko, Yu. Ivashko, D. Kuśnierz-Krupa, D. Chernyshev, A. Dmytrenko, T. Kuzmenko and Chang Peng.⁷ In particular, their publications emphasized that just as the ideal world was depicted in traditional Chinese paintings, the absolute image of the Garden of Eden was created in landscape design, in which everything was as perfect as possible, each element had a particular symbolic meaning. It was especially true for the placement of small architectural forms—pavilions in a natural environment, the location of which was carefully chosen, and the landscape or some event or poem determined the name of the pavilions.⁸

Beliefs as a key to understanding mural art

The key to understanding those murals of the Han period is an analysis of the worldview and religious beliefs of the population when there was a practice of sacrificing the dead, and the world was considered inhabited by good and evil otherworldly beings.⁹ Families of the Han period brought ritual sacrifices, including animals

and products, not only to deceased ancestors but also to deities and spirits to appease them.

The appearance of mystical and religious images in the tombs of the imperial family was because the emperor was, in fact, the highest cult minister on earth and was obligated to perform religious sacrifices to the sky, and the deities and spirits of mountains and rivers. At the times of the Han Empire, there was an idea of an inextricable connection between the three heavenly and earthly kingdoms, the unity and opposition of the elements of yin and yang, the moon and the sun and five primary elements: wood (mù 木), fire (huo 火), earth (tu 土), metal (jin 金) and water (shui 水). This theory of the five basic elements was transferred to the system of human internal organs, five flavors and even feelings.

The era of Han is a period of the cult of immortals and immortality, which would be later embodied in one of the widespread techniques of Chinese landscape design—"one lake, three mountains." The legend about the immortals who sit on the mountains gave the name to small architectural forms—pavilions. Similarly, the preservation of faith in the immortal and conscious materialization of this theme in landscape design and architecture of small forms is due to the fact that both the emperor and the official sought in this way to obtain their own immortality.

After 65 AD, Buddhism entered the territory of China and traditional mythological narratives were supplemented with religious Buddhist ones.

The belief in the afterlife in the Han era changed over time, including in the beliefs of demons as manifestations of the spirits of the dead, sending diseases to the living. They had to make sacrifices to the spirits, and if the oblation was accepted, they expected success, on other occasions, the spirits could cause harm. In Western Han (between 206 BC and 25 AD), the attitude towards the dead was more positive, as can be seen from tomb inscriptions, but in Eastern Han (25–220 AD) the spirits of the dead were feared as messengers of misfortune.

The funeral cult was a significant aspect of Han period life. Traditionally, artists decorated the brick and stone walls of tombs with paintings and carved reliefs, and these images played not aesthetically pleasing, but a sacred role, helping the deceased on the way to the afterlife. Egyptian burial wall paintings played the same part.

Here it is worth drawing analogies with the funeral cult in Ancient Egypt when it was believed that in the afterlife the deceased also needed to eat, drink, dress, and also required servants to perform work. Many clay figures of servants were found in Chinese tombs—analogue to the Egyptian ushabti. Just as in Egypt it was believed that a person has a threefold nature—ba ("pure spirit, soul"), ah (closely connected with the body) and ka ("guardian spirit," "sacred double"), the Han Chinese believed that a person has a dual nature: a spirit-soul (hun 魂) and a body-soul (ro 魄). The spirit-soul transferred after death to the paradise of the immortals, and the body-soul

required food, drink, clothing until all the rituals necessary for the deceased were carried out. Both natures merged during the burial ceremony (Zhao hun—fu ro 招魂復魄).

In some burial vaults, there were plots associated with the images of the "heavenly world" with the mythical owners Fushi and Nueva, combined with drawings of the sun and the moon, the goddess Sivanmu, around which sacred animals were depicted.¹⁰ The four animals were symbols of the Four Spirits, although gradually purely mythological plots were supplemented with real ones, for example, "Confucius Visits Lao Tzu."

Mural painting of burial tombs was a separate direction of Chinese painting. In general, the Chinese paintings belonged to one of two directions: Gongbi (工笔, pronounced /gong-bee/), literally 'working pen,' with detailed images and outlining them with clear lines), and Xieyi (写意, pronounced /shyeh-ee/: "writing," meaning "freehand," with conventional images and blurred figures). There was a prevalence of portrait images in China from ancient times; namely from between the fifth and third centuries BC, when the emperor, famous philosophers, military leaders and statesmen were depicted. It led to a definite figurative system of portrayed faces with equanimity and without emotion, since the expression of emotions was considered a trait of commoners.

Specific features of Han murals

During the Han Dynasty, mural painting was the privilege of the ruling class, but artists and stone carvers could advise the client.¹¹ The social status of artisans was higher than that of merchants; they were allowed to wear expensive clothes, ride a horse and hold public office, especially, if one was a recognized artist.

Artists also belonged to artisans, and sometimes even civil servants engaged in painting (for example, the official Tsai Yu, at the request of Emperor Ling, painted portraits of famous officials and military men).

Burial murals have survived in tombs in Henan, Shanxi, Shandong, Hebei provinces.¹²

The decoration of tomb walls combined murals and reliefs. They were polychrome murals depicting genre and mythological scenes—both well-known historical, and religious and mythological events, and direct events related to the public and private life of the deceased. In such cases, realistic images of people who are engaged in some activity, at rest or while talking appear in the murals. Exquisite feminine images became traditional, depicting good, magnificently dressed ladies with fascinating hairstyles). The burial mural of a couple depicts a woman holding a bird and a man with a boat, the moon, the sun and other symbolic images, which in the allegoric form pictured a happy afterlife in heaven.

An analysis of the plots indicates their diversity, including fantastic images, that is seen in the examples of the murals of the tomb of a man named Bu Qianqiu and his wife, opened in 1976 in Luoyang city in Henan

Fig. 1. Mural painting of a fragment depicting a winged serpent-man—a heavenly deity—and a raven against the background of the Sun.

province, dated from about 86–49 BC. This tomb is a confirmation of the fact that the decoration of the walls with murals was widespread among the aristocratic elite at that time. Fresco murals were painted outside, not in the tomb, with animal hair brushes fixed on bamboo or wooden sticks on the surface of hollow brick slabs, which acted as a primed white base, on which polychrome paintings were painted according to the pattern but, in general, such fragments with paintings were collected in one image already in the middle of the burial and were located in the upper part of the

burial chambers. Artists made paints from a mixture of animal and vegetable fats, ground minerals and special glue.

This technique was explained by the need for painting with a sufficient amount of light and the complexity of painting the ceiling straightforwardly in a dark tomb since the main subject was located precisely on the ceiling.¹³ All of the images in Bu Qianqiu's tomb are composed of twenty hollow brick slabs, each numbered from east to west. Each numbered brick has a specific plot, for example:

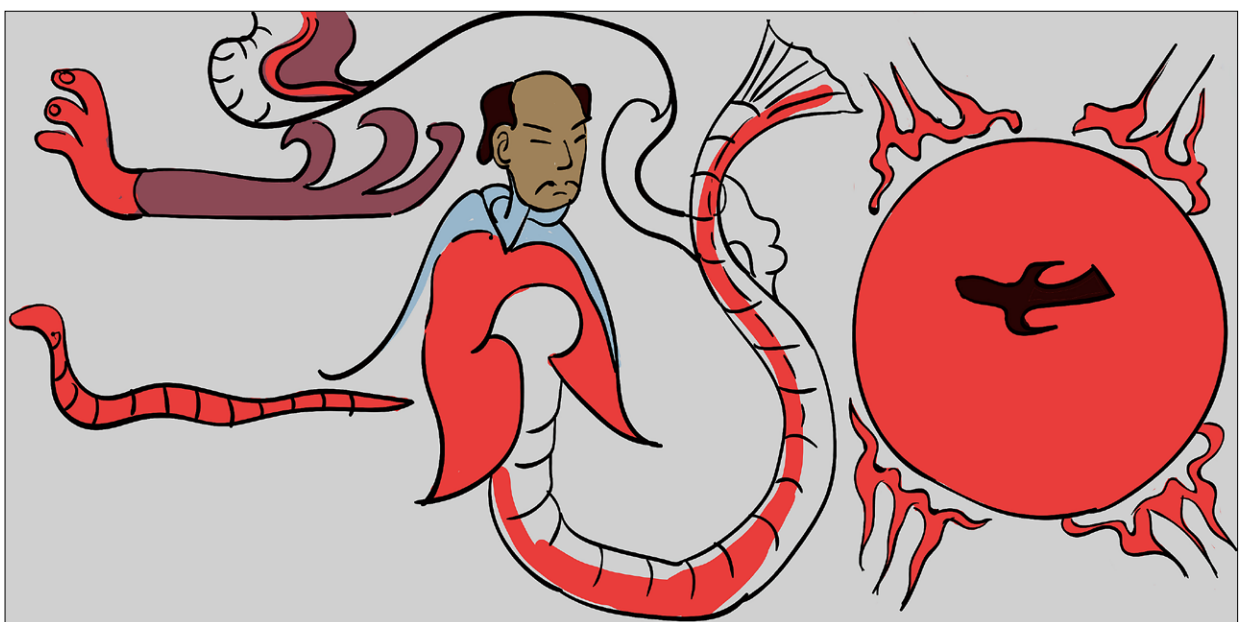

Fig. 2. Graphic reconstruction of mural painting, 2020; painted by D. Yang.

No. 1 – a winged snake among fog and clouds;
No. 2 – a crow flying against the background of a large image of the Sun with flames around (Fig. 1, 2);
No. 6, 7, 8 – white tiger, grinning and running against the background of clouds;
Nos. 9 and 10 – a peacock that looks like a mermaid;
No. 20 – clouds.

In the places where the walls meet the ceiling, there was a fresco made of five hollow brick slabs. In the center, one can see a sitting dressed bear around which there are clouds, under it a white tiger and a dark green dragon, grinning at each other. Such images of predatory animals were supposed to be the guards of the soul of the deceased on the way to paradise. Closer to the foreground, a fairy-tale prince with a human head and bird feathers was depicted, who spread his wings before flight—a symbolic angel, the guide of the soul to heaven. The theme of the rectangular fresco on the ceiling is reminiscent of the subject composition of the Mawangdui silk funeral blanket, which also depicts the soul's journey to paradise.

Despite the relatively small number of images in the tomb, they became a real breakthrough in terms of imagery, composition and pictorial techniques. As can be seen from the example of the murals of Bu Qianjun's tomb, the deity is not depicted there, and this later became a model for later Han frescoes. But the central theme was the Duality and the Five Primary Elements, although animistic images of dragons, white tigers and peacocks remained. In the Han period, animistic pictures acquired a different religious meaning and symbolized the Four Spirits and the four cardinal points (a dark green dragon, a white tiger, a bright red peacock, a turtle with a snake).

The innovation of the Bu Qianqiu fresco is also the rejection of the canonical pattern and the use of vivid lines, conveying the dynamism of the figures with their outlines and width, the use of bright red to cover large and small fragments, often next to black outline lines.¹⁴ The faces and arms of the figures were painted light brown, and the clothes were modeled with light green and purple strokes. Colored lines and spots could come close to black or recede from them. It is believed that it was this romantic style of mural painting that became the forerunner of the traditional Chinese technique of depicting human figures.

Even earlier, namely in 1957, in the vicinity of Luoyang, a Han period burial, dated 48–7 BC, was discovered, which was dated to a later time than that of Bu Qianqiu. Despite geographical proximity and belonging to the same era, these burials differ in their fresco painting. The later tomb showed the changes that took place in the fresco murals. For example, a prefabricated mural of 12 hollow bricks depicts only the moon, the sun and stars, where the sun and the moon are at the edges of the fresco, and the stars are surrounded by clouds. The interior combines painted and empty planes. Numerous vivid images adorn the top of the wall that divides the front and back chambers

of the tomb and the top of the back wall. The fresco on the front surface of the partition is composed of two parts. The upper part consists of three hollow bright polychrome brick slabs. The lower part, corresponding to the horizontal beam, is also formed of hollow brick slabs whitewashed with lime. The fresco of the lower part has a length of 206 cm and a width of 25 cm. It depicts a multi-figured, somewhat exaggerated composition of 13 people, which illustrates the famous legend of the two peaches, which caused the death of three warriors of Prince Jinghong with Qi, known in the Chronicle of Yanji. Significantly, this legend has something in common with the fable of the judgment of Paris, since the prince, who wanted to get rid of the vain warriors, gave only two peaches to three soldiers for the worthiest of them, and that was why the warriors killed each other.

The middle of the central part is occupied by the image of a giant bear on a vertical hollow brick. An immortal with jade in his hands is portrayed on both sides of the bear's head. An animal with a cat's face and a human body is drawn between the bear's head and the jade; under the bear—there are bright red turtles and snakes; above it, there is a peacock; on the left and right sides—dark brown dragons and white tigers. The upper left corner is adorned with an ochre red leopard, and the upper right corner features a green monkey. Similar images decorate and triangular hollow bricks. In the center of the images, on triangular bricks, there is a jade stone in the sky, for which black and white bears are fighting. A yellow deer is depicted above the black bear, in the lower part of the fresco, there is a supernatural creature with a human head and the body of an animal, which is chasing a horse.

Over time, the colors in the central and lower parts of the fresco have lost their clear outline. The color palette is more varied than that of Bu Qianqiu. The used colors are bright red, ochre red, purple, dark blue, light yellow, light brown and light green.

In some cases of murals of the Han times, a drawing of the outline of the depicted object appears, but the line remains central, and the color only complements it.

A characteristic feature of mural painting in Henan in the Henan province is its dynamism, conveyed through the gestures of the figures depicted, but the background space for the images is not filled with anything, and the scattered images make a long line.

Means of figurative expression are used in the paintings in Luoyang in the Liaodong province. These murals are characterized by dynamism and a closeness of composition. Scenes of aristocratic life, entertainment, travel and celebrations became the subjects of the murals in Laoyan. The image of a ceremonial exit became a traditional subject of Laoyan murals. Luoyang's murals were aimed primarily at a vivid reflection of the life of the aristocracy, while using the figurative means of the past and adding their individuality of the creative manner.

Fig. 3. Dancers and Musicians mural painting in the tomb of Helinge'er Han (the Eastern Han Dynasty, Helinge'er district, Hohhot at Horing'er [Helinge'er 和林格爾] in Hohhot [Huhehaote 呼和浩特].

In Henan murals, the composition has the character of a frieze, but in Luoyang murals, figures are located throughout the entire image field. In the traditional Luoyang storyline *Parade Departure*, the dynamism is emphasized with the help of composition, outlines of figures and colors. According to tradition, the central place of the composition, around which the plot itself unfolds, is occupied by the cart of an aristocrat surrounded by his retinue, and the movements of both people and horses are conveyed with intentional exaggeration, in order to show mobility. The horses either stand on to the hind legs, or turn their heads as if they want to throw off the rider. Attention to the drawing of details became a hallmark of Luoyang's plot—the axes of the cart, hairstyles, clothes, horse armor. The same attention to detail became a common feature of Han murals. A general characterization of Han period murals would be as follows:

- despite not dealing away with the figurative and artistic means of the past, they sought new forms of artistic expression;
- they moved away from conventional symbolism towards realism;
- the person became the central theme of the mural;
- despite the attention to the drawing of details, the actuality of gestures and the transferring of movement, a system for the presentation of inner human emotions was not developed, therefore, along with the detailing of clothes, horses and carts, people's

faces were portrayed as without emotion and in a schematic manner.

The last period of the Han Dynasty, namely the Eastern Han Dynasty, was distinguished by the spread of the use of decorated stone slabs and hollow bricks. The frescoes of the Eastern Han period increased in scale and their plots were limited to the theme of the Four Spirits, as well as scenes from the earthly life of the deceased. The topic of the soul's journey to paradise practically disappeared, which indicates the domination of realistic images over afterworld mystical and religious ones with hidden meaning (Fig. 3, 4).

Conclusions

There are several types of plots of the murals of the tombs of the Han period:

- 1) the image of rural labor, gardens, grazing, hunting, reflecting the activities of servants and workers in the estate of the deceased owner;
- 2) reflection of the social status of the owner of the tomb, their image with subordinates or superiors, during travel or hostilities;
- 3) the privacy of the owner of the tomb shrine, banquet scenes, playing music, dancing;
- 4) historical figures—exponents of Confucian ethic—as examples of moral qualities for the owner of the tomb—sages and philosophers of antiquity like Confucius, Lao Tzu and Duke Wen of Zhou,

Fig. 4. Graphic reconstruction of a mural painting, 2020; painted by D. Yang.

- the righteous Jing Ke and Wu Zixu, as well as relatives—Ding Lan and Tsiu Hu;
- 5) mythological plots with creatures of heavenly rulers, fairies, birds and animals, personifying the heavenly world, good and evil creatures;
  - 6) images symbolizing the positive fusion of heaven and man—unicorns and deities;
  - 7) symbols of the four celestial constellations in the form of four animistic deities, as well as luminaries—the sun, moon, stars and clouds.

Such images covered the walls, ceiling and doors of the tomb. There were images of dancers and musicians, warriors on chariots, women dressed in expensive clothes.

Many similarities were noted between the cult of the afterlife in Egypt and China of the Han dynasty. In both cases, wall paintings depicting the earthly life of the owner and his family, gods and servants were made.

Analysis of the compositional and plot construction of murals of the Han era makes it possible to determine the following characteristic features: the conventionality and maximum laconicism of the image combined with a limited color palette; the distribution of drawings of half-humans, half-animals, fantastic creatures; a schematic representation of people without drawing faces and costumes, pictures of leisurely scenes—singing and dancing; the dominance of red combined with black, white and ochre. In tombs of famous military figures, there were more

complex plot compositions depicting travelling officials, chariots and horse riders.

Despite the fact that the painting canons known later were not yet developed, contemporaneous artists were able to innovate plot transmission, express the individualism of the images, and displayed an attention to detail. The murals of burial tombs of that time still retain a powerful connection with the mystical and animistic paintings of previous centuries (images of sacred animals, including animals, expressing the four cardinal points or acting as guardian spirits of the soul on the way to paradise, pictures of fantastic creatures and spirits). However, the features of realism became increasingly visible in them, expressed in the gradual replacement of mystical plots with realistic ones. The peculiarity of the mural painting of the tombs of the Han era is that unlike, say, the frescoes of Kievan Rus were stationary, integral and were made on-site on wet plaster. The Han mural was essentially prefabricated and consisted of separate fragments painted on hollow previously prepared bricks and stones, which were numbered and, already painted, were installed in the right places in the tombs.

Unlike the ancient Egyptian burial murals, which were stationary, integral, executed according to clear canons, the figures were depicted partly in profile, partly in full face and static, the painting was performed according to preliminary markings, the ancient Chinese murals of the Han era were more conventional, assem-

bled from many independent plot fragments. They are often abstract, sometimes with blurred image contours, and in realistic plots, poses are exaggerated to display movements, but the face, in contrast to the murals of Ancient Egypt, remained schematic. Han wall painting testifies to the fact that it reflected not only native subjects but also externally borrowed mythological ideas, noticeably in the commonality of certain subjects with

other countries. It is believed, that it was in the Han era that a breakthrough occurred from the entirely mystical worldview towards realism and an understanding of the importance of the role of man in the world around him, and although Han mural painting could not get rid of the strong dependence on mysticism of previous centuries, it laid the foundations for original Chinese painting and means of truthfully depicting the surrounding world.

References / Bibliografia

- Chen Yaoting, *Taoism in the People's Republic of China*, [in:] *The Encyclopedia of Taoism*, ed. F. Pregadio, London–New York 2008, p. 174–175.
- Fitzgerald Charles Patrick, *China: A Short Cultural History*, Greenwood 1954.
- Ivashko Yulia, Kuśnierz-Krupa Dominika, Chang Peng, *History of origin and development, compositional and morphological features of park pavilions in Ancient China*, "Landscape Architecture and Art" 2020, vol. 15, No. 15, p. 78–85.
- Ivashko Yulia, Kuzmenko Tetiana, Li Shuan, Chang Peng, *The influence of the natural environment on the transformation of architectural style*, "Landscape Architecture and Art" 2020, vol. 15, No. 15, p. 101–108.
- Ivashko Yulia, Chernyshev Denys, Chang Peng, *Functional and figurative and compositional features of traditional Chinese pavilions*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2020, No. 61, p. 60–66.
- Orlenko Mykola, Ivashko Yulia, *The concept of art and works of art in the theory of art and in the restoration industry*, "Art Inquiry. Recherches sur les arts" 2019, vol. XXI, p. 171–190.
- Orlenko Mykola, Dyomin Mykola, Ivashko Yulia, Dmytrenko Andrii, Chang Peng, *Rational and Aesthetic Principles of Form-Making in Traditional Chinese Architecture as the Basis of Restoration Activities*, "International journal of conservation science" 2020, vol. 11 (2), p. 499–512.
- Zhang Anzhi, *A History of Chinese painting*, Beijing 2002.
- Виноградова Надежда Анатольевна, *Искусство средневекового Китая*, Москва 1962.
- Кравцова Марина Евгеньевна, *История культуры Китая*, Москва 2003.
- Цао Юэ, *Сопоставительный анализ фресковой живописи даосизма и православия XIV–XV веков в Китае и на Руси*, диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения, Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена, Санкт-Петербург 2008.
- ¹ Н. Виноградова, *Искусство средневекового Китая*, Москва 1962.
- ² М. Кравцова, *История культуры Китая*, Москва 2003.
- ³ A. Zhang, *A History of Chinese painting*, Beijing 2002.
- ⁴ Y. Chen, *Taoism in the People's Republic of China*, [in:] *The Encyclopedia of Taoism*, ed. F. Pregadio, London–New York 2008, p. 174–175.
- ⁵ Ю. Цао, *Сопоставительный анализ фресковой живописи даосизма и православия XIV–XV веков в Китае и на Руси*, диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения, Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена, Санкт-Петербург 2008.
- ⁶ M. Orlenko, Y. Ivashko, *The concept of art and works of art in the theory of art and in the restoration industry*, "Art Inquiry. Recherches sur les arts" 2019, vol. XXI, p. 171–190.
- ⁷ Y. Ivashko, D. Kuśnierz-Krupa, P. Chang, *History of origin and development, compositional and morphological features of park pavilions in Ancient China*, "Landscape Architecture and Art" 2020, vol. 15, No. 15, p. 78–85; Y. Ivashko, T. Kuzmenko, S. Li, P. Chang, *The influence of the natural environment on the transformation of architectural style*, "Landscape Architecture and Art" 2020, vol. 15, No. 15, p. 101–108; Y. Ivashko, D. Chernyshev, P. Chang, *Functional and figurative and compositional features of traditional Chinese pavilions*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2020, No. 61, p. 60–66; M. Orlenko, M. Dyomin, Y. Ivashko, A. Dmytrenko, P. Chang, *Rational and Aesthetic Principles of Form-Making in Traditional Chinese Architecture as the Basis of Restoration Activities*, "International journal of conservation science" 2020, vol. 11 (2), p. 499–512.
- ⁸ Y. Ivashko, D. Kuśnierz-Krupa, P. Chang, op. cit.; Y. Ivashko, T. Kuzmenko, S. Li, P. Chang, op. cit.; Y. Ivashko, D. Chernyshev, P. Chang, op. cit.
- ⁹ C.P. Fitzgerald, *China: A Short Cultural History*, Greenwood 1954; Yü. Ivashko, D. Chernyshev, P. Chang, op. cit.
- ¹⁰ C.P. Fitzgerald, op. cit.
- ¹¹ Ibidem; Y. Chen, op. cit.; A. Zhang, op. cit.
- ¹² C.P. Fitzgerald, op. cit.; A. Zhang, op. cit.
- ¹³ C.P. Fitzgerald, op. cit.
- ¹⁴ Ibidem.

Abstract

The influence of external and internal factors on the formation of the figurative language of the burial murals of the Han period has been analyzed. The ancient Chinese burial murals in the tombs of the Han era are known much less than traditional Chinese painting and architecture. Therefore, using the methods of historical analysis, comparative analysis, the analytical method and graph-analytical method, the influence of the worldview and religious ideas of the Han period on the figurative language of the murals of tombs was determined, and the main plot compositions and descriptions of typical performance techniques were listed. The specificity of the frescoes of the Han period was that they were composed of individual details—hollow bricks or stone slabs painted outward on a white base. They were numbered and installed in the appropriate places. It is believed that it was the funeral frescoes of the Han era that became an innovative breakthrough in painting towards a realistic, rather than fantastic and mystical, depiction of the world.

Streszczenie

W artykule przeanalizowano wpływ czynników zewnętrznych i wewnętrznych na kształtowanie się języka figuratywnego malowideł funeralnych z okresu dynastii Han. Starożytne chińskie ściennie malowidła funeralne w grobowcach z epoki Han są znacznie mniej znane niż tradycyjne chińskie malarstwo i architektura. W związku z powyższym za pomocą metod analizy historycznej, analizy porównawczej, metody analitycznej i metody analityczno-graficznej określono wpływ światopoglądu i idei religijnych okresu dynastii na język figuratywny malowideł grobowców, tematykę głównych kompozycji i opisy. Wymieniono także typowe techniki wykonawcze. Specyfika fresków z okresu dynastii Han polegała na tym, że składały się z pojedynczych elementów – cegły drążonej lub kamiennych płyt pomalowanych na zewnątrz, na białej podstawie. Zostały one ponumerowane, a następnie zainstalowane we właściwych miejscach. Uważa się, że właśnie freski pogrzebowe z epoki Han stały się przełomem w malarstwie w kierunku realistycznego, a nie fantastycznie mistycznego odzwierciedlenia świata.

Roman Marcinek*

orcid.org/0000-0001-9985-2518

Barokowy portal w romantycznym pałacu Dzięki – okoliczności transferu XVII-wiecznego detalu do Wiązownicy-Kolonii

Baroque Portal in the Romanticist Dzięki Palace— Circumstances of the Transfer of a Seventeenth-Century Detail to Wiązownica-Kolonia

Słowa kluczowe: detal architektoniczny, kamieniarka barokowa, translokacja obiektu, barok, romantyzm

Keywords: architectural detail, Baroque stonework, object translocation, Baroque, Romanticism

Dwór w Podzamczu Chęcińskim

Wtórne użycie elementów konstrukcyjnych i detalu architektonicznego, materiałów pochodzących z rozbiorów i przebudów gmachów wcześniejszych, to dawna i powszechna praktyka. Całkowita destrukcja obiektu jest dość rzadka, wynika z nieodwracalnych strat (np. wojennych, żywiołowych) lub ze względów ideologicznych (np. doszczętne niszczenie pomników i nekropolii). Przykłady wykorzystania starszych elementów budowlanych można mnożyć (np. wykorzystanie rezydencji w Kamieńcu Żąbkowickim jako źródła materiałów budowlanych dla odbudowywanej po roku 1945 Warszawy). Nieco odrębną kategorią jest efektowny detal „znikający” z powodów estetycznych, traktowany jak dzieło sztuki, cywilizacyjny artefakt (np. kolumny z rzymskich Pompejów zdobiące portyk kościoła w Mysłakowicach). Elementy takie często translokowano, by w nowym miejscu mogły cieszyć oczy zdobywców i nabywców. Muzea Berlina, Paryża czy Londynu do dziś są tego doskonałym dowodem. Detale pochodzące ze sztandarowych budowli od lat

The mansion at Podzamcze Chęcińskie

The secondary use of construction elements and architectural details, materials, obtained from demolition and reconstruction of earlier buildings, has been a long and common practice. The total destruction of an object is quite rare, it results from irreversible losses (e.g. war, natural disasters) or ideological reasons (e.g. complete destruction of monuments and necropolises). Examples of the use of older building elements can be multiplied (e.g. the use of the residence in Kamieniec Żąbkowicki as a source of building materials for Warsaw, which was rebuilt after 1945). A slightly different category is the impressive detail “disappearing” for aesthetic reasons, treated as a work of art, a civilization artifact (e.g. columns from Roman Pompeii decorating the portico of the church in Mysłakowice). Such elements were often relocated so that they could please the eyes of conquerors and buyers in a new place. The museums in Berlin, Paris and London are perfect examples of this until today. Details from flagship buildings have been “virtually” joined by researchers for years. The situation

* mgr, główny specjalista Narodowego Instytutu Dziedzictwa, rzeczoznawca Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków

* MA, the leading specialist for the National Heritage Board of Poland, an expert for the Historical Monuments & Art Conservators Association Poland

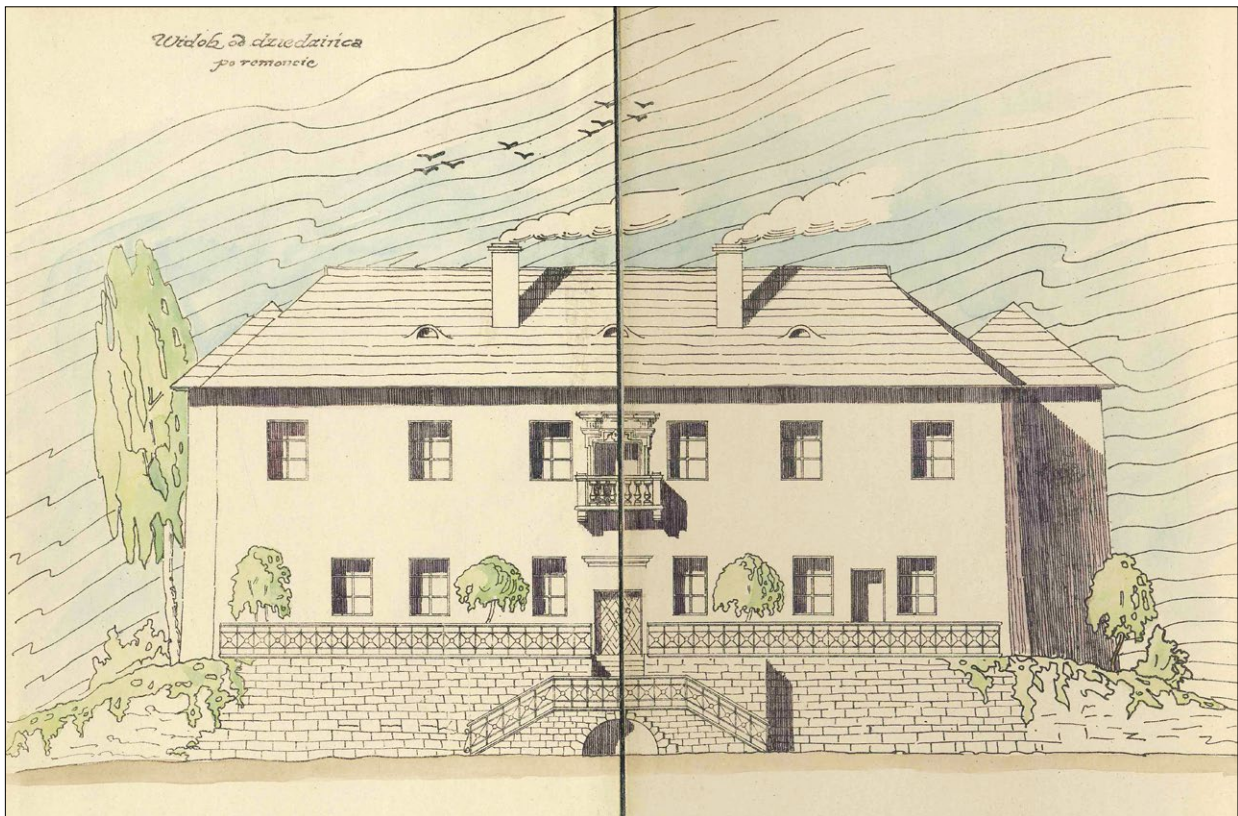
Cytowanie / Citation: Marcinek R. The Baroque portal of the romantic Dzięki Palace: the circumstances of the transfer of this 17th-century detail to Wiązownica-Kolonia. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

Otrzymano / Received: 7.07.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 18.07.2020

doi: 10.48234/WK63DZIEKI

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Dwór Na Skale w Podzamczu Chęcińskim, inwentaryzacja z lat dwudziestych XX wieku; AP Kielce, Dyrekcja Robót Publicznych, Projekt remontu „Zameczku” w Podzamczu Chęcińskim, pow. kielecki, 1925, sygn. 17 942.

Fig. 1. Na Skale Mansion in Podzamcze Chęcińskie, survey from the 1920s; AP Kielce, Dyrekcja Robót Publicznych, Projekt remontu „Zameczku” w Podzamczu Chęcińskim, pow. kielecki, 1925, sign. 17 942.

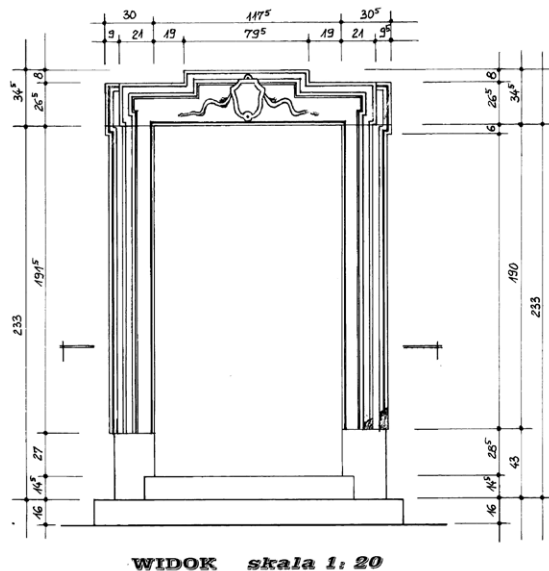
są „wirtualnie” łączone przez badaczy. Gorzej z obiektami niższej rangi, które nie niosą wartości uniwersalnych, choć są istotne dla regionalnej historii i kultury materialnej¹. Stąd radość autora z odnalezienia w pałacyku Dzięki w Wiązownicy-Kolonii barokowego portalu, który niemal 200 lat temu zabrano z pierwotnej lokalizacji w odległym o 84 kilometry Podzamczu Chęcińskim.

Wiek XIX był w Polsce okresem, w którym wiele znaczących wcześniej obiektów uległo destrukcji, często zagładzie. Nie były potrzebne w zmienionej strukturze kraju podzielonego zaborami, zabrakło ludzi i instytucji, które niegdyś miały je w swej pieczy. Przykładem zasadniczej zmiany rangi i funkcji może być dwór starostów chęcińskich w Starochęcinach (dziś Podzamczu Chęcińskim). Pierwotnie starostwo było uposażeniem królewskich wdów, rezydujących w chęcińskim zamku. Później, jako że należało do najbardziej zyskownych, przeszło w ręce wpływowych rodzin: Szafranców, Dębińskich, Myszkowskich. Ich pierwotna budowla rezydencjonalna u stóp zamku umiejscowieniem (na naturalnym wzniesieniu, nad stawem) i rzutem przywodzi na myśl dwory typu wieżowego (np. w podkrakowskich Branicach). Obiekt ten został zaadaptowany podczas rozbudowy w XVII wieku. Zachowane mury sięgają pierwszego pietra istniejącego dworu². Przed nim, na osi wejścia,

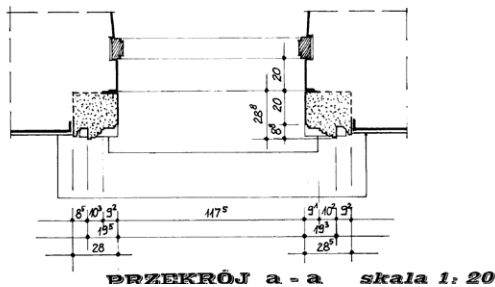
is worse for objects of lower rank, which do not carry universal values, although they are important for regional history and material culture. Hence the author’s joy in finding a Baroque portal in the Dzięki Palace in Wiązownica-Kolonia, which was taken almost 200 years ago from its original location in Podzamcze Chęcińskie, 84 kilometers away.

The nineteenth century in Poland was a period when many previously significant objects were dilapidated, often destroyed. They were not necessary in the changed structure of the country divided by partitions, there were no more people and institutions that looked after them before.

An example of a fundamental change in its rank and function can be the manor of the Chęciny governors (starosts) in Starochęciny (today Podzamcze Chęcińskie). Originally the starosty was the emolument of the royal widows residing in the castle of Chęciny. Later, as it was one of the most profitable, it went into the hands of influential families: Szafraniec, Dębiński, Myszkowski. Their original residential building at the foot of the castle, with its location (on a natural hill, by a pond) and its layout, brings to mind tower-type mansions (e.g. in Branice near Cracow). This object was adapted during its extension in the seventeenth century. The preserved walls reach the first floor of the existing manor house.² During archaeological ex-

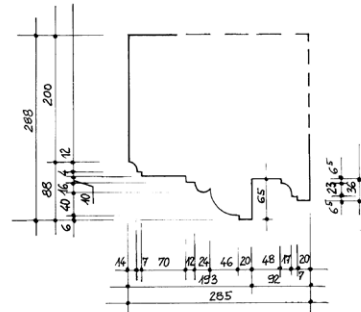

WIDOK skala 1:20

PRZEKRÓJ a - a skala 1:20

DWÓR GÓRNY na skale
INWENTARYZACJA MARMUROWEGO
PORTALU W ELEWACJI POŁUDNIOWEJ

SZCZEGÓŁ "A"
 skala 1:5

Ryc. 2. Dwór na Skale w Podzamczu Chęcińskim, inwentaryzacja marmurowego portalu w elewacji południowej, 2011; „Badania architektoniczne zespołu dworskiego w Podzamczu Chęcińskim”, oprac. W. Niewalda et al., Kraków 2011.

Fig. 2. Na Skale Mansion in Podzamcze Chęcińskie, inventory of the marble portal in the south elevation, 2011; “Badania architektoniczne zespołu dworskiego w Podzamczu Chęcińskim”, by W. Niewalda et al., Kraków 2011.

w dolnej części wzgórza, podczas badań archeologicznych znaleziono kamienny pomost, wsparty na masywnych arkadach³.

Zachowany współcześnie dwór posadowiony jest na skalistym wzniesieniu, z wglądem na północny zachód (na zamek) oraz południe (dolina Czarnej Nidy). W literaturze długo przyjmowano, że obiekt powstał około roku 1637⁴. Pierwsi sformułowali to błędne przekonanie regionaliści ks. Witalis Grzeliński i Michał Rawita-Witanowski⁵. Dziś datowanie przesunięto na okres po roku 1602, czas urzędowania Stanisława Branickiego⁶. Po jego śmierci w 1615 dwór (ze starostwem) otrzymał Jan Klemens Branicki⁷. Budynek był jednotraktowy, parterowy z czterema alkierzami (dwa podczas późniejszych przebudów usunięto)⁸ i wyposażeniem w kamieniarkę zdobną herbem Branickich. W takiej postaci trwał do połowy XVII wieku⁹. W roku 1654 Jan Klemens przekazał starostwo synowi, hrabiemu Janowi Klemensowi z Ruszczy, marszałkowi nadwornemu i staroście chęcińskiemu, żonatemu z Katarzyną Aleksandrą z Czarnicy Czarniecką. Hrabia Branicki z kolei odstąpił starostwo, za konsensem z 20 sierpnia 1663, bohaterowi wojny ze Szwecją Stefanowi Czarnieckiemu¹⁰, a ten jednemu ze swych podkomendnych¹¹.

Przebudowa po wojnie szwedzkiej wprowadziła istotne zmiany. Na istniejących murach nadbudowano piętro¹², a jako jedno z nowych pomieszczeń adaptowano dawny lamus. Na parterze i piętrze budynek

cavations a stone pier, supported on massive arcades, was found in front of it, on the axis of the entrance, in the lower part of the hill.³

The manor house, preserved today, is situated on a rocky hill, with a view to the north-west (the castle) and the south (the Czarna Nida valley). In literature it was long assumed that the building was made around 1637.⁴ The first to formulate this misconception were regionalists: pr. Witalis Grzeliński and Michał Rawita-Witanowski.⁵ Today the dating has been changed to the period after 1602, Stanisław Branicki's tenure.⁶ After his death in 1615, the manor (with the starosty) was given to Jan Klemens Branicki.⁷ It was a one-bay, one-story building with four alcoves (two of which were removed during later reconstructions)⁸ and equipped with stonework decorated with the Branicki coat of arms. It survived in this form until the mid-seventeenth century.⁹ In 1654 Jan Klemens handed over the starosty to his son, count Jan Klemens from Ruszcza, the Court Marshal and the Starost of Chęciny, married to Katarzyna Aleksandra née Czarnca Czarniecka. Count Branicki, in turn, ceded the starosty, on the consensus of August 20, 1663, to Stefan Czarniecki, the hero of the war with Sweden,¹⁰ and he later transferred it to one of his subordinates.¹¹

The reconstruction carried out after the Swedish war introduced significant changes. A second floor was added to the existing walls,¹² and an old lumber room

Ryc. 3. Andriej J. Storozhenko, miniatura pędzla Stanisława Marszałkiewicza; kopia w zbiorach autora.

Fig. 3. Andrey Y. Storozhenko, a miniature painted by Stanisław Marszałkiewicz; a copy in the author's collection.

Ryc. 4. Wasilij W. Pogodin; kopia portretu w posiadaniu A. Pietrowa, właściciela pałacu Dzięki.

Fig. 4. Vasily W. Pogodin; a copy of the portrait belonging to the owner of the Dzięki Palace.

ozdobiono gankami, z których – podobnie jak z okien pawilonów alkierzowych – roztaczał się widok na ogrody¹³. Podczas przebudowy wykorzystano istniejącą kamieniarę.

Współcześnie zachowany szcążkowo detal architektoniczny to uskokowe, uszate, profilowane portale. Niestety, większość herbów została przez wieki skuta – zachował się kartusz z herbem Gryf w wyjściu na balkon, a we wnętrzu budynku jeszcze jeden, skromniejszy, wykonany z wapienia¹⁴. Te ozdobniejsze, zwieńczone przełamującym się belkowaniem i gzymsem, sporządzone z miejscowego barwnego marmuru, znajdowały się kiedyś w wejściach do dworu. Tylko jeden przetrwał *in situ* (choć zdekompletowany – brakuje baz, które odjęto, dostosowując dawne drzwi na taras do funkcji okna) – w wyjściu na balkon elewacji północnej. Kolejni właściciele nie zmieniali wystroju architektonicznego.

Po upadku powstania listopadowego majątki skarbowe w Królestwie Polskim (tzw. dobra narodowe)¹⁵, m.in. Chęciny, przejął car. Mógł nimi (lub dochodami z nich płynącymi) dowolnie dysponować, nagradzać kogo zechciał¹⁶. Były to tzw. donacje, przeznaczone w pierwszej fazie dla Iwana F. Paskiewicza, od 1832 Namiestnika Królestwa Polskiego¹⁷, i jego najbliższego otoczenia – urzędników i oficerów¹⁸.

W roku 1835 dawne starostwo chęcińskie poszło w ręce gen. Andrieja J. Storozhenki (1790–1858)¹⁹. To ponura postać. Pochodził z rodziny ukraińskich dworjan. Od 1806 służył w armii carskiej. W 1817 prze-

(“lamus”) was adapted as one of the new rooms.

The building was decorated with porches on the ground floor and the first floor, from which—like from the windows of alcove pavilions—there was a view of the gardens.¹³ During the reconstruction the existing stonework was used. The residual architectural details preserved are stepped, wing, profiled portals.

Unfortunately, most of the coats of arms have been removed over the centuries; a cartouche with the Gryf (Griffin) coat of arms has been preserved in the balcony, and inside the building there is another one, more modest, made of limestone.¹⁴ The more decorative portals, topped with broken entablature and a cornice, made of local colored marble, used to be at the entrances to the manor. Only one has survived *in situ* (although incomplete: there are no bases, which were removed, while adapting the old terrace door to the function of a window), in the balcony of the north elevation. The next owners did not change the architectural décor.

After the fall of the November Uprising, treasury estates in the Kingdom of Poland (so called national goods),¹⁵ including Chęciny, were taken over by the Tsar. He could use them (or the income obtained from them) freely, reward whomever he wished.¹⁶ They were the so called donations, intended initially for Ivan F. Paskevich, from 1832 the Governor of the Kingdom of Poland,¹⁷ and his acquaintances—officials and officers.¹⁸

In 1835, the former starosty of Chęciny was given to General Andrey Y. Storozhenko (1790–1858).¹⁹ He

szedł w stan spoczynku i kontynuował karierę w kancelarii specjalnej Ministerstwa Policji. Do Królestwa Polskiego trafił w 1832. Kiedy Paskiewicz polecił gen. Iwanowi O. de Witte zorganizowanie Komisji Śledczej dla Przesiępców Politycznych (szło o zwalczanie popowstaniowej partyzantki Tomasza Zaliwskiego), ten pomyślał o Storozhenko, pułkowniku korpusu żandarmerii, którego lojalności był pewien. Awansowany do stopnia generał-majora, został w styczniu 1834 prezesem komisji urzędującej w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Zawzięcie tropił spiski, a przy okazji – wykorzystując swą pozycję – przywłaszczył sobie wiele pamiątek i dzieł sztuki²⁰. W roku 1841 złożył rezygnację i 25 marca 1842 przeszedł do służby cywilnej w randze tajnego radcy i senatora. Objął funkcję przewodniczącego Rządowej Komisji Spraw Wewnętrznych i Duchownych Królestwa Polskiego z prawem zasiadania w Ogólnym Zebraniu Warszawskich Departamentów Rządzącego Senatu²¹.

Mógł więcej czasu poświęcić swym dobrom, choć raczej nie miał do nich serca. Niemal od razu oddał je w administrację (*de facto* dzierżawę) przedstawicielom lokalnej polskiej szlachty i chęcińskim Żydom²². Zespół dworu w Starochęcinach zaczęto przekształcać w gospodarstwo rolne, a barokowej rezydencji przypadła niezbyt imponująca rola spichlerza²³. W związku ze zmniejszeniem otworów drzwiowych i okien zniszczono wiele elementów barokowej kamieniarki. Do starego detalu nie przywiązywano wagi, część trafiła z dworu na Podzamcze do bożnicy w Chęcinach²⁴. Jedną z framug wykorzystano podczas remontu kościoła w Starochęcinach²⁵, inne porzucono na terenie ogrodu. O tych, znajdujących jeszcze na początku XX wieku, pisali W. Grzebiński i M. Witanowski: „Natrąfiliśmy tylko na ciosy kamienne służące za ławki ogrodowe, a wyrwane z obramień pałacowych, jak dowodzą zachowane na nich Gryfy”²⁶. Marmurowy portal wejściowy zniknął z Podzamcza.

Translokacja portalu

Szczęśliwie nie przerobiono go na drogowy tłuczeń, lecz – troskliwie zabezpieczony – przewieziono kilkadziesiąt kilometrów na wschód, do Wiązownicy-Kolonii, koło Staszowa. Budowany w latach czterdziestych XIX wieku pałac Dzięki był wiejską rezydencją senatora Wasilija W. Pogodina. Wchodziła ona w skład majoratu Osiek otrzymanego od cara „na dowód szczególnej łaski”, podobnie jak folwark z wójtwstwem Osiek, folwarki: Bukowa, Strzegom i Wiązownica oraz wsie: Osiecka Wola, Niecieczko, Pliskowola, Sucha Wola, Długa Wola i Mała Wola. Warto jednak zastrzec, że własność donacyjna różniła się zasadniczo od prywatnej. Obdarowany, wchodząc w posiadanie majątku, miał swobodę w zarządzaniu nim i dysponowaniu dochodami, jednak dóbr nie mógł ani sprzedać, ani zastawić²⁷, *de facto* pozostawały one majątkiem państwowym. W szczegółowych regulacjach ukryto niejedną pułapkę, np. przyjmujący majorat

was a gloomy figure. He came from a family of Ukrainian courtiers. From 1806, he served in the Tsar's army. In 1817, he retired and continued his career in a special administrative office of the Ministry of Police. He came to the Kingdom of Poland in 1832. When Paskevich ordered General Ivan O. de Witte to organize an Investigation Commission for Political Criminals (it was to combat Tomasz Zaliwski's post-uprising partisans), he thought of Storozhenko, a colonel of the gendarmierie corps, whose loyalty he was sure of. Promoted to the rank of major general, in January 1834, he became the Chairman of the Commission in the Tenth Pavilion of the Warsaw Citadel. He hunted down conspiracies, and at the same time—using his position—appropriated many souvenirs and works of art.²⁰ In 1841, he resigned and on March 25, 1842, he joined the civil service as a secret counselor and senator. He became the Chairman of the Governmental Committee of Internal and Spiritual Affairs of the Kingdom of Poland and had the right to participate in the General Assembly of Warsaw Departments of the Ruling Senate.²¹

He could devote more time to his estate, although he had no heart for it. He almost immediately handed it over to be administrated (*de facto* he leased it) by representatives of the local Polish nobility and Jews from Chęciny.²² The manor complex in Starochęciny began to be transformed into a farm, and the Baroque residence was turned into an unimpressive granary.²³ Due to the reduction of the size of door openings and windows, many elements of the Baroque stonework were destroyed. The old detail was not paid attention to, some elements were sent from the manor house in Podzamcze to the synagogue in Chęciny.²⁴ One of the door frames was used during the renovation of the church in Starochęciny,²⁵ some others were left in the garden area. W. Grzebiński and M. Witanowski wrote about those still found at the beginning of the twentieth century: “We only came across stone blocks that served as garden benches, torn out of the palace framing, as proven by the Griffins preserved on them.”²⁶ The marble entrance portal has disappeared from Podzamcze.

Relocation of the portal

Fortunately, it was not turned into road rubble, but—carefully secured—transported several dozen kilometers east, to Wiązownica-Kolonia, near Staszów. Built in the 1840s, the Dzięki Palace was the country residence of Senator Vasily W. Pogodin.

It was a part of the Osiek majorate (entailed property) received from the Tsar “as proof of special favor,” as was the farm with the Osiek bailiff office, as were the farms of Bukowa, Strzegom and Wiązownica, and also the villages of Osiecka Wola, Niecieczko, Pliskowola, Sucha Wola, Długa Wola and Mała Wola. It is worth stating, however, that the donated property was fundamentally different from private property. The recipient of the entailed estate was free to manage it and dispose of the income, but he could neither sell nor pledge the

Ryc. 5. Pałac Dzięki w Wiązownicy-Kolonii; fot. R. Marcinek 2019.

Fig. 5. Dzięki Palace in Wiązownica-Kolonii; photo by R. Marcinek 2019.

był zobowiązany do spłacenia ciężących na nim długów. Spadało na niego tyle obowiązków i ograniczeń, że wypada się zastanowić, czy faktycznie „carski dar” był dobrodziejstwem. Szczęściem dla Pogodina było, że nadal pozostawał „w służbie” i z kolejnych nagród mógł dokładać do majątku²⁸.

Pogodin urodził się około roku 1782²⁹ w rodzinie niezamożnego oficera. W roku 1798 trafił do służby państwowej, a w 1803 znalazł miejsce w kancelarii Gubernatora Wojskowego w Smoleńsku. W 1806 odelegowany do Petersburga, do kancelarii General-Intendentu armii, mozolnie wspinał się po szczeblach urzędniczej kariery. W 1831 został General-Intendentem najpierw armii Iwana Dybicza, a później Iwana Paskiewicza. Po wejściu wojsk rosyjskich do Warszawy powierzono mu nadzór nad likwidowanymi departamentami finansowymi Królestwa; otrzymał tytuł rzeczywistego radcy państwowego³⁰. Ścieżki jego kariery wielokrotnie przecinały się z drogami życiowymi Storożenki³¹; obaj brali udział w wojnie rosyjsko-tureckiej w latach 1828–1829 czy w organizacji osadnictwa wojskowego na obszarze cesarstwa; obaj trafili do Królestwa, obaj zasiedli w senacie.

W tym miejscu wypada podkreślić istotną różnicę między Pogodinem a większością nagrodzonych oficerów i urzędników. Koledzy byli z reguły ludźmi bogatymi, więc donacje przyjmowali bez emocji, jako

goods,²⁷ in fact they remained state property. More than one trap was hidden in detailed regulations, e.g. the party taking the entailment was obliged to pay off the debts, if any, connected with it. There were so many obligations and limitations falling upon him that it is worth considering whether the “tsarist gift” was really a benefaction. Fortunately for Pogodin, he was still “in the service” and was able to devote his subsequent awards to the property.²⁸

Pogodin was born around 1782 to the family of an underprivileged officer. In 1798, he entered state service, and in 1803 he was hired in the office of the Military Governor in Smolensk. In 1806, he was delegated to St. Petersburg, to the chancellery of the General-Intendant of the Army, and was laboriously climbing the ranks of a clerk career. In 1831, he became the Intendant General of Ivan Diebitsch’s, and then Ivan Paskevich’s armies. After the Russian troops entered Warsaw, he was entrusted with the supervision of the liquidated financial departments of the Kingdom of Poland and he received the title of a real state Counsellor.³⁰ His career paths crossed many times with those of Storozenko:³¹ they both took part in the Russo-Turkish war of 1828–1829, in the organization of military settlement on the territory of the Empire; they both went to the Kingdom of Poland, and both sat in the Senate. At this point, it should be emphasized that there was a

zaokrąglenie apanaży. Niezamożny z domu Pogodin potraktował majorat, nadany mu oficjalnie 27 czerwca 1836, jako przyszłą majątność rodową, dobra, w których odpocznie po trudach urzędniczo-intendenckiego życia. Dzień 25 października 1840, kiedy otrzymał dziedziczne szlachectwo i herb, był zapewne tym, w którym zdecydował się na budowę pałacu Dzięki (najpewniej było to w latach 1842–1844)³².

Porządkując przestrzeń majoratu, rozdzielając grunty chłopskie i własne, Pogodin kierował się nie tylko kalkulacją, lecz także poczuciem piękna krajobrazu³³. Miejsce na pałac, ukryty w dolinie, wybrał starannie. Nie mamy – jak dotąd – ostatecznej identyfikacji projektanta; przyjmuje się, że jest to dzieło Adama Idźkowskiego, architekta o nieskrępowanej fantazji, który od urzędowego klasycyzmu przechodził bez trudu do form niemających odpowiednika w innych realizacjach³⁴. Eklektyczny, romantyczny, z elementami neogotyku, ma powierzchnię 800 m² i 26 pomieszczeń. Addytywnej bryle pałacyku architekt nadał formę nawiązującą do rycerskiego zamku, łączył cegłę i kamiennej detal. Różnaitego kształtu okna, gzymsy, elementy stolarki, pozornie różne, ale w przemyślany sposób spójne, miały potęgować efekt struktury budowlanej narastającej od pokoleń. Temu samemu służyły stylizowane zabudowania towarzyszące (lodownia, ofi-

Ryc. 6. Pałac Dzięki w Wiązownicy-Kolonii, portal przeniesiony z Podzamcza Chęcińskiego; fot. R. Marcinek 2019.

Fig. 6. Dzięki Palace in Wiązownica-Kolonia, the portal transferred from Podzamcze Chęcińskie, photo by R. Marcinek 2019.

Ryc. 7. Dwór na Skale w Podzamczu Chęcińskim, fragmentarycznie zachowany, analogiczny portal wyjścia na taras pierwszego piętra; fot. Z. Myczkowski 2015.

Fig. 7. Na Skale Mansion in Podzamcze Chęcińskie, partially preserved, analogous portal to the first-floor terrace; photo by Z. Myczkowski 2015.

significant difference between Pogodin and the majority of awarded officers and officials. His colleagues were usually rich people, so they accepted donations without emotions, as a rounding-off of their apanages. Pogodin, who did not come from a well-off family, treated the entailment, officially granted to him on June 27, 1836, as a future family property, an estate where he would rest after the hardships of his work as an official and manciple. The day of October 25, 1840, when he received hereditary nobility and a coat of arms, was probably the day when he decided to build the Dzięki Palace (most likely in the years 1842–1844).³²

Ordering the space of the majorate, separating the peasants' land and his own, Pogodin was driven not only by calculation, but also by the sense of the beauty of the landscape.³³ He carefully chose the site for the palace, hidden in the valley. We have been unable to determine the identity of the designer; it is assumed that it is the work of Adam Idźkowski, an architect with an unlimited imagination, who easily passed from official Classicism to forms that had no equivalent in other projects.³⁴ Eclectic, romantic, with neo-Gothic elements, the palace has a floor area of 800 m² and 26 rooms. The architect gave the additive shape of the palace a form reminiscent of a knight's castle, combining brick and stone details. Various shapes of windows, cornices, and woodwork elements, seemingly differ-

Ryc. 8. Dwór na Skale w Podzamczu Chęcińskim, kartusz z herbem Gryf, fot. Z. Myczkowski 2015.

Fig. 8. Na Skale Mansion in Podzamcze Chęcińskie, a cartouche with the Gryf coat of arms, photo by Z. Myczkowski 2015.

Ryc. 9. Pałac Dzięki w Wiązownicy-Kolonii, kartusz z herbem Gryf; fot. R. Marcinek 2019.

Fig. 9. Dzięki Palace in Wiązownica-Kolonia, a cartouche with the Gryf coat of arms, photo by R. Marcinek 2019.

cyna, budynek zarządcy i stajnia z wozownią). Uzupełnieniem w przestrzeni parku była „17-łokciowa” kamienna kolumna maryjna³⁵.

Kamienna wieża z ceglanyimi detalami to niezwykła (i niepraktyczna) klatka schodowa. Przy niej, w bocznym wejściu do pałacu, wmurowano marmurowy portal z herbem Gryf, wywieziony ze Starochęcin. Artefakt podkreślać miał „starożytny” wystrój architektoniczny pałacyku, był elementem budowy rodowej legendy. Można zapytać, dlaczego umieszczono go tak dyskretnie? Zapewne senator Pogodin nie chciał, by nad wejściem do jego domu widniał cudzy herb. Pałacyk zaprojektowano tak, by sprawiał wrażenie dostawionego do historycznych relikwów, których elementem uczyniono barokowy portal.

Kolejny element kamieniarki wywieziony z Podzamcza Chęcińskiego wmurowano w elewację lodowni w pałacowym parku, co należy rozumieć jako nierzucającą się w oczy próbę dodania charakteru budowlom towarzyszącym. Rola lodowni była szczególnie, bo przy niej zaczynała się jedna z dróg prowadzących do górującego nad rezydencją leśnego parku.

Losy darczyńcy i beneficjenta portalu rozeszły się w roku 1850. Kiedy na jaw wyszły malwersacje w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, a także korupcyjna działalność żony Storożenki, Julii

ent, but thoughtfully coherent, were to intensify the effect of the building structure as if that had been extended over generations. The stylized accompanying buildings (an icehouse, an outbuilding, the governor’s building and a stable with a coach house) served the same purpose. The park space was complemented by a “17-ell” stone Marian column.³⁵

The stone tower with brick details is an unusual (and impractical) staircase. Next to it, in the side entrance to the palace, there is a marble portal with the Gryf (Griffin) coat of arms, taken from Starochęcin.

The artifact was supposed to emphasize the “ancient” architectural décor of the palace, it was an element of building a family legend. One could ask: “Why is it placed so discreetly?” Probably Senator Pogodin did not want someone else’s coat of arms to be displayed above the entrance to his house. The palace was designed in such a way as to give the impression of being added to the historical relics, one of which was a Baroque portal.

Another element of the stonework taken from Podzamcze Chęcińskie was embedded in the facade of the icehouse in the palace park, which should be understood as an inconspicuous attempt to add some character to the accompanying buildings. The role of the icehouse was special, because next to it began one of the roads leading to the forest park towering over the residence.

The fate paths of the donor and the beneficiary of the portal diverged in 1850. When the embezzlements in the Governmental Committee of Internal and Spiritual Affairs were revealed, as well as the corrupt activities of Storożenko’s wife, Julia Bobrowska-Mirkałowa, he retired and went to the Ukraine.³⁶ Probably then the saying that: “The devil is not so terrible if he takes bribes,” was coined.

In 1854, in the era of the disastrous for Russia Crimean war, Pogodin was again appointed Intendant General of the army, operating in the western and southern fringes of the empire. His role was particularly important, because soldiers more often than from a bullet or bayonet, died of diseases and exhaustion.

During the lost war the state became poorer, so instead of a monetary donation, Pogodin was awarded only the Tsarist Order of the White Eagle (January 21, 1855). After the end of the war, on November 7, 1856, he returned to Warsaw and became a Senator again, even the Galician press reported it.³⁷ But he was an old man then. In 1857, at his own request, he was released from further service. He settled in Osiek and tried to blend in with the local gentry. He was a member of the Agricultural Society³⁸ and was respected by the local society. He died on January 21 (February 2), 1863; he was buried in the old parish cemetery in Wiązownica, established and consecrated in 1851. Today only a lonely cross reminds us of the character of this place.

After Pogodin’s death, his heirs, first the senator’s daughter, and then her son, did not extend the building. However, prior to leaving the property in 1914, they kept the building in good condition. After their departure in 1915, a period of stagnation was followed

Bobrowskiej-Mirkałowej, ten przeszedł na emeryturę i wyjechał na Ukrainę³⁶. To ponoć wtedy ukuto powiedzonko, że „Nie taki diabeł straszny, skoro bierze łapówki”.

W roku 1854, w dobie fatalnie toczącej się dla Rosji wojny krymskiej, Pogodina ponownie mianowano General-Intendentem armii operującej na zachodnich i południowych rubieżach imperium. Jego rola była szczególnie ważna, bo żołnierze częściej niż od kuli czy bagnetu marli z chorób i wyczerpania. Podczas przegranej wojny państwo zbiedniało, więc w miejsce donacji pieniężnej Pogodina otrzymał tym razem tylko carski Order Orła Białego (21 stycznia 1855). Po zakończeniu wojny, 7 listopada 1856 wrócił do Warszawy i ponownie zajął fotel senatora; doniosła o tym nawet prasa galicyjska³⁷. Ale był już starym człowiekiem. W roku 1857 na własną prośbę został zwolniony z dalszej służby. Osiadł w Osieku, starał się wtopić w okoliczne ziemiaństwo. Był członkiem Towarzystwa Rolniczego³⁸, cieszył się szacunkiem okolicznej ludności. Zmarł 21 stycznia (2 lutego) 1863; pochowano go na starym cmentarzu parafialnym w Wiązownicy, założonym i poświęconym w 1851. Dziś tylko samotny krzyż przypomina o charakterze tego miejsca.

Od chwili śmierci Pogodina jego spadkobiercy, początkowo córka senatora, a następnie jej syn, nie rozbudowywali obiektu. Do momentu opuszczenia majątku w roku 1914 dbali jednak o utrzymanie budowli w dobrym stanie. Po ich wyjeździe w 1915 nastąpiła stagnacja, a po niej upadek. W roku 1997 pałac Dzięki, opuszczony przez administrację Lasów Państwowych, odkupił Aleksander Pietrow, potomek pierwszego właściciela. Obiekt był w stanie zupełnej dewastacji, bez stropów, okien i drzwi. W roku 2005 zespół pałacowo-parkowy Dzięki wpisano do rejestru zabytków, a trzy lata później rozpoczęto remont.

Stan obecny

Na tle stanu obiektu barokowy portal, odkuty przez któryś z warsztatów chęcińskich³⁹, zachował się bardzo dobrze. Uskokowy, uszaty, profilowany, wykonany w pierwszej połowie XVII wieku z barwnego marmuru (Zygmuntówka), zwieńczony jest przełamującym się belkowaniem i gzymsem⁴⁰. Pierwotnie znajdował się najpewniej w głównym wejściu do dworu starościńskiego. Zachował kartusz ozdobiony Gryfem.

Wymaga drobnych prac konserwatorskich – m.in. usunięcia współczesnych przemalowań na herbie i labrach. W gorszym stanie, wymagającym m.in. uzupełnienia brakujących elementów, jest marmurowe obramowanie okienne, które posłużyło do ozdobienia otworu wejściowego lodowni. W trakcie wizji terenowej i przygotowywania studium historycznego dotyczącego zespołu pałacowo-parkowego w Wiązownicy-Kolonii autorowi nie udało się odszukać brakujących fragmentów.

Barokowe detale powinny pozostać na swym obecnym miejscu jako ślad zamysłu architekta komponu-

Ryc. 10. Pałac Dzięki w Wiązownicy-Kolonii, elementy barokowej kamieniarki wprawione w fasadę parkowej lodowni; fot. Z. Myczkowski 2019.

Fig. 10. Dzięki Palace in Wiązownica-Kolonia, elements of Baroque stonework set into the facade of the park icehouse; photo by Z. Myczkowski 2019.

by a fall. In 1997, the Dzięki Palace, left previously by the administration of the State Forests, was bought by Alexander Petrov, a descendant of the first owner. The building was completely devastated, had no ceilings, windows and doors. In 2005, the Dzięki Palace and park complex were enlisted in the register of monuments, and three years later the renovation began.

Taking into consideration the condition of the object, the Baroque portal, carved by one of the workshops in Chęciny,³⁹ is very well preserved. It is stepped, wing, profiled, made of colored marble in the first half of the seventeenth century, is topped with a broken entablature and a cornice.⁴⁰ Originally it was probably located in the main entrance to the starost's manor. A cartouche decorated with a Griffin has been preserved.

It requires minor conservation, e.g. the removal of contemporary paintings on the coat of arms and labs. Elements in worse condition, e.g. requiring supplementation of missing elements, included a marble window frame, which was used to decorate the entrance to the icehouse. During the field inspection and the preparation of a historical study of the palace and park complex in Wiązownica-Kolonia, the author was unable to find the missing fragments.

The Baroque details should remain in their current place as a trace of the architect's idea of composing a romantic residence and its surroundings, as evidence

jącego romantyczną rezydencję i jej otoczenie, jako dowód na zmienne losy obiektów, na zainteresowania dawnych właścicieli. *Notabene* córka senatora Pogodina, Aleksandra, uważająca się za Polkę, gorliwa katoliczka i filantropka, była ostatnią osobą, która odwiedziła przed egzekucją na stokach Cytadeli Romualda Traugutta. Jej mąż, słynny rosyjski szachista Aleksander Petrow, tak jawnie okazywał w roku 1863 sympatię powstańcom, że w końcu władze carskie zmusiły go do opuszczenia granic imperium. Marmurowy portal z herbem Gryf, pozostając w Wiązownicy-Kolonii, jest także elementem istotnie poszerzającym naszą wiedzę o barokowym wystroju dworu w Starochęcinach.

of the changing fate of the buildings and the interests of the former owners. *Notabene* Senator Pogodin's daughter, Aleksandra, who considered herself a Pole and was a zealous Catholic and philanthropist, was the last person to visit Romuald Traugutt on the slopes of the citadel before he was executed. Her husband, the famous Russian chess player Alexander Petrov, showed his sympathy to the insurgents in 1863 so openly, that the tsarist authorities finally forced him to leave the empire. The marble portal with the Gryf (Griffin) coat of arms, remaining in Wiązownica-Kolonia, is also an element that significantly extends our knowledge of the Baroque interior of the manor in Starochęciny.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- AGAD, Metryka Koronna 208.
Lustracja małopolska dóbr JKM w powiecie chęcińskim leżących 1629, AGAD, Lustracje, oddz. 18, sygn. 33, k. 165–226.
Lustracja starostwa nowo zainkamerowanego Chęciny 1827, AP Kielce, Rząd Gubernialny, Wydział budowlany, sygn. 10 201.

Teksty źródłowe / Source texts

- Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, 1835, t. 17, s. 323; 1837, t. 20.
Idźkowski Adam, *Compositions d'architecture – d'après les differents styles d'architecture*, Paryż 1843.
Idźkowski Adam, *Komplet wzorów na budowę włościańskie*, Warszawa 1846.
Idźkowski Adam, *Projekt drogi pod rzeką Wisłą dla połączenia Warszawy z Pragą*, Warszawa 1828.
Kalendarzyk polityczny na rok 1843 wydany za upoważnieniem rządu przez Franciszka Radziszewskiego w Warszawie, 1843, R. XI, s. 125.
Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim, t. 2: *Gubernia Radomska*, oprac. Jerzy Kowalczyk, Robert M. Kunkel, Wojciech Szymański, W. Boberski, Warszawa 2009.
Krawczuk Wojciech, *Sumariusz Metryki Koronnej. Księgi wpisów podkanclerza Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635*, „Seria Nova”, t. 1, Kraków 1999.
Kronika emigracji polskiej, t. 3, Paryż 1835.
Matricularum Regni Poloniae Summaria, t. 1–5, wyd. Teodor Wierzbowski, Jakub Sawicki, Irena Sułkowska, Józef Płocha, Warszawa 1905–1919, 1961.
Opis starostwa chęcińskiego wyjęty z Lustracji małopolskiej dóbr JKM w województwie sandomierskim leżących 1615, oprac. Dariusz Kalina, [w:] *Chęciny na starej fotografii. Szkice z dziejów miasta*, red. Dariusz Kalina, Kielce–Chęciny 2008.
[Tołstoj Akov N.], *Historyczno-biograficzny rys życia feldmarszałka Księcia Warszawskiego hrabi Paskiewicza Ery-*

wańskiego namiestnika królestwa etc etc., tłum. Wincenty Zajączkowski, Warszawa 1840.

Opracowania / Secondary sources

- Borkowski Julian, *Andriej Storożenko*, „Wrażenia”. *Fragmenty dziennika z lat 1844–1845*, „Niepodległość i Pamięć” 2003, nr 10 (1).
Chęciny na starej fotografii. Szkice z dziejów miasta, red. Dariusz Kalina, Kielce–Chęciny 2008.
Czapczyńska Danuta, Janczykowski Jan, *Gotycki zamek w Chęcinach – próba rekonstrukcji*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1985, t. 19.
Dawny powiat chęciński. Z ilustracjami prof. Jana Olszewskiego, oprac. Dariusz Kalina, Kielce 2001.
Grzebiński Witalis, *Monografia Chęciny skreślił...*, Kielce 1908.
Kaczkowski Józef, *Donacje w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917.
Kaczkowski Józef, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach 1831 i 1863*, Warszawa 1918.
Kalina Dariusz, *Starościńska rezydencja w Podzamczu Chęcińskim*, [w:] *Między Wisłą a Pilicą*, t. 1, Kielce 2000.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, red. Jerzy Z. Łoziński, Barbara Wolff, Warszawa 1957, t. 3, z. 4: *Powiat kielecki*, oprac. Tadeusz Przypkowski.
Kłosiński Władysław, *Pamiętka od ks. Proboszcza z Wiązownicy*, Sandomierz 1913.
Kukulski Jerzy, *Generalowie carscy i ich majątki ziemskie w Królestwie Polskim (1835–1920)*, Warszawa 2007.
Kukulski Jerzy, *System organizacji produkcji folwarcznej i zarządzania dobrami donacyjnymi w Królestwie Polskim*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica” 1984, nr 18.
Piątkowski Sebastian, *Kłeska intendenta. Senator Bazylki Pogodin jako donatariusz dóbr osieckich (1835–1863)*, „Studia nad ziemiaństwem w XIX i XX wieku”, Lublin 2014.

Piątkowski Sebastian, *Majorat Iwana Paskiewicza w guberni lubelskiej (1840–1856). Karta z biografii Księcia Namiestnika Królestwa Polskiego*, [w:] „Studia z Dziejów Ziemi 1795–1944”, Lublin 2005.

Rawita-Witanowski Michał, *Dawny powiat chęciński*, Chęciny 2008.

Dokumentacje / Documentation

Ciosek Urszula, „Podzamcze Chęcińskie. Park dworski”, Kielce 1994, mps.

Marcinek Roman, „Dwór w Podzamczu Chęcińskim i jego otoczenie. Analiza historyczna”, Kraków 2011, mps.

Niewalda Waldemar, Sudacka Aldona, Ślęzak Sergiusz, „Badania architektoniczne zespołu dworskiego w Podzamczu Chęcińskim” (Dwór Na Skale i tzw. Oficyna), Kraków 2011, mps.

Skibniewski Stanisław z zespołem, „Dokumentacja konserwatorska: inwentaryzacja konserwatorska. Brama Sobieskiego”, Kielce 1974, mps.

Publikacje prasowe / Press publications

„Gazeta Lwowska” 16 XII 1856, nr 289.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

<http://impereur.blogspot.com/2017/03/1791-1857.html>.

http://pik.kielce.pl/ludzie-kultury/sztuki_plastyczne/289-zielinski-tomasz.html.

http://www.imha.ru/1144523314-general-intendant.html#_XTgS6egzaUk.

<https://zabytek.pl/pl/obiekty/staroheciny-zespol-kosciola-par-pw-sw-stanislawa>.

Marcinek Roman, *Brama ku czci Jana III*, https://www.wilanow-palac.pl/brama_ku_czci_jana_iii.html.

¹ D. Czapczyńska, J. Janczykowski, *Gotycki zamek w Chęcinach – próba rekonstrukcji*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie” 1985, t. 19, s. 221–229.

² „Badania architektoniczne zespołu dworskiego w Podzamczu Chęcińskim” (Dwór na Skale i tzw. Oficyna), oprac. dr inż. arch. W. Niewalda, mgr A. Sudacka, S. Ślęzak, mps, Kraków 2011, s. 10.

³ W trakcie badań architektonicznych (2010–2011) w murach części zachodniej pałacu odkryto kamienny, jedno-przestrzenny obiekt o wymiarach 6,80 x 8,70 m. „Badania architektoniczne...”, s. 11.

⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff, Warszawa 1957, t. 3, z. 4: *Powiat kielecki*, opr. T. Przykowski, s. 52; U. Ciosek, „Podzamcze Chęcińskie. Park dworski”, Kielce 1994, mps.

⁵ M. Rawita-Witanowski, *Dawny powiat chęciński*, Chęciny 2008, s. 91; podobnie uważał K. Strączyński, zob. *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim*, t. 2: *Gubernia Radomska*, oprac. J. Kowalczyk, R.M. Kunkel, W. Szymański, W. Boberski, Warszawa 2009.

⁶ Być może trzeba wiązać je z okresem po zniszczeniach dokonanych przez rokoszan Zebrzydowskiego (1607).

⁷ Lustracja małopolska dóbr JKM w powiecie chęcińskim leżących 1629, AGAD, Lustracje, oddz. 18, sygn. 33, k. 165–226.

⁸ „Dwór w Podzamczu Chęcińskim i jego otoczenie. Analiza historyczna”, oprac. R. Marcinek, Kraków 2011, s. 4–5.

⁹ D. Kalina, *Starościńska rezydencja w Podzamczu Chęcińskim*, [w:] *Między Wisłą a Pilicą*, t. 1, Kielce 2000, s. 135; *Opis starostwa chęcińskiego wyjęty z Lustracji małopolskiej dóbr JKM w województwie sandomierskim leżących 1615*, oprac. D. Kalina, [w:] *Chęciny na starej fotografii. Szkice z dziejów miasta*, red. D. Kalina, Kielce–Chęciny 2008, s. 91–120.

¹⁰ AGAD, *Metryka Koronna* 208, s. 987. Zob. też: W. Krawczuk, *Sumariusz Metryki Koronnej. Księgi wpisów podkancelarza Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635*, „Seria Nova” t. 1, Kraków 1999; *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. 1–5, wyd. T. Wierzbowski, J. Sawicki, I. Stulkowska, J. Płoch, Warszawa 1905–1919, 1961.

¹¹ R. Marcinek, *Brama ku czci Jana III*, https://www.wilanow-palac.pl/brama_ku_czci_jana_iii.html (dostęp: 10 VI 2020); T. Susło, E. Kęstowicz, S. Skibniewski, J. Kania, „Dokumentacja konserwatorska: inwentaryzacja konserwatorska. Brama Sobieskiego”, mps, Kielce 1974, Archiwum OT NID w Kielcach.

¹² „Badania architektoniczne...”, s. 11–13.

¹³ „Badania architektoniczne...”, s. 12.

¹⁴ W trakcie prac porządkowych i archeologicznych w piwnicach znaleziono fragmenty kolejnego portalu oraz barokową tralkę, pochodzącą zapewne z pałacowego ganku; zob. „Badania architektoniczne...”, część ilustracyjna.

¹⁵ Lustracja starostwa nowo zainkamerowanego Chęciny 1827, AP Kielce, Rząd Gubernialny, Wydział budowlany sygn. 10 201.

¹⁶ *Kronika emigracji polskiej*, t. 3, Paryż 1835, s. 310–311.

¹⁷ S. Piątkowski, *Majorat Iwana Paskiewicza w guberni lubelskiej (1840–1856). Karta z biografii Księcia Namiestnika Królestwa Polskiego*, [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, Lublin 2005, s. 179.

¹⁸ Zob. J. Kaczkowski, *Donacje w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917; J. Kukulski, *Generałowie carscy i ich majątki ziemskie w Królestwie Polskim (1835–1920)*, Warszawa 2007; [Tołstoj A.N.], *Historyczno-biograficzny rys życia feldmarszałka Księcia Warszawskiego hrabi Paskiewicza Erywańskiego namiestnika królestwa etc etc.*, tłum. W. Zajączkowski, Warszawa 1840, s. XXXIV.

¹⁹ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, 1835, t. 17, s. 323; J. Kaczkowski, *Donacje...*, s. 43, 87, 92, 102–103, 438–439; idem, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach 1831 i 1863*, Warszawa 1918, s. 130–131.

²⁰ http://pik.kielce.pl/ludzie-kultury/sztuki_plastyczne/289-zielinski-tomasz.html (dostęp: 10 VI 2020).

²¹ *Kalendarzyk polityczny na rok 1843 wydany za upoważnieniem rządu przez Franciszka Radziszewskiego w Warszawie*, 1843, R. XI, s. 125.

²² J. Kukulski, *System organizacji produkcji folwarcznej i zarządzania dobrami donacyjnymi w Królestwie Polskim*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1984, nr 18.

²³ Był to wtedy budynek piętrowy, w którym znajdowało się m.in. 4 drzwi pojedynczych, 18 okien małych podłużnych,

- 1 drzwi podwójne z kamiennym portalem. Pomieszczenia parteru (2 drzwi szalowanych, 4 pojedynczych oraz 8 okien) były nakryte sklepieniem, podłoga wyłożona posadzką marmurową; zob. *Dawny powiat chęciński. Z ilustracjami prof. Jana Olszewskiego*, oprac. D. Kalina, Kielce 2001, s. 88–90.
- ²⁴ Trzy głowice z ganku umieszczone są w ogrodzeniu bożnicy. „Dwór w Podzamczu Chęcińskim...”, s. 3.
- ²⁵ Od 1838 w świątyni prowadzono remont, na któryłożył gen. Storożenko jako posiadacz dóbr Chęciny; zob. <https://zabytek.pl/pl/obiekty/staroheciny-zespol-kosciola-par-pw-sw-stanislawa> (dostęp: 10 VI 2020).
- ²⁶ W. Grzeliński, *Monografia Chęcin skreślił...*, Kielce 1908; *Dawny powiat chęciński. Z ilustracjami...*, s. 91b.
- ²⁷ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, 1837, t. 20, s. 251, 363, 365, 370.
- ²⁸ S. Piątkowski, *Kłęska intendenta. Senator Bazyle Pogodin jako donatariusz dóbr osieckich (1835–1863)*, „Studia nad Ziemiaństwem w XIX i XX wieku”, Lublin 2014, s. 191.
- ²⁹ Większość publikacji obstaje błędnie przy datach 1788 lub 1790.
- ³⁰ <http://www.imha.ru/1144523314-general-intendant.html#.XTgS6egzaUk> (dostęp: 10 VI 2020).
- ³¹ <http://impereur.blogspot.com/2017/03/1791-1857.html> (dostęp: 10 VI 2020).
- ³² W sierpniu 1842 awansował w rangiście, otrzymując tytuł tajnego radcy (czyn III) i funkcję Generał-Intendenta armii czynnej. Subsydia związane z awansem pomogły mu w rozwijaniu majoratu.

- ³³ W. Kłosiński, *Pamiętka od ks. Proboszcza z Wiązownicy*, Sandomierz 1913, s. IV–V.
- ³⁴ Ogłosił liczne prace teoretyczne, z których najważniejsze są: *Kroje architektury* (Warszawa 1832), *Compositions d'architecture – d'après les différents styles d'architecture* (Paryż 1843), *Projekt drogi pod rzeką Wisłą dla połączenia Warszawy z Pragą* (Warszawa 1828), *Komplet wzorów na budowę włościańskie* (1846). W rękopisach pozostały m.in. „Anatomia ciała ludzkiego dla malarzy, rzeźbiarzy i rysowników”, „Traktat o malarstwie przez Leonarda da Vinci”, „Najlepsze sposoby wiązań drzewa” (z tablicami).
- ³⁵ W 1904 kolumnę odkupił mieszczanin osiecki Witkowski. Stała przy kościele w Osieku, dla uczczenia 50. rocznicy zatwierdzenia dogmatu Niepokalanego Poczęcia.
- ³⁶ J. Borkowski, *Andrzej Storożenko, „Wrażenia”*. *Fragmety dziennika z lat 1844–1845*, „Niepodległość i Pamięć” 2003, nr 10 (1), s. 217–242.
- ³⁷ „Gazeta Lwowska” 16 XII 1856, nr 289.
- ³⁸ Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim działało w latach 1858–1861, gromadząc głównie bogatą szlachtę. Jako że Kongresówka nie miała wtedy parlamentu ani innych organizacji przedstawicielskich, zaczęło odgrywać ich rolę. To spowodowało, że zostało rozwiązane przez A. Wielopolskiego w 1861.
- ³⁹ *Chęciny na starej fotografii. Szkice z dziejów miasta...*, s. 88.
- ⁴⁰ Wymiary portalu: w świetle kamieniarki 116 x 230 cm, przy węgarach 22 x 30 cm, nadproże wraz ze zwieńczeniem ok. 65 m.

Streszczenie

Podczas XIX-wiecznej przebudowy dworu starostów w Podzamczu Chęcińskim usunięto m.in. elementy XVII-wiecznej kamieniarki, wykonanej w lokalnych zakładach kamieniarskich; zostały one rozproszone i w znacznej mierze zniszczone. W roku 2019, podczas prac dokumentacyjnych pałacyku Dzięki w Wiązownicy-Kolonii, autor rozpoznał marmurowy portal pochodzący z Podzamcza, wtórnie osadzony w romantycznym obiekcie. Artykuł opisuje okoliczności przeniesienia obiektu, będącego wynikiem porozumienia carskich dygnitarzy, którym Mikołaj II nadał w Królestwie Polskim dobra ziemskie. Inspiratorem przejęcia marmurowego portalu z herbem Gryf oraz innych detali kamieniarskich mógł być Adam Idźkowski, domniemany projektant obiektu. W 1997 zdewastowany pałac Dzięki, opuszczony przez administrację Lasów Państwowych, odkupił Aleksander Pietrow, potomek pierwszego właściciela. W 2005 zespół pałacowo-parkowy wpisano do rejestru zabytków, a w 2008 rozpoczęto remont – trwa on do dziś, ze względu na skalę zaniedbań, do jakich doszło pod państwowym zarządkiem.

Abstract

During the nineteenth-century reconstruction of the starosts' manor house in Podzamcze Chęcińskie, among others, elements of the seventeenth-century stonework, made in local stone factories, were removed; they were scattered and largely destroyed. In 2019, during the documentation work at the Dzięki Palace in Wiązownica-Kolonia, the author recognized a marble portal from Podzamcze, which was re-embedded in this romantic building. The paper describes the circumstances in which the object was transferred, which was the result of an agreement between tsarist dignitaries, who were granted some land in the Kingdom of Poland by Tsar Nicholas II. The person, who initiated the takeover and implementation of the marble portal with the Gryf coat of arms and other stone details, may have been Adam Idźkowski, the alleged designer of the building. In 1997, the devastated Dzięki Palace, abandoned by the administration of the State Forests, was bought by Alexander Pietrov, a descendant of the first owner. In 2005, the palace and park complex were entered into the register of monuments, and in 2008 the renovation began—it has been in progress until today, due to the scale of negligence under state management.

Robert Piotrowski*

orcid.org/0000-0002-0499-3463

Między koniecznością a pragmatyzmem. Znaczenie kamienia, gliny i rudy darniowej w architekturze pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego

Between Necessity and Pragmatism: Stone, Clay and Bog Ore in Rural Architecture in the Borderland of the Mazovian Region and the Dobrzyń Region

Słowa kluczowe: architektura kamienna, architektura gliniana, architektura z rudy darniowej, architektura wiejska, ochrona architektury wiejskiej

Keywords: stone architecture, clay architecture, bog ore architecture, rural architecture, preservation of rural architecture

Podczas badań terenowych prowadzonych w latach 2010 i 2018 na pograniczu Mazowsza płockiego i ziemi dobrzyńskiej zlokalizowane zostały obiekty wzniesione z kamienia, gliny oraz rudy darniowej. Pochodzą one przede wszystkim z pierwszej połowy XX wieku, aczkolwiek występują wśród nich budynki o starszej proveniencji (kamienny spichlerz dworski z Rościszewa – druga połowa XIX w., nr rej. 470 z 14 listopada 1978; stodoła z Lisic – druga połowa XIX w.; budynek mieszkalny ze Studzienica – druga połowa XIX w.). Obiekty te są przykładem „niekanonicznej” architektury wiejskiej, do której – na pograniczu mazowiecko-dobrzyńskim – zaliczyć należy przede wszystkim budownictwo drewniane. Budynki z kamienia, gliny i rudy darniowej przez dziesięciolecia stanowiły element pejzażu kulturowego tego obszaru. Od końca lat osiemdziesiątych XX wieku podlegają one procesowi powolnej destrukcji lub są przebudowywane. W konsekwencji podejmowanych prac remontowych – najczęściej związanych z ociepleniem ścian – dochodzi do zakrycia oryginalnych konstrukcji budynków, a tym samym zatracają one pierwotny koloryt.

During the field research carried out in 2010 and 2018, structures built from stone, clay and bog ores were located in the borderland of Płock Mazovia and Dobrzyń Land. They come mainly from the first half of the twentieth century, although there are buildings of an older provenance (a stone manor granary from Rościszewa—second half of the nineteenth century, number 470 of November 14, 1978; a barn from Lisice—second half of the nineteenth century; a residential building from Studzieniec—second half of the nineteenth century). The buildings are an example of “non-canonical” rural architecture, which—on the north borderland of Mazovian region—includes primarily wooden architecture. For decades, buildings made of stone, clay and turf ore were part of the cultural landscape of the area. Since the end of the 1980s, they been undergoing a process of slow destruction or reconstruction. As a consequence of renovation—most often connected with wall insulation—the original structures of the buildings are covered, and thus they lose their original color. This paper is based on materials collected during field research carried out in 152 villages in the

* mgr, Katedra Kulturoznawstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

* MA, Culture Studies, Faculty of Humanities Nicolaus Copernicus University in Toruń

Cytowanie / Citation: Piotrowski R. Between Necessity and Pragmatism: Stone, Clay and Bog Ore in Rural Architecture in the Borderland of the Mazovian Region and the Dobrzyń Region. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

Otrzymano / Received: 6.06.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 9.07.2020

doi: 10.48234/WK63CLAY

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Chabowo – stodoła gliniana, rok 2010; fot R. Piotrowski.
 Fig. 1. Chabowo—clay barn, 2010; photo by R. Piotrowski.

Artykuł opiera się na materiałach zgromadzonych podczas badań terenowych przeprowadzonych w 152 miejscowościach na pograniczu mazowiecko-dobrzyńskim. W trakcie badań wykonano dokumentację fotograficzną budynków (około 1700 zdjęć) i przeprowadzono kilkadziesiąt rozmów z właścicielami obiektów¹. Dzięki temu udało się pozyskać informacje na temat technik budowlanych, decyzji dotyczących wyboru konkretnego budulca oraz dat wzniesienia poszczególnych budynków. Należy pamiętać, że artykuł ten jest jedynie przyczynkiem, a zachowane obiekty warto objąć interdyscyplinarnymi badaniami mającymi na celu nie tylko ich skatalogowanie, lecz przede wszystkim usystematyzowanie wiedzy na temat technik i metod budowlanych, konstrukcji, rozplanowania wewnątrz itp. Jednak ze względu na wartość poznawczą niedocenianych obiektów, będących wszak częścią dziedzictwa kulturowego pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego, pozwoliłem sobie na przygotowanie tego artykułu. Ma on na celu jedynie zwrócenie uwagi na „zakorzenie” tego typu budownictwa w lokalnym kontekście społeczno-historycznym i geograficzno-przyrodniczym, dostrzeżenie w tych obiektach nie tylko przykładów pewnych tendencji w architekturze wiejskiej przełomu XIX i XX wieku, lecz także ich uzależnienia od uwarunkowań społecznych, historycznych, geograficzno-przyrodniczych, które rzutowały na dobór takiego, a nie innego materiału budowlanego.

***

W opracowaniu Gerarda Ciołka *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce* czytamy:

north Mazovia–Dobrzyń borderland. During the research, a photographic documentation of the buildings was made (about 1700 photographs) and several dozen conversations with the owners of the buildings were conducted.¹ Thanks to this, it was possible to obtain information on building techniques, decisions concerning building material selection and dates of erection of particular buildings. It should be remembered that this paper is only a contribution, and the preserved buildings should become the focus of interdisciplinary research aimed not only at cataloguing them, but above all at systematizing knowledge about building techniques and methods, construction, interior design, etc. The aim of this paper is only to draw attention to the “rooting” of this type of construction in the local social, historical, geographical and natural context, to notice in these buildings not only examples of certain trends in rural architecture of the turn of the nineteenth and twentieth century, but also their dependence on social, historical, geographical and natural conditions, which influenced the choice of building material.

***

Gerard Ciołek’s study *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce* reads:

The Warsaw province had the lowest percentage of afforestation (15.9%), although it lies within the Polish construction zone, which in 1928 was distinguished by 70–100% of wooden buildings in the countryside.²

This situation was probably a result of the conservative tendencies among the villagers, who were accustomed to traditional wooden construction, as well as “a

Ryc. 2. Zgagowo – gliniany budynek wielofunkcyjny, rok 2010; fot. R. Piotrowski.

Fig. 2. Zgagowo—clay mixed-use building, 2010; photo by R. Piotrowski.

Województwo warszawskie posiadało najniższy procent zalesienia (15,9%), choć leży w obrębie strefy budowlanej Polski wyróżniającej się w r. 1928 cyfrą 70–100% budynków drewnianych na wsi².

Sytuacja ta była zapewne wynikiem tendencji zachowawczych panujących wśród mieszkańców wsi, przyzwyczajonych do tradycyjnego budownictwa drewnianego, jak również „wrodzonej dla wsi nieufności względem wszelkiego rodzaju nowinek w zakresie budownictwa”³. Stan taki niewiele odbiegał od ogólnopolskich tendencji w budownictwie wiejskim przełomu XIX i XX wieku⁴. Według Adama Fischera:

Na podstawie spisu ludności z r. 1921 widzimy, że w całej Polsce przeważa dom drewniany (od 70 do 90%). Jedyne w województwach Poznańskim i Tarnopolskim ilość budynków spada poniżej 10%. [...] Głina zaś znajduje zastosowanie tylko na tych obszarach, gdzie brak lasu nie pozwala na rozwinięcie się budownictwa drewnianego. Typowa lepianka gliniana panuje głównie na obszarze województwa tarnopolskiego i na przyległych częściach województw lwowskiego i stanisławowskiego, a także częściowo na północno-zachodnim terenie, w województwach Poznańskim, Pomorskim, Łódzkim i Warszawskim⁵.

Marcin Kacprzak w książce *Wieś płocka. Warunki bytowania* zauważył, że nawet w okresie powojennym (lata dwudzieste XX w.) na wsi płockiej przeważają budynki drewniane (59,5%), a na drugim miejscu znajdu-

Ryc. 3. Zgagowo – zbliżenie na fragment ściany, rok 2010; fot. R. Piotrowski.

Fig. 3. Zgagowo—close-up of a wall fragment, 2010; photo by R. Piotrowski.

distrust towards all kinds of innovations in construction in the countryside.”³ Such a situation did not differ much from national trends in rural construction at the turn of the nineteenth and twentieth centuries.⁴ According to Adam Fischer:

Based on the census of 1921, we can see that the wooden house predominates in Poland (from 70 to 90%). Only in the Poznań and Tarnopol voivodeships does the number of buildings fall below 10%. [...] Clay, on the other hand, is used only in areas where the lack of forest does not allow for the development of wooden houses. A typical clay house

ją się domy z gliny (18,7%), natomiast domy z kamienia należą do rzadkości⁶.

Pomimo że budynki drewniane bezsprzecznie tworzyły kanon architektury ludowej w XIX i w pierwszej połowie XX stulecia, należy pamiętać, że w niektórych regionach i w pewnych okresach sięgano również po inne materiały budowlane. Maria Żywirska, na podstawie lustracji dóbr biskupich w Puszczy Białej, zauważyła, że w XVII i XVIII wieku istniało większe zróżnicowanie materiałowe budynków. Oprócz drewna wznoszono je z gliny i kamienia, a liczba lepianek glinianych we wspomnianym okresie była większa niż w pierwszej połowie XX wieku⁷. Natomiast na Kujawach w XIX i w pierwszej połowie XX stulecia odsetek budynków glinianych w niektórych wsiach dochodził do 86,3% przy około 6% budynków drewnianych⁸. Na wybór materiału innego niż drewno miały wpływ przede wszystkim trzy czynniki: geograficzno-przyrodniczy, gospodarczo-ekonomiczny i kulturowy.

W pierwszym wypadku częstsze zastosowanie w budownictwie wiejskim kamienia, gliny oraz innych materiałów, w tym rudy darniowej, spowodowane było chociażby słabym zalesieniem. Wpływało to na wzrost ceny drewna, a w konsekwencji sięganie po inny materiał budowlany⁹. Warto w tym miejscu przytoczyć informacje z książki *Królestwo Polskie*. Zawarte w niej dane odnoszą się do zalesienia poszczególnych powiatów i wskazują na jego niski poziom w ówczesnym powiecie płockim:

Najwięcej lasów znajduje się w pow. konińskim, w którym lasy zajmują prawie połowę przestrzeni ogólnej (49%), a następnie w pow. kieleckim (36,7%) i włoszczowskim (35,9%). Mniej niż 10% lasów posiadają powiaty: łowicki, kutnowski, niezawski, płoński, płocki, ciechanowski, suwalski i wołkowyjski¹⁰.

Na Mazowszu płockim w drugiej połowie XIX wieku, ze względu na wspomniane czynniki, coraz częściej sięgano po glinę lub kamień do wznoszenia obiektów gospodarczych i sporadycznie mieszkalnych¹¹. O podobnej sytuacji na Kujawach pisała Maria Fryczowa w książce *Tradycyjne budownictwo ludowe Kujaw*. Gliniane budynki wznoszono „na miejscu dawnych drewnianych – drzewo jest coraz droższe, a na własnym polu można zwykle nakopać dobrej gliny”¹². Można więc założyć, że czynniki przyrodnicze, rzutujące na wybór materiału budowlanego, łączyły się z aspektem gospodarczo-ekonomicznym¹³. Natomiast ogólna dostępność taniego budulca, takiego jak glina, kamień lub ruda darniowa, wpływała na konstrukcje wznoszonych obiektów¹⁴.

Wysoka cena drewna miała niebagatelny wpływ na wybór dostępniejszych, a tym samym tańszych – często darmowych – zamienników budowlanych i z racji tego stosowali je biedniejsi mieszkańcy wsi¹⁵. Jan Świech zauważył, że na ziemi dobrzyńskiej obiekty gliniane wznosili przede wszystkim gospodarze niezamożni: „Glina stosowana była sporadycznie do wznoszenia

dominates mainly in the area of the Tarnopolskie Voivodeship and the adjacent parts of the Lviv and Stanisławek voivodeships, as well as partly in the northwestern part of the Poznań, Pomeranian, Łódź and Warsaw voivodeships.⁵

Marcin Kacprzak, in his book *Wieś płocka. Warunki bytowania*, noted that even in the post-war period (1920s), wooden buildings prevailed in the village of Płock (59.5%), clay houses were in second place (18.7%), while stone houses were rare.⁶

Although wooden buildings formed a canon of folk architecture in the nineteenth and the first half of twentieth century, it should be remembered that in some regions and at certain times other building materials were also used. Maria Żywirska, on the basis of the vetting of the bishop's estate in Puszcza Biała (North Mazovia), noticed that in the seventeenth and eighteenth century there was a greater variety of building materials. Apart from wood, they were erected from clay and stone, and the number of clay cottages in the period was higher than in the first half of the twentieth century.⁷ On the other hand, in the Kujawy region in the nineteenth and the first half of the twentieth century, the percentage of clay buildings in some villages reached 86.3% with about 6% of wooden buildings.⁸ The choice of material other than wood was influenced mainly by four types of factors: geographical, natural, economic and cultural.

In the first case, the more frequent use of stone, clay and other materials, including bog ore, in rural construction was caused, for example, by poor forestation. This resulted in an increase in the price of wood and, consequently, in the use of other building materials.⁹ Here it is worth quoting information from the book *Królestwo Polskie*. The data contained herein refer to the afforestation of individual districts and indicate its low level in the Płock District:

Most forests are located in the Konin District, where forests cover almost half of the total area (49%), followed by the Kielce District (36.7%) and the Włoszczów District (35.9%). Less than 10% of the forests are in the Łowicki, Kutnowski, Niezawa, Płoński, Płocki, Ciechanowski, Suwalski and Wołkowyjski districts.¹⁰

In the Mazovia region of Płock in the second half of the nineteenth century, due to the abovementioned factors, clay or stone were increasingly often used to build farm and residential buildings.¹¹ Maria Fryczowa wrote about a similar situation in Kujawy in her book *Tradycyjne budownictwo ludowe Kujaw*. Clay houses were built “on the place of old wooden buildings—timber is getting more and more expensive, and you can usually get good clay in your own field.”¹² It can therefore be assumed that the natural factors influencing the choice of building material were connected with the economic aspect.¹³ On the other hand, the general availability of cheap building materials, such

ścian chałup i to wyłącznie przez gospodarzy małorolnych”¹⁶. Również na Warmii i Mazurach gliniane budynki mieszkalne stawiali najubożsi¹⁷. W dawnym województwie kieleckim, o czym wspomina Roman Reinfuss, wznoszono budynki kamienne i gliniane – zarówno mieszkalne, jak i gospodarcze – na terenach wylesionych, w pierwszych latach po I i II wojnie światowej¹⁸. Było to wynikiem destabilizacji politycznej i kryzysu materialnego będącego konsekwencją wieloletniego konfliktu. Sytuacja ta wpływała na standard życia mieszkańców wsi, którzy wybierali najtańsze z możliwych rozwiązań budowlanych¹⁹. Ustalenia Romana Reinfussa, dotyczące wykorzystania kamienia i gliny do odbudowy wsi kieleckiej po wojennej zawierusze, znalazły potwierdzenie w prowadzonych przeze mnie rozmowach z mieszkańcami pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego. Duży odsetek obiektów, przede wszystkim domów glinianych, kamiennych i z rudy darniowej, wzniesiono na badanym obszarze właśnie po I lub po II wojnie światowej. Jedną z rozmówczyń – 85-letnia mieszkanka Pietrzyka na ziemi dobrzyńskiej – zauważyła, że przed wojną wszystkie budynki mieszkalne były w tej miejscowości drewniane. Natomiast po II wojnie światowej w miejsce zniszczonych zaczęto wznosić obiekty, zarówno mieszkalne, jak i gospodarcze, z rudy darniowej. Budulec ten pozyskiwano na okolicznych polach.

Ostatnim z czynników rzutujących na wybór materiału budowlanego było przenikanie wzorów architektonicznych²⁰. Jednak w odniesieniu do pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego najważniejszymi aspektami wpływającymi na wykorzystanie materiałów budowlanych innych niż drewno – w domyśle: tańszych i będących „pod ręką”²¹ – były czynniki geograficzno-przyrodnicze i gospodarczo-ekonomiczne. Oczywiście, nie wyklucza to naśladownictwa i zapożyczeń wzorów architektonicznych. Do tego zjawiska mogło dochodzić przede wszystkim pomiędzy osadnikami niemieckimi a polską społecznością lokalną²². Według wspomnień mieszkańców pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego to właśnie Niemcy koloniści w dwudziestoleciu międzywojennym bardzo często wznosili budynki kamienne i gliniane. Niestety, dziś trudno w sposób jednoznaczny orzec, czy przenikanie wzorów architektonicznych było zjawiskiem częstym w kontekście wyboru materiału budowlanego, czy też ograniczało się do nawiązań typologicznych dotyczących rozplanowania wnętrza²³.

***

W miejscowościach pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego znajduje się wiele przykładów wiejskiej architektury kamiennej i glinianej oraz pojedyncze przykłady budynków wzniesionych z rudy darniowej. Kamień, glinę i rudę darniową wykorzystywano zarówno w budownictwie gospodarczym, jak i mieszkalnym.

Mimo że większość obiektów, o czym już wspomniano, pochodzi z pierwszej połowy XX wieku, to jednak można odnaleźć budynki wchodzące w skład

Ryc. 4. Wilkowo – kamienna zagroda, rok 2010; fot. R. Piotrowski.
Fig. 4. Wilkowo—stone farm, 2010; photo by R. Piotrowski.

as clay, stone or turf ore, influenced the construction of buildings.¹⁴

The high price of wood had a significant impact on the choice of more accessible and thus cheaper—often free of charge—building substitutes and because of that it was often used by poorer villagers.¹⁵ Jan Świąch noticed that clay buildings in the Dobrzyń Voivodeship were built mainly by poor farmers: “Clay was used sporadically to erect the walls of cottages and only by smallholders.”¹⁶ Also in Warmia and Mazury, clay residential buildings were built by the poorest people.¹⁷ In the former Kielce Voivodeship, stone and clay buildings—both residential and farm buildings—were built on deforested land in the first years after Great War and the Second World War.¹⁸ This was the result of political instability and the material crisis resulting from years of conflict. This situation had an impact on the standard of living of the villagers, who chose the cheapest possible construction solutions.¹⁹

Similarly, a large percentage of buildings, mostly clay, stone and bog ore houses, were built in the Mazovia–Dobrzyń borderland after the Great War or Second World War. One of the interviewees—an 85-year-old inhabitant of Pietrzyka in the Dobrzyń Voivodeship—noticed that before the war all cottages in the village were wooden. However, after the Second World War, those that were destroyed were replaced by new ones built using bog ore. The building material was acquired in the nearby fields.

The last factor influencing the choice of building material was the penetration of architectural patterns.²⁰ However, in relation to the Mazovia–Dobrzyń borderland, the most important aspects influencing the use of construction materials other than wood—cheaper and “on hand”²¹—should be mentioned. Of course, this does not exclude imitation and borrowing architectural designs. This phenomenon may have occurred primarily between German settlers and the Polish local community.²² According to reports by inhabitants of the Mazovia–Dobrzyń borderland, it was the German colonists who very often erected stone and clay build-

Ryc. 5. Topiąca – budynek mieszkalno-gospodarczy; w ściany wmurowano pojedyncze bloczki rudy darniowej, rok 2010; fot. R. Piotrowski.
 Fig. 5. Topiąca—residential and farm building; individual blocks of bog ore were incorporated into the wall, 2010; photo by R. Piotrowski.

zagród chłopskich lub drobnoszlacheckich wzniesione we wcześniejszym okresie, np. budynek mieszkalny w miejscowości Studzieniec (około drugiej połowy XIX w.), gliniana stodoła o dużych gabarytach, której oryginalne fragmenty znajdują się we wsi Lisice Folwark (lata 70. XIX w.), czy poniemiecki dom gliniany z Wernerowa (druga połowa XIX w.). Te prawdopodobnie najstarsze przykłady budownictwa glinianego z pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego można potraktować jako pozostałości wcześniejszych form architektonicznych. Podczas rozmów prowadzonych z mieszkańcami poszczególnych wsi okazywało się, że większość (jeśli nie wszystkie) budynków mieszkalnych czy gospodarczych w tych miejscowościach była gliniana. Wystarczy wspomnieć Głuchowo, Czachorowo i Dziegielewo. Postępowano tak ze względu na dostępność budulca tego typu. Bardzo interesującymi przykładami dawnego wiejskiego budownictwa glinianego są stodoły zachowane m.in. w Rzeszotarach Gortatach, Starym Bożewie, Nowym Malanowie, na Folwarku Lisice²⁴.

Architektura kamienna pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego reprezentowana jest przede wszystkim przez obiekty gospodarcze – obory, budynki wielofunkcyjne i stodoły. Do rzadkości należą natomiast budynki mieszkalne wzniesione z kamienia. Przykładem jest pochodzący z pierwszej połowy XX wieku poniemiecki dom w Białasach czy dom w miejscowości Topiąca. Kamień, podobnie jak glina, stosowany był przede wszystkim ze względu na łatwość pozyskania. Wystarczyło podczas wiosennych prac rolnych gromadzić kamienie polne o odpowiednich gabarytach, aby w późniejszym okresie wykorzystać je jako budulec. Dzięki przeprowadzonym wstępnym badaniom można

ings in the interwar period. Unfortunately, today it is difficult to clearly say whether the permeation of architectural patterns was a frequent phenomenon in the context of the choice of building material, or whether it was limited to typological references to the interior design.²³

***

There are many examples of rural stone and clay architecture in the Mazovia–Dobrzyń borderlands, as well as individual examples of buildings built from bog ore. Stone, clay and bog ore were used in both farm and residential buildings.

Although most of the buildings, as already mentioned, date back to the first half of the twentieth century, one can find buildings that were part of peasant's farms or nobility manor complexes erected in an earlier period, e.g. a residential building in Studzieniec (about the second half of the nineteenth century), a large clay barn, whose original fragments are located in the village of Lisice Folwark (in the 1870s), or a clay house in Wernerowo (the second half of the nineteenth century). These examples of clay construction, probably the oldest from the Mazovia–Dobrzyń borderland, can be treated as remnants of earlier architectural forms. During interviews with the inhabitants of individual villages, it turned out that most (if not all) cottages or farm buildings in those villages were clay. It is enough to mention Głuchowo, Czachorowo and Dziegielewo. This was done because of the availability of this type of building material. Very interesting examples of old rural clay buildings are the barns preserved in, among others, Rzeszotary Gortaty, Stare Bożewo, Nowy Malanów, on the Lisice Farm.²⁴

Ryc. 6. Dąbrówki – kamienna stodoła z grudkami rudy darniowej w spoinach pomiędzy kamieniami, rok 2010; fot. R. Piotrowski.
 Fig. 6. Dąbrówki—stone barn with bog ore fragments in the joints between stones, 2010; photo by R. Piotrowski.

stwierdzić, że na terenie Mazowsza płockiego istniały też miejscowości z przewagą gospodarczych budynków kamiennych, m.in. Wilkowo i Wola Grąbiecka. Do interesujących przykładów wiejskiej architektury kamiennej z pewnością można zaliczyć kamienne i kamienno-drewniane stodoły. Przykłady pierwszych z nich występują m.in. w Wilkowie, natomiast stodoła kamienno-drewniana zachowała się w Woli Grąbieckiej. Trzeba zaznaczyć, że budynki kamienne występują również w zabudowie dworskiej, np. w Studzieniu, Rościszewie, Rycharcicach, a także w zagrodzie młynarskiej w Mieszczku. Najpewniej na decyzje dotyczące wymurowania kamiennych budynków gospodarczych wpływ miały względy praktyczne – niski koszt i trwałość materiału.

Do najrzadziej spotykanych i najciekawszych budynków wiejskich pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego należą obiekty z rudy darniowej. Niewielka ich liczba związana jest z ograniczonymi obszarami, na których odnotowano ten surowiec. Ruda darniowa to ruda żelaza występująca na niewielkiej głębokości²⁵. W jej składzie

[...] dominują tlenowodorotlenki żelaza o słabym uporządkowaniu struktury wewnętrznej [...], obok których w zmiennych ilościach występuje materiał okruczowy – przede wszystkim kwarc, skalenie i fragmenty skał. Niekiedy spotyka się syderyt [...] i wiwianit [...] oraz minerały ilaste. W niektórych odmianach rud istotnym składnikiem jest substancja organiczna²⁶.

The stone architecture of the Mazovia–Dobrzyń borderland is represented mainly by farm buildings—cowsheds, multifunctional buildings and barns. Stone cottages are rare. Examples include a cottage in Białasy from the first half of the twentieth century or a cottage in Topiąca. Stone, similarly to clay, was used mainly because of the ease of obtaining it. It was enough to collect field stones of appropriate dimensions during spring agricultural work to use them as a building material later. Thanks to preliminary research, it can be concluded that in the area of Płock Mazovia there were also towns with the predominance of stone farm buildings: Wilkowo and Wola Grąbiecka. Interesting examples of rural stone architecture certainly include stone and mixed stone and wooden barns. Examples of the former can be found in Wilkowo, while a stone and wooden barn has been preserved in Wola Grąbiecka. It should be noted that stone buildings are also found in manor complexes, e.g. in Studzieniec, Rościszewo, Rycharcice, and also in a mill farm in Mieszczk. The stone buildings were erected due to practical and economical reasons.

The rarest and most interesting rural buildings of the Mazovia–Dobrzyń borderland are those made of bog ore. A small number of them is connected with limited areas where bog ore can be found. Bog ore is iron ore occurring at a small depth.²⁵ It consists of

Iron oxides with a predominantly weak internal structure order [...], next to which crumbly material is present in variable quantities—mainly quartz, feldspar and rock

Ryc. 7. Rościszewo – kamienny spichlerz dworski. W spoinach znajdują się grudki rudy darniowej, rok 2010; fot. R. Piotrowski.
 Fig. 7. Rościszewo—stone manor granary. Fragments of bog ore can be seen in the joints, 2010; photo by R. Piotrowski.

Jak zauważył Janusz Skoczylas:

Rudy darniowe należą do większej grupy czwartorzędowych rud żelaza, które w zależności od charakteru środowiska i warunków powstawania podzielić można na 4 rodzaje: darniowe, bagienne, jeziorne, rzeczne²⁷.

Miejsce ich występowania jest powiązane ze środowiskiem biologicznym – na tworzenie się pokładów rudy darniowej pozytywny wpływ ma duża wilgotność²⁸. Co istotne, złoża rudy darniowej są odnawialne²⁹. U Elżbiety Kowalczyk-Heyman możemy przeczytać:

Na Mazowszu największe złoża rudy darniowej zarejestrowano w Puszczy Kurpiowskiej, dawnej Zagajnicy. Na mniejsze można natknąć się wszędzie. Te ostatnie nie były z reguły rejestrowane przez służbę geologiczną przed drugą wojną światową i po jej zakończeniu, ale z powodzeniem były wykorzystywane w średniowieczu i czasach nowożytnych przez rudników wytapiających żelazo³⁰.

Rudę darniową wykorzystywano również w budownictwie. Najstarsze zabytki w Polsce wzniesione z tego materiału pochodzą z okresu początków państwa piastowskiego³¹. Ruda darniowa jako materiał budowlany charakteryzuje się właściwościami wytrzymałościowymi zbliżonymi do cegły i dużą mrozoodpornością³². W pewnych okresach zalecana była przez

Ryc. 8. Rościszewo – zbliżenie na fragment ściany z widocznymi grudkami rudy darniowej, rok 2010; fot. R. Piotrowski.
 Fig. 8. Rościszewo—close-up of a wall fragment with visible bog ore fragments, 2010; photo by R. Piotrowski.

fragments. Sometimes siderite [...] and vivianite [...] and clay minerals are found., Organic matter is an important component in some varieties of ores.²⁶

As Janusz Skoczylas noticed:

Bog ores belong to a larger group of Quaternary iron ores, which, depending on the nature of the environment and conditions of formation, can be divided into four types: turf, swamp, lake, river.²⁷

Ryc. 9. Pietrzyk – budynek gospodarczy z rudy darniowej, rok 2018; fot. R. Piotrowski.

Fig. 9. Pietrzyk—farm building from bog ore, 2018; photo by R. Piotrowski.

architektów jako dobry materiał budowlany. Wspomina o tym m.in. Elżbieta Wijas-Grocholska w odniesieniu do Śląska Opolskiego:

W połowie XIX w., wraz z rosnącymi trudnościami pozyskiwania drewna i zakazami wznoszenia budynków z drewna, rozpowszechniało się budownictwo z innych, niepalnych materiałów. Jednym z nich była wypalana ruda darniowa, zalecana przez ówczesnych architektów jako materiał o dużych zaletach technicznych i odpornościowych³³.

Na pograniczu mazowiecko-dobrzyńskim można odnaleźć przykłady tego materiału w budownictwie wiejskim. Rudę darniową wykorzystywano do wznoszenia konstrukcji ścian budynków mieszkalnych i gospodarczych. Podczas rozmów prowadzonych w trakcie badań terenowych wskazywano na miejscowości położone w górnym biegu rzeki Skrwy, w okolicach Skrwilna. Złóża rudy darniowej na tym terenie znajdują się w pobliżu zagród – na polach i łąkach, z których wydobywano ją podczas prac rolnych. Jak wspomniano, wykorzystywano ją w budownictwie wiejskim przede wszystkim w okresie powojennym. Łatwo dostępna, pełniła funkcję zastępczego materiału budowlanego. Rozmówcy przywoływali obiekty znajdujące się w Pietrzyku, Topiącej, Puszczy, Jasio-

The place of their occurrence is connected with the biological environment—the formation of the bog ore deposits is positively influenced by high humidity.²⁸ What is important is that bog ore deposits are renewable.²⁹ Elżbieta Kowalczyk-Heyman noticed:

In Mazovia, the largest bog ore deposits were registered in Puszcza Kurpiowska, former Zagajnica. Smaller ones can be found everywhere. The latter were usually not registered by the geological service before and after the Second World War, but were successfully used in the Middle Ages and modern times by iron smelters.³⁰

Bog ore was also used in construction. The oldest monuments in Poland erected from this material date back to the beginning of the Piast state.³¹ Bog ore as a building material is characterized by strength properties similar to those of brick and a high frost resistance.³² In some periods, it was recommended by architects as a good building material. This is mentioned by Elżbieta Wijas-Grocholska in reference to the Opole Silesia region:

In the middle of the nineteenth century, with increasing difficulties in obtaining wood and bans on erecting buildings made of wood, construction from other, non-flammable materials became widespread. One of them was fired bog

Ryc. 10. Pietrzyk – dom z rudy darniowej. Widoczny szczyt dachu pierwotnie wykonany z gliny, rok 2018; fot. R. Piotrowski.
 Fig. 10. Pietrzyk—bog ore house. View of a roof gable initially made from clay, 2018; photo by R. Piotrowski.

nach (ziemia dobrzyńska), jednak dotychczas jedynie w Pietrzyku udało się rozpoznać budynki wzniesione z rudy darniowej. Według relacji mieszkańców tej miejscowości większość obiektów w Pietrzyku wzniesionych po II wojnie światowej była z rudy darniowej. Niestety, zmiany w elewacjach, związane chociażby z ociepleniem domów, doprowadziły do zasłonięcia pierwotnych konstrukcji ścian. Podczas badań terenowych w roku 2010 w miejscowościach Topiąca i Puszcza odnaleziono jedynie pojedyncze bryły rudy darniowej wmurowane w ściany budynków gospodarczych i mieszkalnych.

Rudy darniowej używano również do wzmocnienia spoin ścian budynków kamiennych. Najlepszym tego przykładem jest XIX-wieczny spichlerz dworski w Rościszewie. W spoinach pomiędzy głazami, z których został wzniesiony, znajduje się mnóstwo drobnych odłamków tej rudy. Również w miejscowości Dąbrówka w stodole i budynku gospodarczym wystawionych z kamienia w spoinach umieszczono rudę darniową. Należałoby zadać pytanie, czy została ona zastosowana w celach dekoracyjnych, czy pełniła funkcje podnoszące jakość spoinowania kamiennych i ceglanych ścian? Rozmówca z Dąbrówki wspominał o osuszających właściwościach rudy darniowej. Opinia ta jest zgodna z ustaleniami Marka Dankowskiego³⁴.

ore, recommended by contemporaneous architects as a material with great technical and resistance advantages.³³

On the Mazovia–Dobrzyń borderland, we can find examples of this material in rural construction. Bog ore was used to built of cottages and farm buildings in the upper part of the Skrwa River, near Skrwilno (Dobrzyń Region). The bog ore deposits in this area are located near homesteads—in fields and meadows, from which it was extracted during farming. As it was mentioned, it was used in rural construction mainly in the post-war period. Easily accessible, it served as a substitute building material. The interlocutors recalled buildings located in Pietrzyk, Topiąca, Puszcza, Jasion (Dobrzyń Region). However, so far only in Pietrzyk did they manage to recognize buildings erected from bog ore. According to the accounts of the inhabitants of the village, most of the buildings in Pietrzyk built after the Second World War were made of bog ore. Unfortunately, changes to facades, connected with applying thermal insulation to the houses, led to covering up the original wall structure. During ethnographical field research in 2010 in the villages of Topiąca and Puszcza, only single lumps of bog ore were found, embedded in the walls of houses and farm buildings.

***

Architektura jest jednym z elementów dziedzictwa kulturowego regionu. Jednak obiekty gliniane, kamienne czy z rudy darniowej ze względu na swą niekanoniczność nie znalazły znaczącego miejsca w badaniach odnoszących się do architektury wiejskiej XIX i początku XX wieku. Budowle te wpisują się w kontekst zarówno społeczny, jak i historyczny danego obszaru. Charakteryzują się również niepowtarzalną estetyką oraz indywidualnymi i oryginalnymi cechami wynikającymi z użycia konkretnego budulca: gliny, kamienia i rudy darniowej. Ciekawie prezentują się również budynki, w których zastosowano połączenie kilku rodzajów materiałów budowlanych. Co istotne, obiekty tego typu odzwierciedlają także lokalną specyfikę geologiczno-przyrodniczą i możliwości wykorzystania budulca, który w sposób organiczny związany jest z konkretnym mikroregionem. Tym samym obiekty te posiadają ogromną wartość i wpisują się w kontekst regionalnego dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego³⁵. Jerzy Szatygin podkreśla:

Należy uznawać i szanować znaczenie dziedzictwa budowlanego wykonanego z gliny lub z użyciem gliny, jego rozwiązania technologiczne i strukturalne pochodzące z wszystkich epok jako element polskiego dziedzictwa kulturowego, które winno podlegać ochronie i być zachowane dla przyszłych pokoleń³⁶.

Natomiast Janusz Skoczylas w odniesieniu do budownictwa z rudy darniowej w regionie dorzecza Wisły i Odry stwierdza:

Otoczenie ich opieką konserwatorską jest uzasadnione i niezbędne, gdyż istnieje możliwość zniszczenia tego unikalnego surowca budowlanego w wyniku różnego rodzaju remontów, uzupełnień i rozbudowy³⁷.

Wydaje się, że podobne założenia można odnieść również do budownictwa kamiennego. Dlatego trzeba uznać, że obiekty z pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego wzniesione z rudy darniowej, kamienia lub gliny stanowią istotną część dziedzictwa architektonicznego regionu i wymagają szczegółowych, interdyscyplinarnych badań terenowych.

Budynki tego typu mogłyby w przyszłości zostać uwzględnione w muzealnych ekspozycjach. Oczywiście, nie chodzi tutaj o kopie budynków, które znajdują się już m.in. w Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu, ale o oryginalne obiekty kamienne, gliniane i z rudy darniowej translokowane i z zachowaniem dbałości o szczegóły odtworzone w muzeach na wolnym powietrzu. Przedsięwzięcie takie wymagałoby zastosowania innych metod niż w odniesieniu do przenoszenia obiektów drewnianych. Być może najwięcej kłopotów sprawiłoby przeniesienie budynku glinianego. Zachowanie go w stanie nienaruszonym podczas transportu do wybranego miejsca docelowego

Bog ore was also used to strengthen the joints of stone building walls. The best example is the nineteenth-century manor granary in Rościszewo. In the joints between the boulders from which it was built, there are many small pieces of bog ore. Also in Dąbrówka, bog ore was placed in joints in the barn and the farm building made of stone. It should be asked whether it was used for decorative purposes or whether it served to improve the quality of the stone and brick wall joints. The interlocutor from Dąbrówka mentioned the drying properties of bog ore. This opinion is consistent with Marek Dankowski's findings.³⁴

***

Architecture is one of the elements of cultural heritage of the Region. However, clay, stone or bog ore buildings, due to their non-canonical nature, have not found a significant place in research relating to rural architecture of the nineteenth and early twentieth century. These buildings fit into both the social and historical context of the area. They are also characterized by unique aesthetics and individual and original features resulting from the use of a particular building material: clay, stone and bog ore. The buildings in which a combination of several types of building materials was used also look interesting. What is important, buildings of this type also reflect the local geological and natural specificity and the possibility of using building materials that are organically connected with a specific micro-region. Thus, these structures are of great value and fit into the context of the region's cultural heritage, both tangible and intangible.³⁵ Jerzy Szatygin emphasized:

The importance of building heritage made of clay or with the use of clay, its technological and structural solutions from all epochs as an element of the Polish cultural heritage should be recognized and respected, which should be protected and preserved for future generations.³⁶

Janusz Skoczylas referred to the construction from bog ore in the Vistula and Odra river basins as follows:

It is justified and necessary to preserve them as there is a possibility of destruction of this unique building material as a result of different kinds of renovations, additions and extensions.³⁷

It seems that similar assumptions can also be applied to stone construction. Therefore, it must be recognized that the buildings from the Mazovia–Dobrzyń borderland erected from bog ore, stone or clay are an important part of the architectural heritage of the region and require detailed, interdisciplinary field research.

In the future, buildings of this type could be included in open-air museum exhibitions. Of course, it is not about copies of buildings which are already located in The Museum of the Mazovian Countryside in Sierpc, but about the original stone, clay and bog ore buildings relocated with attention to detail, and reconstructed in

wego wiązałyby się z podjęciem specjalnych kroków. Przy obiektach o niewielkiej kubaturze być może warto byłoby pokusić się o przeniesienie całego budynku. W roku 1991 do muzeum na wolnym powietrzu w Detmold (LWL-Freilichtmuseum Detmold) translokowano w całości dom mieszkalny, konstrukcji szkieletowej z wypełnieniem ceglanym, z miejscowości Rösebeck³⁸. Przeniesienie w całości obiektu glinianego pozwoliłoby ochronić materię oryginalną będącą nośnikiem wartości mnemoniczych związanych z konkretnym budynkiem i ludźmi, którzy go wznosili i w nim mieszkali. Niestety, decyzje dotyczące tworzenia kopii tego typu obiektów w muzeach na wolnym powietrzu – podyktowane problemami technologicznymi i finansowymi – sprawiają, że oryginalne budowle gliniane ulegną destrukcji. W odniesieniu do obiektów z rudy darniowej lub kamienia, które z przyczyn technicznych są trudne do przeniesienia³⁹, można zastosować wypracowane już techniki demontażu i translokacji, znane choćby z Weald & Downland Open Air Museum w Anglii⁴⁰.

***

Wykorzystanie w budownictwie wiejskim na pograniczu mazowiecko-dobrzyńskim takich materiałów, jak kamień, glina czy ruda darniowa, było podyktowane koniecznością wynikającą z sytuacji ekonomicznej i przyrodniczej. Mimo że budynki te nie zdeklasowały architektury drewnianej, to jednak wpisały się zarówno w kontekst społeczno-historyczny, jak i geograficzno-przyrodniczy pogranicza Mazowsza płockiego i ziemi dobrzyńskiej, a tym samym stały się częścią dziedzictwa tego regionu i istotnym elementem pejzażu kulturowego. Warto więc zastanowić się nad ich przyszłością i sposobem ochrony.

open-air museums. Such an undertaking would require the use of different methods than those used for moving wooden buildings. Perhaps the most trouble would be to move a clay building. During transport to a chosen museum, it would involve taking special relocation measures. In the case of small buildings, attempts at moving them in one piece could be justified. In 1991, an entire cottage, with a brick-filled half-timbered structure, was relocated from Rösebeck³⁸ to the open-air museum in Detmold (LWL-Freilichtmuseum Detmold). The relocation of the entire clay structure would protect the original material, which is a carrier of the mnemonic values associated with a particular building and the people who had built it and lived there. Unfortunately, the decisions to make copies of these types of buildings in open-air museums—dictated by technological and financial problems—lead to the destruction of original clay buildings. For structures made of bog ore or stone, which are difficult to relocate for technical reasons,³⁹ it is possible to apply the already developed dismantling and relocation techniques, known for example from the Weald & Downland Open Air Museum in England.⁴⁰

***

The use of such materials as stone, clay or bog ore in rural construction in the Mazovia–Dobrzyń borderland was a necessity resulting from the economic and natural situation. Despite the fact that these buildings did not outclass wooden architecture, they have become part of social, historical as well as geographical and natural context of the borderland of Plock Mazovia and the Dobrzyń region and became a part of the region's heritage and an important element of the cultural landscape. Therefore, it is worth considering their future and conservation.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

A Cultural Heritage Application Schema: Achieving Interoperability of Cultural Heritage Data in INSPIRE, współpraca: Carlos Fernández-Freire, Isabel del-Bosque-González, Juan Manuel Vicent-García, Esther Pérez-Asensio, Alfonso Fraguas-Bravo, Antonio Uriarte-González, Pastor Fábrega-Álvarez, Cesar Parcero-Oubiña, „International Journal of Spatial Data Infrastructures Research” 2013, no 8.

Brumann Christoph, *Cultural Heritage, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. James D. Wright, Oxford 2015.

Cieśla-Reinfussowa Zofia, *Materiały do sztuki ludowej Mazowsza Płockiego*, „Polska Sztuka Ludowa” 1953, nr 7/1.

Ciołek Gerard, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, t. 1, Kraków 1984.

Ciołek Gerard, *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce*, „Lud” 1952, t. 39.

Czerwiński Tomasz, *Osadnictwo i budownictwo ludowe na Mazowszu północno-zachodnim w XIX i na początku XX wieku*, Sanok 1995.

Dołżycka Barbara, *Budownictwo ryglowe i glinobite*, [w:] *Komentarze do polskiego atlasu etnograficznego*, Wrocław 1995.

Fischer Adam, *Etnografia słowiańska. Polacy*, Lwów–Warszawa 1934.

Fryczowa Maria, *Tradycyjne budownictwo ludowe Kujaw*, Toruń 1961.

Gładyszowa Maria, *Budownictwo*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.

- Imiołek Małgorzata, *Realizacja obiektów kamiennego budownictwa wiejskiego w zamierzeniach Muzeum Wsi Kieleckiej*, [w:] *Rekonstrukcja dawnego budownictwa w rezerwatach i skansenach*, „Biblioteka Studiów Lednickich”, Poznań 2006, t. 11.
- Jasieńko Jerzy, Di Tommaso Angelo, Bednarz Łukasz, Casacci Susanna, Raszczuk Krzysztof, *Analiza porównawcza – wieże zagrożone zawaleniem w Polsce i we Włoszech: różne przyczyny, podobne problemy*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2015, t. 43.
- Kacprzak Marcin, *Wieś plocka. Warunki bytowania*, Warszawa 1937.
- Karwicka Teresa, *Kultura ludowa ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa–Poznań–Toruń 1979.
- Kowalczyk-Heyman Elżbieta, *Ruda-Skroda. Przyczynki do dziejów rudnictwa żelaza na Wysoczyźnie Kolneńskiej w średniowieczu i na początku doby nowożytnej*, „Studia Geohistorica” 2014, nr 2.
- Kozicki Stanisław, *Rolnictwo*, [w:] *Królestwo Polskie*, Warszawa 1905.
- Kraczkowska Izabela, Ratajczak Tadeusz, Rzepa Grzegorz, *Kawałkowe odmiany rud darniowych jako materiały budowlane i przykłady ich zastosowań z terenu Polski*, „Ceramics” 2001, nr 6.
- Matuszewska Barbara, *Z badań nad kulturą materialną ludności wiejskiej okolic Inowrocławia*, [w:] *Z badań nad budownictwem ludowym w Wielkopolsce (1954–1957)*, red. Anna Kutrzeba-Pojnarowa, Warszawa 1959.
- Open-Air guide. LWL-Open-Air Museum Detmold. Westphalian State Museum for Rural History and Culture*, red. Jan von Carstensen, Heinrich Stewie, Detmold 2014.
- Pelczyk Antoni, *Wielkopolski Park Etnograficzny. Między tradycyjną wsią a teorią i praktyką skansenologiczną*, „Biblioteka Studiów Lednickich”, Poznań 2002, t. 8.
- Piotrowski Robert, *Wpływ budownictwa holenderskiego na formy budynków wznoszonych po 1945 roku w wybranych miejscowościach Mazowsza plockiego*, „Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu” 2012, nr 13.
- Pokropek Marian, *Osadnictwo i budownictwo*, [w:] *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, red. J. Burszta, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.
- Ratajczak Tadeusz, Rzepa Grzegorz, *Polskie rudy darniowe*, Kraków 2011.
- Reinfuss Roman, *Z badań nad budownictwem ludowym w województwie kieleckim*, „Polska Sztuka Ludowa” 1971, nr 2.
- Sitschick Heidemarie, Ludwig Frank, Wetzel Elke, Luckert Joachim, Holding Thomas, *Raseneisenerz – auch in Brandenburg ein mineralischer Rohstoff mit bedeutender wirtschaftlicher Vergangenheit*, „Brandenburgische Geowissenschaftliche Beiträge” 2005, nr 1 (2).
- Skoczylas Janusz, *Wykorzystanie w przeszłości darniowych rud żelaza jako materiału budowlanego*, „Ochrona Zabytków” 2000, nr 53 (2).
- Skoczylas Janusz, *Zastosowanie darniowych rud żelaza jako materiału budowlanego*, „Przegląd Geologiczny” 2000, vol. 48, nr 8.
- Szałygin Jerzy, *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na Mazowszu*, Warszawa 2004.
- Szałygin Jerzy, *Na marginesie konferencji „Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja”. Nasza deklaracja*, [w:] *Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja*, red. Jacek Rulewicz, Warszawa 2019.
- Szałygin Jerzy, *Wykorzystanie gliny w budownictwie olęderskim na środkowym Mazowszu jako przyczynek do rozpoznania technologii glinobitki*, [w:] *Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja*, red. Jacek Rulewicz, Warszawa 2019.
- Święch Jan, *Architektura chłopska ziemi dobrzyńskiej od połowy XVIII wieku do lat czterdziestych XX wieku*, Toruń 2002.
- Tłoczek Ignacy, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1985.
- Wijas-Grocholska Elżbieta, *Wiejska architektura – dziedzictwem kulturowym Stobrawskiego Parku Krajobrazowego*, Opole 2015.
- Zeuner Diana, Harris Richard, Powell Bob, Wall Mike, Bell Julian, Pailthorpe Richard, *The Collections*, [w:] *Building History. Weald & Downland Open Air Museum 1970–2010 – the first forty years*, red. Diana Zeuner, Singleton 2010.
- Żywirska Maria, *Puszcza Biała, jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973.

¹ Materiały znajdują się w archiwum prywatnym autora. Opracowanie wyników badań dotyczących architektury kamiennej i glinianej przekazane zostało również Ministerstwu Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

² G. Ciołek, *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce*, „Lud” 1952, t. 39, s. 245–246.

³ Idem, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, t. 1, Kraków 1984, s. 119.

⁴ „Budownictwo Europy posiada kilka stref, z których najbardziej rozległa obejmuje Półwysep Skandynawski, północno-wschodnią część Polski oraz północną i środkową część Rosji, wyróżniając się przemożnym wpływem materiału drzewnego”, zob. idem, *Regionalizm*, s. 110.

⁵ A. Fischer, *Etnografia słowiańska. Polacy*, Lwów–Warszawa 1934, s. 166–167. Na ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XIX w. podstawowym budulcem było drewno i budynki wzniesione z drewna stanowiły 95% ogółu; obiektów glinianych było jedynie 3%. Por. J. Święch, *Architektura chłopska ziemi dobrzyńskiej od połowy XVIII wieku do lat czterdziestych XX wieku*, Toruń 2002, s. 148. W latach dwudziestych XX wieku budynki drewniane w ziemi dobrzyńskiej stanowiły od 50% do 75% ogółu; zob. T. Karwicka, *Kultura ludowa ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, s. 102.

⁶ M. Kacprzak, *Wieś plocka. Warunki bytowania*, Warszawa 1937, s. 58–59.

⁷ M. Żywirska, *Puszcza Biała, jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973, s. 292.

- ⁸ Por. M. Fryczowa, *Tradycyjne budownictwo ludowe Kujaw*, Toruń 1961, s. 34.
- ⁹ G. Ciołek, *Wpływ środowiska*, s. 239–243.
- ¹⁰ S. Kozicki, *Rolnictwo*, [w:] *Królestwo Polskie*, Warszawa 1905, s. 265.
- ¹¹ T. Czerwiński, *Osadnictwo i budownictwo ludowe na Mazowszu północno-zachodnim w XIX i na początku XX wieku*, Sanok 1995, s. 60.
- ¹² M. Fryczowa, op. cit. Zob. też: M. Gładyszowa, *Budownictwo*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 298. „Jedyną formę najdawniejszego budownictwa reprezentują budynki lepiące z gliny, znane ze źródeł archiwalnych jako ‘lepianki’. Gliniane ściany mają we wsiach folwarcznych dawne czworaki, a we wsiach gospodarskich lub dawno parcelowanych – budynki należące do ludności małorolnej, dawnych chałupników itp.; tego typu budowle przetrwały więc w budownictwie warstw uboższych”, zob. B. Matyszewska, *Z badań nad kulturą materialną ludności wiejskiej okolic Inowrocławia*, [w:] *Z badań nad budownictwem ludowym w Wielkopolsce (1954–1957)*, red. A. Kutrzeba-Pojnarowa, Warszawa 1959, s. 61.
- ¹³ Zob. A. Pelczyk, *Wielkopolski Park Etnograficzny. Między tradycyjną wsią a teorią i praktyką skansenologiczną*, „Biblioteka Studiów Lednickich”, Poznań 2002, t. 8, s. 18–20.
- ¹⁴ H. Sitschick, F. Ludwig, E. Wetzell, J. Luckert, T. Holding, *Raseneisenerz – auch in Brandenburg ein mineralischer Rohstoff mit bedeutender wirtschaftlicher Vergangenheit*, „Brandenburgische Geowissenschaftliche Beiträge”, 2005, nr 1 (2), s. 122–124; J. Skoczylas, *Wykorzystanie w przeszłości darniowych rud żelaza jako materiału budowlanego*, „Ochrona Zabytków” 2000, nr 53 (2), s. 207.
- ¹⁵ T. Czerwiński, op. cit., s. 33.
- ¹⁶ J. Świąch, ibidem, s. 158.
- ¹⁷ Zob. M. Pokropek, *Osadnictwo i budownictwo*, [w:] *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, red. J. Burszta, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 167.
- ¹⁸ „Na obszarach wylesionych, ale mających w podglebiu miękką, wapienną ‘opokę’ buduje się budynki gospodarcze (obory, stajnie) a czasem i mieszkalne także z kamienia [...]. Materiał ten znalazł szersze zastosowanie w czasie odbudowy zniszczonych wsi po I i II wojnie światowej. [...] Poza tym na terenach lessowych zdarzają się chałupy o ścianach budowanych z gliny mieszanej ze słomą. [...] Tradycja takich chałup występuje również w powiatach: opatowskim, sandomierskim, kozienickim. [...] Domy z gliny mieli budować m.in. ubożsi koloniści niemieccy”, [w:] R. Reinfuss, *Z badań nad budownictwem ludowym w województwie kieleckim*, „Polska Sztuka Ludowa” 1971, nr 2, s. 69.
- ¹⁹ Por. I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1985, s. 32.
- ²⁰ „Za region architektoniczny uważano zatem obszar, na którym dominują formy budowlane i plastyczne o cechach identycznych, bądź podobnych, właściwych dla wydzielonego obszaru”, [w:] M. Gładyszowa, op. cit., s. 279.
- ²¹ J. Szałygin, *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na Mazowszu*, Warszawa 2004, s. 37.
- ²² Zob. M. Kacprzak, op. cit., s. 64–65.
- ²³ Zob. R. Piotrowski, *Wpływ budownictwa holenderskiego na formy budynków wznoszonych po 1945 roku w wybranych miejscowościach Mazowsza płockiego*, „Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu”, 2012, nr 13, s. 117–122; J. Szałygin, *Wykorzystanie gliny w budownictwie ołędzskim na środkowym Mazowszu jako przyczynek do rozpoznania technologii glinobitki*, [w:] *Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja*, Warszawa 2019, red. J. Rulewicz, s. 46.
- ²⁴ B. Dołycka, *Budownictwo ryglowe i glinobite*, [w:] *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, Wrocław 1995, s. 143.
- ²⁵ E. Kowalczyk-Heyman, *Ruda-Skroda. Przyczynek do dziejów rudnictwa żelaza na Wysoczyźnie Kolneńskiej w średniowieczu i na początku doby nowożytnej*, „Studia Geohistorica” 2014, nr 2, s. 85.
- ²⁶ I. Kraczkowska, T. Ratajczak, G. Rzepa, *Kawałkowe odmiany rud darniowych jako materiały budowlane i przykłady ich zastosowań z terenu Polski*, „Ceramics” 2001, nr 6, s. 454–455.
- ²⁷ J. Skoczylas, *Zastosowanie darniowych rud żelaza jako materiału budowlanego*, „Przegląd Geologiczny”, 2000, vol. 48, nr 8, s. 741.
- ²⁸ Por. T. Ratajczak, G. Rzepa, *Polskie rudy darniowe*, Kraków 2011, s. 108–109.
- ²⁹ E. Kowalczyk-Heyman, *Ruda-Skroda. Przyczynek do dziejów rudnictwa żelaza na Wysoczyźnie Kolneńskiej w średniowieczu i na początku doby nowożytnej*, „Studia Geohistorica” 2014, nr 2, s. 85.
- ³⁰ Ibidem.
- ³¹ Por. J. Skoczylas, *Wykorzystanie w przeszłości darniowych rud żelaza jako materiału budowlanego*, „Ochrona Zabytków” 2000, nr 53 (2), s. 206–209.
- ³² Za: J. Jasieńko, A. di Tommaso, Ł. Bednarz, S. Casacci, K. Raszczuk, *Analiza porównawcza – wieże zagrożone zawaleniem w Polsce i we Włoszech: różne przyczyny, podobne problemy*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2015, t. 43, s. 41.
- ³³ E. Wijas-Grocholska, *Wiejska architektura – dziedzictwem kulturowym Stobrawskiego Parku Krajobrazowego*, Opole 2015, s. 16.
- ³⁴ T. Ratajczak, G. Rzepa, op. cit., s. 228–229.
- ³⁵ Ch. Brumann, *Cultural Heritage*, [w:] *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. J.D. Wright, Oxford 2015, s. 414–419; *A Cultural Heritage Application Schema: Achieving Interoperability of Cultural Heritage Data in INSPIRE*, współpraca: C. Fernández-Freire, I. del-Bosque-González, J. Manuel Vicent-García, E. Pérez-Asensio, A. Fraguas-Bravo, A. Uriarte-González, P. Fábrega-Álvarez, C. Parcero-Oubiña, „International Journal of Spatial Data Infrastructures Research” 2013, nr 8, s. 74, 97.
- ³⁶ J. Szałygin, *Na marginesie konferencji „Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja”*, *Nasza deklaracja*, [w:] J. Rulewicz (red.), *Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja*, Warszawa 2019, s. 166.
- ³⁷ J. Skoczylas, *Wykorzystane w przeszłości*, s. 209.
- ³⁸ *Open-Air guide. LWL-Open-Air Museum Detmold. Westphalian State Museum for Rural History and Culture*, eds. J. von Carstensen, H. Stewie, Detmold 2014, s. 81–83.
- ³⁹ M. Imiołek, *Realizacja obiektów kamiennego budownictwa wiejskiego w zamierzeniach Muzeum Wsi Kieleckiej*, [w:] *Rekonstrukcja dawnego budownictwa w rezerwach i skansenach*, „Biblioteka Studiów Lednickich”, Poznań 2006, t. 11, s. 123–124.
- ⁴⁰ D. Zeuner, R. Harris, B. Powell, M. Wall, J. Bell, R. Pailthorpe, *The Collections*, [w:] *Building History. Weald & Downland Open Air Museum 1970–2010 – the first forty years*, red. D. Zeuner, Singleton 2010, s. 89–90.

Streszczenie

Artykuł omawia problem „niekanonicznej” architektury wiejskiej pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego, do której zaliczone zostały przykłady budownictwa kamiennego, glinianego i z rudy darniowej. Pomimo dotychczasowego niskiego zainteresowania wśród badaczy tego typu budownictwem z pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego stanowi ono istotny element pejzażu kulturowego tego obszaru i jest powiązane zarówno z kontekstem historyczno-społecznym, jak i geograficzno-przyrodniczym. Tym samym stanowi istotną część dziedzictwa kulturowego pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego i powinno zostać objęte badaniami konserwatorskimi i etnograficznymi, uwzględniającymi konstrukcje, materiał, techniki budowlane oraz szeroki kontekst społeczny odnoszący się do tego rodzaju architektury.

Abstract

The paper discusses the problem of “non-canonical” rural architecture of the Mazovia–Dobrzyń borderland, which includes examples of stone, clay and bog ore architecture. Despite low previously interest among scholars in this type of architecture from the Mazovia–Dobrzyń borderland, it is an essential element of the cultural landscape of the area and is linked with its, historical, social, geographical and natural contexts. It is therefore an essential part of the cultural heritage of the Mazovia–Dobrzyń borderland and should be targeted for detailed conservation and ethnographic studies accounting not only for their structural systems, materials and construction techniques, but also the broader social context that refers to this type of architecture.

Andrzej Białkiewicz*

orcid.org/0000-0002-6858-5880

Bolesław Stelmach**

Maria J. Żychowska***

orcid.org/0000-0002-2829-0172

Dobra kultury współczesnej. Zarys problemu ochrony

Assets of Modern Culture: An Outline of Conservation Issues

Słowa kluczowe: architektura, ochrona, dziedzictwo współczesne

Keywords: architecture, protection, heritage modern

Okazją do przypomnienia o architekturze drugiej połowy XX wieku była obchodzona w ubiegłym roku setna rocznica powstania Bauhausu – szkoły, która stała się symbolem nowoczesnego podejścia do zasad tworzenia architektury. Obiekty zaprojektowane przez mistrzów i uczniów inspirowały kolejne pokolenia i należały do najważniejszych realizacji XX wieku nie tylko w Europie, lecz także na świecie. Warto zaznaczyć, że na tle modernistycznych tendencji tamtego stulecia trudno wykazać ich istotną formalną odrębność. Celem Waltera Gropiusa było powołanie szkoły, w której dokonano zmiany sposobów projektowania prowadzących do stworzenia nowych jakości w funkcjonowaniu architektury.

Dziś nadal posiadamy duże zasoby architektury z drugiej połowy ubiegłego wieku. Ocena jej wartości, różne metody klasyfikacji oraz sposoby zachowania są wciąż przedmiotem badań i analiz, a zasadność ochrony tego dziedzictwa często bywa kwestionowana. Dużą część tych zasobów stanowią oszczędnie realizowane osiedla mieszkaniowe, pozbawione dekoracji domy, których estetyka nigdy nie cieszyła się specjalnym społecznym uznaniem. Stąd też ich zachowanie nie jest priorytetem dla konserwatorów zabytków i w licznych miejscach znikają albo ulegają dewastacji. Brak akceptacji społecznej dla tego dziedzictwa nasunął pomysł nietypowej kategoryzacji na cztery grupy:

Last year, the centenary of the Bauhaus, a school that has become a symbol of a modern approach to the principles of creating architecture, was an occasion to recall the architecture of the second half of the twentieth century. The buildings designed by masters and students have inspired successive generations and were among the most important projects of the twentieth century, not only in Europe, but also in the world. It is worth noting here that their significant formal distinctiveness is hardly demonstrable against the background of the modernist trends of that century. Walter Gropius wrote that the aim of the school was to change the ways of design with a view to creating new qualities in the functioning of architecture.

Currently, we still have a large number of works of architecture from the second half of the last century, and their value, various ways of classifying, preservation and protection are still the subject of research and analysis. The justification for preserving and protecting this heritage is also often questioned. A large number of these buildings are cheaply constructed housing estates, houses devoid of decoration, the aesthetics of which have never enjoyed peculiar public recognition. Hence, their preservation is not a priority for historical monument conservators and in many places they disappear or are devastated. The lack of social acceptance for this heritage has prompted the idea of categorizing

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** dr hab. inż. arch., prof. Politechniki Łódzkiej, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki

*** prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* *Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology*

** *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch. Associate Professor of the Łódź University of Technology, National Institute of Architecture and Town Planning*

*** *Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Białkiewicz A., Stelmach B., Żychowska M.J. Assets of Modern Culture: An Outline of Conservation Issues. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

Otrzymano / Received: 10.09.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 28.09.2020

doi: 10.48234/WK63ASSETS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

pierwsza obejmuje zachowane obiekty nadal „chciane”, cieszące się uznaniem krytyków i społeczną sympatią, np. imponujący, doskonale wyeksponowany przeszklony gmach Neue Nationalgalerie w Berlinie (Mies van der Rohe, 1962–1968), uznawany za wybitny przykład modernizmu i jedną z kluczowych realizacji XX wieku. Obecnie David Chipperfield przedstawił koncepcję przywracania świetności tej ikonie nowoczesności.

Do drugiej mogą być zaliczane realizacje „niechciane”, które mimo niewątpliwych wartości architektonicznych zostały zburzone. Pierwszym przykładem jest SuperSam, pawilon handlowy istniejący w latach 1962–2006 w Warszawie (Jerzy Hryniewiecki, Maciej Krasiński). Krytyczne podejście i deprecjacja jego walorów estetycznych w połączeniu z bezmyślną komercjalizacją doprowadziły do wyburzenia realizacji o unikatowej architekturze, uznanej przez krytyków za szczególne dzieło ze względu na nowatorską konstrukcję. Drugim, równie spektakularnym wydarzeniem było wyburzenie katowickiego dworca kolejowego oddanego do użytku w roku 1972 (Wacław Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński, Eugeniusz Wierzbicki) – uznawany za arcydzieło obiekt znikł po niespełna 40 latach. Jego unikatowa, wzniesiona z 16 żelbetowych kielichów konstrukcja została zburzona, mimo że budynek wymagał tylko drobnych prac konserwatorskich. Żaden inny obiekt nie wzbudzał tak licznych dyskusji oraz skrajnych emocji. 19 sierpnia 2010 nastąpiła symboliczna sprzedaż jednego z kielichów polskiemu architektowi Tomaszowi Koniorowi, drugi kielich symbolicznie zakupił Bernard Tschumi.

Do grupy trzeciej należą budowle „ignorowane”, których istnienie nie zostało odnotowane jako znaczące dla historii architektury i nie wzbudza zainteresowania lokalnych instytucji konserwatorskich. Ciągłe przebudowywane i przystosowywane do nowych zadań, zmieniają pierwotny, niegdyś modernistyczny wystrój, a dziś – mocno przetworzone – z rzadka przypominają pierwotną bryłę. Przykładem jest dewastacja części tzw. Parceli Senackiej przy alei Mickiewicza (u wylotu ulicy Krupniczej) w Krakowie – jej obecny wygląd wzbudza zainteresowanie jedynie nielicznych. Historia Parceli związana jest z rozbudową Uniwersytetu Jagiellońskiego w roku 1964 z okazji sześćsetnej rocznicy założenia uczelni. Jednym z trzech głównych obszarów inwestycji była właśnie Parcela Senacka, na której ze spadku pozostawionego Uniwersytetowi przez pianistę Ignacego Paderewskiego wystawiono Collegium Paderewianum. Następnie w roku 1973 wzniesiono inny obiekt uniwersytecki, nazwany Małym Paderewianum (Andrzej Lipski, Konrad Wierzbicki). Przed tymi budynkami powstał skwer, na którym w 1976 w uznaniu zasług ofiarodawcy postawiono popiersie Paderewskiego. W roku 2009 zapadła decyzja o realizacji na tym skwerze budynku Paderewianum II; stare Paderewianum obcięto i obniżono. Dziś obydwa budynki stoją zdewastowane.

Ostatnią, znaczącą grupą realizacji są zasoby „tolerowane”, których trwanie jest niepodważalne. Są to np. modernistyczne osiedla mieszkaniowe, które nadal

Ryc. 1. Eksperymentalny budynek typu P2 w Fennpfohl w Berlinie; fot. M.J. Żychowska.

Fig. 1. Type-P2 experimental building in Fennpfohl, Berlin; photo by M.J. Żychowska.

the objects into four groups: the first one including the preserved objects that are still “wanted,” appreciated by critics and popular with society, such as the imposing, perfectly exposed glass building of the Neue Nationalgalerie in Berlin (Mies van der Rohe, 1962–1968). It is considered an outstanding example of Modernism and one of the key projects of the twentieth century. Now, David Chipperfield has presented the concept of restoring this modern icon to its former glory.

The second group may include “unwanted” projects which, despite their unquestionable architectural values, were demolished—such as the SuperSam (designed by Jerzy Hryniewiecki and Maciej Krasiński), a supermarket that stood in Warsaw in 1962–2006. The criticism and depreciation of its aesthetic values, combined with mindless commercialization, led to the demolition of the building whose architecture was unique and which critics considered to be a special work of architecture due to its innovative construction.

Another spectacular example in this category was the demolition of the railway station in Katowice. It was built in 1972 to the design of Wacław Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński, Eugeniusz Wierzbicki. After nearly forty years, the building, considered a masterpiece, disappeared within twenty-one days. Its unique structure consisting of sixteen reinforced cup-shaped pillars was demolished, although the building had required only minor conservation works. No other structure aroused so many debates and extreme emotions. On August 19, 2010, a symbolic sale of of the columns took place: one

Ryc. 2. Dawny skwer przed Collegium Paderevianum i Małym Paderevianum w Krakowie; fot. M.J. Żychowska.

Fig. 2. The former square in front of the Collegium Paderevianum and the Minor Paderevianum in Cracow; photo by M.J. Żychowska.

stanowią istotną część budownictwa mieszkaniowego w wielu krajach Europy, zwłaszcza centralnej i wschodniej. Ich walory urbanistyczne i architektoniczne zaczynają być dostrzegane, ale jeszcze w niewystarczającym zakresie. Dobre przykłady przywracania znaczenia poszczególnym domom i osiedlom z lat siedemdziesiątych można znaleźć w Berlinie¹.

Polskie budynki wielkopłytowe wznoszone były na podstawie doświadczeń zagranicznych, a także studiów i badań prowadzonych w kraju. Obecnie ich stan wymaga interwencji, a przede wszystkim modernizacji, zwłaszcza z uwagi na aktualne standardy funkcjonalne, urbanistyczne, społeczne i kulturowe. Bloki te wznoszono w Polsce od lat pięćdziesiątych aż do początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Technologia była prosta w realizacji, niezależna od warunków atmosferycznych. Stosowano ją w całej Europie, bo pięciokondygnacyjny budynek jednoklatkowy z czterema lokalami na każdej kondygnacji – od robót ziemnych do etapu wprowadzenia się lokatorów – powstawał w cztery miesiące. Na potrzeby budownictwa wielkopłytowego działało około 150 zakładów produkujących prefabrykaty. Rocznie powstawało nawet 142–170 tysięcy nowych mieszkań. Był to więc sposób na szybki rozwój budownictwa mieszkaniowego w Polsce². Dzięki tej technologii osiedla mogły powstawać na terenach nieurbanizowanych. Jakość mieszkań nie była

column was sold to Tomasz Konior, a Polish architect and the other one was bought by Bernard Tschumi.

Another group includes “ignored” buildings, the existence of which has not been noted as significant for the history of architecture and which do not attract the interest of local conservation institutions. Constantly remodeled, adapted to new functions, they change their original layout, once bearing Modernist features, but now processed in such a way that only rarely do they retain their original shape.

One example is the devastation of part of the so-called Senate Parcel in Mickiewicza Avenue in Cracow, whose current appearance attracts the attention of only a few passers-by. The history of the site is related to the extension of the Jagiellonian University in 1964 on the occasion of the sixcentennial anniversary of its establishment. One of the three main areas of development was the so-called Senate Parcel. There, at the end of Krupnicza Street, the Collegium Paderevianum was built from the inheritance left by the pianist Ignacy Paderewski to the Jagiellonian University. Then, in 1973, another university building, called the Little Paderevianum (Andrzej Lipski, Konrad Wierzbicki), was built. A square was arranged in front of these buildings, where in 1976 a bust of Paderewski was erected in recognition of the donor’s merits. In 2009, a decision was made to build the Paderevianum II building on the

wysoka, ale ludzie chętnie się do nich wprowadzali, bo w kontekście kosztownego budownictwa tradycyjnego nie mieli alternatywy. Obecnie w Polsce, według obliczeń statystycznych, blisko 12 milionów ludzi mieszka w prawie 4 milionach lokali znajdujących się w blokach z wielkiej płyty.

Wiek najstarszych budynków zbliża się do 60 lat, a ich użytkowanie planowane było na 50 do 70 lat. Wyliczenia okresu przydatności wielkiej płyty do użytku dotyczyły czasu przebiegu procesu karbonatyzacji, czyli wietrzenia betonu i korozji zbrojenia. W trakcie dyskusji o ich stanie technicznym podnoszona jest kwestia, że sposób łączenia płyt stanowi niewralgiczny punkt ze względu na nierzadko występujący brak dokładności montażu i wynikająca z niego wadliwość połączeń. Jeśli bowiem destrukcji ulega otulina betonowa, to pręty rdzewieją, pęcznią i rozsadzają wielką płytę od środka. Ocieplanie i zabezpieczanie połączeń spowalnia ten proces, można zatem prognozować, że przez najbliższe 50 lat nie powinny wystąpić istotne problemy natury konstrukcyjnej. Warto jednak odnotować, że nie powodowało to katastrof budowlanych, gdyż system wielkopłytowy wymuszał jakość montażu, która w większości realizacji była zachowywana. Ale należy też zaznaczyć, że liczne budynki już od początku miały wady konstrukcyjne.

Jednocześnie zasadniczym problemem eksploatacyjnym jest energooszczędność budynków wielkopłytowych, żaden bowiem obiekt nie jest w stanie sprostać stawianym dziś wymaganiom. Podczas ich realizacji w Polsce obowiązywała norma PN-64/B-03404, w której w zależności od strefy klimatycznej określono współczynnik przenikania ciepła dla przegród zewnętrznych pomieszczeń mieszkalnych oznaczony symbolem $k = 1,25 \text{ W/m}^2\text{K}$ i $k = 1,43 \text{ W/m}^2\text{K}$. Zgodnie z obecnie obowiązującymi przepisami³ współczynnik ten, oznaczony jako U , ma wartość $U = 0,3 \text{ W/m}^2\text{K}$ w przegrodach pionowych⁴.

Problem określenia bezpieczeństwa konstrukcji budynków wielkopłytowych pozostaje od lat w sferze zainteresowania naukowców, w tym politechnik Krakowskiej⁵ i Śląskiej. Odbyło się również kilka konferencji, na których zajmowano się głównie zagadnieniami dotyczącymi bezpieczeństwa konstrukcji istniejących budynków wielkopłytowych i możliwości technicznych ich modernizacji oraz analizami ich aktualnego stanu utrzymania. Od wielu lat te kwestie znajdują się w centrum zainteresowań naukowców z Instytutu Techniki Budowlanej (ITB). Przeprowadzane badania stanu technicznego budynków wielkopłytowych mają na celu określenie stopnia zachowania zasobów mieszkaniowych. W ramach działalności ITB prowadzone są prace badawcze i rozwojowe, ekspertyzy, orzeczenia i opinie naukowo-techniczne oraz informacja naukowo-techniczna. W zakresie kompetencji jest też opiniowanie trwałości, utrzymania i modernizacji obiektów budowlanych z wielkiej płyty. Wyniki pozwoliły na opracowanie poradnika przeznaczonego dla podmiotów zainteresowanych dostosowaniem budowli tego rodzaju do aktualnych wymagań technicznych i funk-

square. The old Paderevianum was truncated and lowered. Both former buildings are still devastated (2020).

A large and significant group of projects is considered to be composed of "tolerated" assets, the existence and continued existence of which is indisputable. These are, for example, Modernist housing estates, which still constitute a significant part of residential housing in many European countries, especially in Central and Eastern Europe. Their urban and architectural values are slowly becoming recognized, but still to an insufficient extent. Good examples of the restoration of individual homes and estates from the 1970s can be found in Berlin.¹

Polish large-panel buildings were erected on the basis of foreign experience, as well as studies and research conducted domestically. Currently, their condition requires intervention, and above all modernization, in particular due to the current functional, urban, social and culture standards.

These blocks of flats were built in Poland from the 1950s until the early 1990s. The technology was quick to implement, regardless of weather conditions. It was used throughout Europe, because a five-story, single-stairway building with four flats on each floor was erected within four months, from earthworks to the stage of tenants moving in. There were about 150 plants producing prefabricated elements for the needs of large-panel construction. Annually, as many as 142–170 thousand new apartments were built. It was one of the methods of rapid housing development in Poland.² The technology enabled construction of housing estates in non-urban areas. The quality of the housing was not high, but people were willing to move there, because in the context of expensive traditional construction, they had no alternative. Currently, according to statistics, nearly 12 million people in Poland live in about 4 million apartments located in large-panel blocks of flats.

The age of the oldest buildings is approaching sixty years, and their use was planned for 50 to 70 years. Calculations of the service lifetime of the large panel concerned the time of the carbonation process, i.e. concrete weathering and reinforcement corrosion. In the course of the discussion on their technical condition, it is indicated that the method of joining the panels is a critical point due to the occasional inaccuracy of assembly and the resulting defective joints. The problem is that if the concrete cover is destroyed, the bars rust, swell and crack the large concrete panel from the inside. Thermal insulation and protection of the joints slow down this process and it is expected that for the next fifty years there should be no significant structural problems. It is worth noting, however, that so far there have been no incidents because of this effect, as the large-panel system required good quality of assembly, which was maintained in most of the projects.

However, it should also be noted that many buildings were constructed with various faults from the start.

cyjono-żytkowych. Powstało 12 opracowań określających sposoby i zasady przystosowania i ich adaptacji do obecnych standardów⁶. Autorem pierwszego zeszytu jest profesor Bohdan Lewicki; jego opracowania naukowe nadal stanowią syntezę wiedzy na temat budynków wielkopłytowych w Polsce⁷.

Badania nad modernizowaniem wielkiej płyty są trudne i kosztowne, ale nie jedyne. Obecnie zwraca się uwagę na problemy wielkiej płyty wynikające nie tylko ze zużycia konstrukcyjnego, lecz także z niskiego standardu mieszkań, gdyż niewielkie powierzchnie lokali są – ze względu na technologię wielkopłytową – trudne do zmiany. Dawne normatywy są nieakceptowane i kwestionowane. Również ten problem jest podejmowany przez naukowców. Prowadzone były i nadal są badania konieczności i sposobów ich profesjonalnej wieloaspektowej rewitalizacji, gdyż jednym z bardziej widocznych zjawisk, zwłaszcza w ostatniej dekadzie, jest dogęszczanie osiedli. Niegdyś zostały starannie zaprojektowane, z uwzględnieniem „przewietrzania” miast oraz istotnej społecznej przestrzeni osiedlowej, teraz ich kompozycja urbanistyczna jest świadomie niszczone: w miejscu trawników czy terenów rekreacyjnych powstają kondominia, przeważnie bardzo starannie grodzone. Stan wielu osiedli z wielkiej płyty z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wymaga interwencji, więc dziś powstają programy ich rehabilitacji, odsłaniające problemy tych miejskich sypialni, w tym występujących w nich zagrożeń społecznych (np. wykluczenia), a także takich czynników zewnętrznych, jak hałas czy dostęp do komunikacji⁸.

Jeden z takich projektów powstał w roku 2011 w Instytucie Rozwoju Miast w Krakowie. Na przykładzie wybranych krakowskich osiedli opracowany został program mający na celu identyfikację i wykazanie istniejących zagrożeń, tak by określić kierunki zmian „blokowisk” w miejsca bardziej przyjazne do życia. Przeprowadzono „procedury walidacji poszczególnych osiedli w oparciu o listę 37 czynników, podzielonych na sześć grup obejmujących takie zagadnienia, jak: problemy społeczne, ekonomiczne, środowiskowe, techniczne, architektoniczno-urbanistyczne oraz ogólnomiejskie”⁹. Analizą objęto 19 zespołów urbanistycznych, wśród których wytypowano 9 wskazanych do objęcia programami rehabilitacji w pierwszej kolejności. Pracami tymi są zainteresowane nie tylko władze, lecz także miliony Polaków, którzy w tych budynkach mieszkają.

Dlatego też poświęcając uwagę realizacjom zespołów mieszkaniowych, wznoszonych w znacznej części z wykorzystaniem technologii prefabrykatów, należy stwierdzić, że ich założenia i plany urbanistyczne oraz architektoniczne były dopracowane, a koncepcje odpowiadały kryteriom masowego budownictwa przemysłowego. Jak się okazuje, nie były to technologie tanie, a produkcja prefabrykowanych elementów była bardzo energochłonna. W świetle przeprowadzonych badań taka kosztochłonność stanowiła wielki mankament tej mieszkaniówki, choć wtedy nie podnosiło się tego tematu.

At the same time, the energy efficiency of large-panel buildings is a fundamental maintenance problem. This is because no such facility is able to meet the requirements set today. During their implementation in Poland, the PN-64/B-03404 standard was in force, according to which, depending on the climatic zone, the heat transfer coefficient “k” for external partitions of residential spaces was determined as $k = 1.25 \text{ W/m}^2\text{K}$ and $k = 1.43 \text{ W/m}^2\text{K}$. According to regulations currently in force (Journal of Laws 02.75.690 as amended),³ this coefficient, marked as “U,” has the value of $U = 0.3 \text{ W/m}^2\text{K}$ in vertical partitions.⁴

The problem of defining the safety of the construction of large-panel buildings has been of interest to scientists for years, including those at the Cracow⁵ and Silesian University of Technology. There were also several conferences, where the leading problems were issues related to the safety of the construction of existing large-panel buildings and the technical possibilities of their modernization, as well as the analysis of their current state of maintenance. Scientists from the Building Research Institute (ITB) have been dealing with these issues for many years. The technical condition tests of large-panel buildings that they conduct are aimed at determining the degree of preservation of this part of the housing stock. As part of the ITB’s operations, research and development works are carried out. The Institute issues expert opinions, scientific and technical statements and opinions as well as scientific and technical information. The scope of its operations also includes providing opinions on the durability, maintenance and modernization of large-panel buildings. These activities have resulted in the development of a guide intended for entities interested in adapting this type of buildings to the current technical, functional and utility requirements. Twelve studies that specify the methods and principles of adaptation to meet the current standards have been developed.⁶ The author of the first issue is Professor Bohdan Lewicki. His scientific studies still constitute a “synthesis of knowledge about” large-panel buildings in Poland.⁷

Studies on retrofitting large-panel buildings are difficult and costly, but they are not the only ones. Currently, attention is paid to the problems of large-panel construction resulting not only from structural wear, but also from the low standard of housing. This is due to the fact that large-panel technology makes it difficult to change the small areas of flats. Previous standards are unacceptable and questionable. This topic is also taken up by scientists. Studies continue on the necessity and methods of professional, multifaceted revitalization, because one of the most visible phenomena, especially in the last decade, is the densification of housing estates. Once, they were carefully designed and taking into account the “ventilation” and the important social space, but now their urban composition is being deliberately destroyed. In the place of lawns and recreational areas, condominiums are built and usually very carefully fenced. The condition of many

Ryc. 3, 4. Obecnie osiedle Krowodrza Górka w Krakowie (dawniej XXX-lecia PRL), widok bloków od strony skrzyżowania ulic Wybickiego i Władysława Łokietka (południowo-zachodniej) oraz jeden z bloków mieszkalnych; fot. M.J. Żychowska.

Fig. 3, 4. The present-day Krowodrza Górka housing estate in Cracow (formerly called XXX-lecia PRL), view of apartment blocks from the side of the intersection of Wybickiego and Władysława Łokietka streets (from the northwest) and one of its apartment buildings; photo by M.J. Żychowska.

Z upływem lat, na skutek zmian w technologii oraz standardów i warunków społeczno-ekonomicznych, osiedlowy typ zabudowy zdezaktualizował się. Ludzie oczekują większych powierzchni mieszkalnych oraz większego komfortu. W dawnych zespołach osiedli następuje dogęszczanie, wypełnianie obiektami o różnej funkcji lokowanymi na każdej wolnej, niegdyś społecznej przestrzeni. Mieszkańcy buntują się, jednak brak uregulowań prawnych przyczynia się do coraz większej degradacji tych zespołów. W takiej sytuacji powstają

housing estates requires intervention and that is why rehabilitation programs for the housing estates made up of large-panel blocks of flats, generally from the 1960s and 1970s, are currently being developed. They are to address the problems of these large-panel urban bedroom communities, such as social exclusion, noise, or access to public transport.⁸

One such project was created in 2011 at the Institute of Urban Development in Cracow. Using selected Cracow housing estates as an example, a program

Ryc. 5. Fragment osiedla Podwawelskiego w Krakowie; fot. M.J. Żychowska.

Fig. 5. Fragment of the Podwawelskie housing estate in Cracow; photo by M.J. Żychowska.

zagrożenia wynikające z braku ochrony konserwatorskiej, którą te zespoły mieszkaniowe powinny zostać objęte. W pierwszym rzędzie należy zdefiniować zasady zabezpieczenia zastanych wartości kulturowych, zabytkowych i estetycznych zespołów urbanistyczno-architektonicznych oraz poczynić próby objęcia ich instytucjonalną ochroną. Bardzo istotnym zadaniem jest więc podjęcie próby pokazania społeczeństwu wartości, jakie zostały stworzone przez poprzednie pokolenia architektów, urbanistów, twórców powojennych realizacji, z których większość posiada istotne walory estetyczne oraz należy już do dziedzictwa kulturowego.

Wydaje się też, że w dobie masowej globalnej migracji konieczne staje się zachowanie istotnych fragmentów niematerialnego dziedzictwa w postaci lokalnych społeczności z ich różnorodną kulturowością ukształtowaną przez wiele lat zamieszkiwania w jakiejś przestrzeni. Nie należy ich niszczyć, bo ich trwanie stanowi niematerialne dziedzictwo społeczne – jest wartością istotną dla lokalnej społeczności, świadcząca o tożsamości miejsca. Warto również zwrócić uwagę na aspekty społeczne. Zmienia się bowiem struktura wiekowa społeczności zamieszkujących te osiedla, następują zmiany pokoleniowe, przybywają nowi mieszkańcy. Wydaje się, że nawet bez konieczności akceptacji przez struktury administracyjne zasiedziałych mieszkańców przybysze mogą otrzymać dostęp do istniejących wartości społecznych miejsca, zespołu, osiedla.

was developed to identify and demonstrate the existing threats in order to define the directions of changes in housing estates consisting of large-panel blocks of flats with a view to making them better and more living-friendly places.

“Validation procedures for individual housing estates were carried out, based on a list of thirty-seven factors, divided into six groups covering such issues as: social, economic, environmental, technical, architectural and urban issues.”⁹⁹ The analysis covered nineteen urban complexes, out of which nine were selected to be included in the rehabilitation programs in the first place.

Not only the authorities, but also the millions of Poles who live in these buildings are interested in these works.

On the whole, while looking at the residential estates built largely on the basis of prefabricated technology, it should be stated that their urban and architectural assumptions and plans were well-thought-out, and within the assumed framework, their concepts met the criteria of mass housing construction. As it turns out, these technologies were not cheap, and the production of prefabricated elements was very energy-intensive. In light of ongoing research, this cost-intensiveness was a major drawback of this type of residential housing, although this topic was not raised at the time.

Over the years, due to changes in technology as well as standards and socio-economic conditions, this type of housing estate has become obsolete. Most people expect larger living spaces and greater comfort. The former housing estates are subject to densification and the development of every free spot formerly occupied by social space. Residents are rebelling, but the lack of legal regulations contributes to the increasing degradation of these complexes. In such a situation, there are risks resulting from the lack of conservation protection of these housing estates.

First of all, it is necessary to redefine the rules of conserving existing cultural, historic and aesthetic values of urban and architectural complexes and to make attempts to place them under institutional protection.

It is therefore highly important to try to show society the values that were created by previous generations of architects, town planners, creators of post-war projects, most of which have significant aesthetic values and already form a part of cultural heritage.

It also seems that in the era of mass global migration, it becomes necessary to preserve significant fragments of intangible heritage in the form of local communities with their diverse cultures shaped over many years of living in a given space. They should not be destroyed, because their existence comprises intangible social heritage—it is an important value for the local community, proving the identity of the place.

It is also worth paying attention to social aspects. The age structure of the communities living in these estates is dynamically transforming, generational changes are taking place, and new residents are arriving. It seems that even without the need for approval by the admin-

Wchodzą w atmosferę struktur mieszkalnych, jeśli im ona odpowiada, zyskując dostęp do specyficznych własności urbanistyczno-architektoniczno-kulturowych, do wartości społecznej danej lokalnej grupy, do własności partycypacyjnych zrozumiałych tylko dla lokalnego, wąskiego kręgu wtajemniczonych i zainteresowanych nimi mieszkańców osiedla.

Jedną z inicjatyw rządowych podjętych w celu pobudzenia społecznej świadomości architektoniczno-urbanistycznej i kształtowania nowych jakości w myśleniu o przestrzeniach wspólnych, a także działania na rzecz wzmocnienia lokalnej tożsamości kulturowej, popularyzacji polskiej myśli architektonicznej i urbanistycznej stało się powołanie w roku 2017 Narodowego Instytutu Architektury i Urbanistyki (NIAiU). Jego zamierzeniem ma być wskazywanie wartościowych rozwiązań planistycznych i architektonicznych, do których zachowania mają zostać stworzone właściwe podstawy instytucjonalne i legislacyjne. Zdefiniowanie i wprowadzenie nowych ram i zasad działań konserwatorskich, przy jednoczesnym przewartościowaniu społecznego pojmowania i zrozumienia potrzeby wspólnych starań na rzecz poprawy warunków i jakości życia w istniejących zespołach urbanistycznych, powstałych w ostatnich 70 latach i nadal stanowiących istotną część zabudowy polskich miast, stanowi podstawę ich dalszej eksploatacji. Dlatego nowe zasady związane z planowaniem urbanistycznym, zapewniającym równowagę pomiędzy zachowaniem zasobów i walorów dziedzictwa a potrzebami społecznymi i gospodarczymi powinny stanowić o aktualnym przekształcaniu przestrzeni. Celem powinna stać się zasada kreacji wspólnej przestrzeni, wspólnego dobra w ramach osiedla czy dzielnicy, w których mieszkańcy mogą czuć się komfortowo, a wysoka jakość całego obszaru zabudowanego powinna stać się dominującym celem strategicznym. Dziedzictwo kulturowe, w którego skład wchodzi też dzieła współczesne, tworzy jedną całość, która musi być chroniona i zachowana wraz z budynkami, infrastrukturą i przestrzenią publiczną posiadającą ogromne wartości, traktowaną jako element podlegający procesowi nieustannych przemian i rozwojowi.

W celu zmiany postulatów i zamierzeń w realne ramy usankcjonowanej prawnie działalności konserwatorskiej w zakresie szeroko rozumianej ochrony dóbr kultury współczesnej, zwłaszcza obiektów architektonicznych, zespołów urbanistycznych, elementów krajobrazowych, które powstały w Polsce po roku 1960, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki tworzy właściwe struktury eksperckie, które podejmują działania systemowe do uregulowania tej bardzo istotnej kwestii.

Zarys kierunku działań i przedsięwzięć można przedstawić w siedmiu zakresach

1. W Polsce od lat pomyślnie rozwija się nurt ochrony zabytków przeszłości oraz ochrony środowiska, zarówno na poziomie dyskursu teoretycznego – doktryn i metod konserwatorskich, jak i działań

administracyjnych struktur osiedli, nowo przyjezdni mogą uzyskać dostęp do istniejących wartości społecznych, urbanistycznych, architektonicznych i kulturowych, do wartości społecznej danej lokalnej grupy, do własności partycypacyjnych zrozumiałych tylko dla lokalnego, wąskiego kręgu wtajemniczonych i zainteresowanych nimi mieszkańców osiedla.

One of the government initiatives undertaken in order to stimulate social, architectural and urban awareness and to shape a new way of thinking about common spaces, as well as to strengthen local cultural identity, popularize Polish architectural and urban ideas was the establishment of the National Institute of Architecture and Town Planning in 2017. Its intention is to indicate valuable planning and architectural solutions, for the preservation of which appropriate institutional and legislative foundations are to be created. For the existing housing estates built in the 1970s and that continue to constitute an important part of the built environment in Polish cities to be used further, it is necessary to define and introduce new frameworks and principles of conservation operations with a simultaneous reevaluation of their social perception and raising awareness of the need for joint efforts to improve the conditions and quality of life in these estates. Therefore, new principles related to urban planning that would ensure a balance between the preservation of heritage resources and values, and social and economic needs, should determine the current transformation of space. The goal should be the principle of creating a common space, a common good within an estate, a district where residents will feel comfortable. The high quality of the entire built-up area should become the dominant strategic goal. Cultural heritage, which also includes contemporary buildings, forms a single entity that must be protected and preserved along with buildings, infrastructure and public space of high value, treated as an element subject to a process of constant change and development.

In order to change postulates and intentions into a real framework of legally sanctioned conservation operations in the field of broadly understood protection of modern culture assets, specifically works of architecture, urban complexes, and landscape elements that were created in Poland after 1960, the National Institute of Architecture and Town Planning creates appropriate expert structures which undertake systemic actions to regulate this very significant and important issue.

The outline of the direction of operations and projects can be presented in seven areas:

1. In Poland, the trend of preserving historical monuments and environmental protection has been successfully developing for years, both at the level of theoretical discourse—conservation doctrines and methods, as well as implementation activities. There are governmental, self-governmental

wdrożeniowych. Istnieją rządowe, samorządowe i społeczne instytucje zajmujące się dokumentowaniem, ochroną i propagowaniem wartości przestrzennych obiektów będących dziełem minionych pokoleń lub stanowiących dzieła natury. Ochrona tych wartości zapisana jest w wielu ustawach i innych przepisach prawnych, zwłaszcza w ustawie o ochronie zabytków¹⁰. Jednak wypracowane definicje, stan i zakres badań, podstawy i wdrożenia metodologiczne, a wreszcie legislacyjne rozwiązania systemowe dotyczą przede wszystkim architektury i urbanistyki do roku 1945. W praktyce rozwiązania legislacyjne i instytucjonalne, nawet formalnie dające możliwość ochrony dóbr kultury współczesnej (czyli dla potrzeb tego artykułu – powstałe po roku 1960), nie chronią tych obiektów.

2. Dobra kultury współczesnej powstałe w ostatnich dziesięcioleciach chronione są pośrednio poprzez zapisy ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z roku 2003, posiłkowanej wspomnianymi ustawami dotyczącymi ochrony zabytków. Wymienione przepisy prawne, m.in. ze względu na brak wypracowanych przez środowisko naukowe doktryn konserwatorskich, właściwych definicji czy metodologii oceny lub delimitacji, nie pozwalają na odpowiednią i kompleksową ochronę dóbr kultury współczesnej.
3. Rysuje się potrzeba stworzenia współczesnego, skutecznego i opartego na solidnych podstawach prawnych systemu ochrony dóbr kultury współczesnej, selekcyonowanych w nawiązaniu do kryteriów określonych w deklaracji ministrów kultury Unii Europejskiej w Davos w roku 2018.
4. Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki z racji zadań statutowych i możliwości merytorycznych predestynowany jest do pełnienia funkcji wiodących w działaniach zmierzających do ochrony dóbr kultury współczesnej. Powinno je zapoczątkować utworzenie Zespołu Ekspertkiego, który przygotuje pogłębione wytyczne i zasady prawne dotyczące ochrony dóbr kultury współczesnej w Polsce. Następnie utworzenie w ramach NIAiU działu, który metodycznie zająłby się tą problematyką, i jednocześnie powołanie Rady Dóbr Kultury Współczesnej przy ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego (RDKW), której zadaniem byłoby opiniowanie dokumentów, propozycji zmian przepisów prawa, przyjmowanie sprawozdań w zakresie stanu dóbr kultury współczesnej, zatwierdzanie propozycji zmian w przepisach prawa, przed przedstawieniem ich ministrowi KiDN, etc. W skład RDKW powinni wchodzić m.in. dyrektorzy NIAiU i NID oraz członkowie Zespołu Ekspertkiego. Obsługa RDKW byłaby prowadzona przez NID.
5. Pilnym zadaniem NIAiU, przy wsparciu RDKW, będzie kwerenda informacji nt. dóbr kultury współczesnej w mediach („Architektura”, „Murator”, „Herito”, prasa lokalna), analiza list dóbr

and social institutions that document, protect and promote the spatial values of objects that are the work of past generations or are acts of nature. The protection of these values is inscribed in a number of acts and other legal provisions, in particular the Act on The Protection and Preservation of Monuments.¹⁰ However, the relevant definitions, the state and scope of research, methodological foundations and applications, and finally systemic and legislative solutions mainly concern architecture and town planning until 1945. In practice, legislative and institutional solutions, even formally giving the possibility of protecting the assets of modern culture, i.e. for the purposes of this paper—created after 1960—do not protect these structures.

2. Modern culture assets created in recent decades are indirectly protected by the provisions of the Act on Spatial Planning and Development of 2003, supported by the aforementioned acts on the protection of monuments. The above-mentioned legal provisions do not allow for an adequate and comprehensive protection of modern culture assets, among others, due to a lack of conservation doctrines developed by the academic community, appropriate definitions or methodologies for assessment or delimitation.
3. There is a need to create a modern, effective system of protection of modern culture assets, one that is based on a solid legal basis, and selected in accordance with the criteria specified in the declaration of the European Union ministers of culture in Davos in 2018.
4. The National Institute of Architecture and Town Planning (NIAiU), due to its statutory tasks and substantive capabilities, is predestined to perform leading functions in operations aimed at the protection of modern culture assets. They should be initiated by the creation of an Expert Team that will prepare in-depth legal guidelines and rules for the protection of modern culture assets in Poland. Afterwards, the creation of a Department within the NIAiU, which would methodically deal with this issue, and at the same time the establishment of the Council of Modern Culture Assets (RDKW) at the Ministry of Culture and National Heritage, whose task would be to provide opinions on documents, proposals for changes in legal regulations, and accept reports on the condition of modern culture assets, approving proposed changes to the law, before presenting them to the Minister of Culture and National Heritage (KiDN), etc. The RDKW should include, inter alia, the NIAiU and the National Heritage Board (NID) directors, together with members of the Expert Team. The RDKW service would be provided by the NID.
5. The NIAiU's urgent task, with the support of the RDKW, will be to procure information on modern culture assets in available publications, media (“Architektura”, “Murator”, “Herito”, the local press) as well as analyze lists of modern culture assets

kultury współczesnej w dokumentach samorządów lokalnych na terenie całego kraju (plany wojewódzkie, plany miejscowe, studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, wojewódzkie i gminne programy ochrony zabytków etc.), również na podstawie ankiet, analizy kryteriów ustanawiania dóbr kultury współczesnej dostępnych w szerokiej literaturze przedmiotu, analizy przepisów prawa, porównania systemów obowiązujących w innych krajach Unii Europejskiej, a także utworzenie krajowej listy obiektów DKW, zaproponowanie kryteriów wprowadzania obiektów na tę listę, wypracowanie i zaproponowanie linii demarkacyjnej pomiędzy ochroną zabytków przeszłości a ochroną DKW, zaproponowanie zmian w legislacji, określenie zasad ochrony DKW, stworzenie platformy cyfrowej zbierającej dane o obiektach DKW.

6. Postuluje się zorganizowanie na początku roku 2022 konferencji poświęconej zagadnieniom ochrony DKW i proponowanych zmian legislacyjnych oraz przekazanie ministrowi KiDN propozycji zmian przepisów prawa.
7. W kolejnych latach RDKW zajmowałaby się monitorowaniem ochrony DKW, uzupełnianiem i zmianami na liście krajowej DKW, opiniowaniem proponowanych przez inwestorów i dysponentów obiektów DKW, zmian w budynkach lub zagospodarowaniu terenów, promocją DKW, udostępnianiem informacji o DKW etc., w zależności od tego, w jaki sposób uda się umocować DKW w przepisach prawa.

W podsumowaniu warto więc stwierdzić, że pełniejsze dostrzeżenie wartości tkwiących w istniejących zasobach XX-wiecznej architektury, ze szczególnym uwzględnieniem kierunku modernistycznego, może wkrótce nastąpić. Niemniej jednak, obok pierwszoplanowych walorów estetycznych, istotnym kryterium staje się ekonomia, która w rezultacie w większym stopniu wpływa na remontowanie, modernizowanie i wykorzystanie, a tym samym na przywracanie do użytku wciąż niedocenianych zabytków.

in local government documents throughout the country (voivodeship plans, local plans, studies of the conditions and directions of spatial development in municipalities, voivodeship and municipal heritage conservation programs, etc.), including on the basis of surveys, an analysis of criteria for establishing modern culture assets available in the extensive literature on the subject, analysis of existing legal regulations, comparison of systems in force in other European Union countries, the creation of a national list of modern culture sites, proposing criteria for introducing sites to this list, developing and proposing a demarcation line between the protection of historical monuments and the protection of modern culture assets, proposing changes in legislation, defining the rules for the protection of modern culture assets, creating a digital platform that would collect data about Modernist buildings.

6. It is postulated to organize a conference at the beginning of 2022 on the issues of the protection of the modern culture assets and proposed legislative changes, and to submit proposed changes to the law to the Minister of Culture and National Heritage.
7. In subsequent years of operation, the RDKW would monitor the protection of modern culture assets, supplement and change the national list of modern culture assets, give opinions on changes in buildings or land development proposed by developers and administrators of modern culture facilities, promote modern culture assets, provide information about modern culture assets, etc., depending on how to establish modern culture assets in legal regulations.

In conclusion, it is worth saying that a fuller recognition of the values inherent in the existing resources of the twentieth-century architecture, with particular emphasis on the modern movement, may soon take place. Even though aesthetic values remain the primary consideration, the economy becomes an important criterion, which as a result will have a greater impact on renovating, modernizing and thus restoring the use of these still-underappreciated monuments.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- 100 Years BAUHAUS – *What interest do we take in Modern Movement today?*, red. Michel Melenhorst, Uta Pottgiesser, Theresa Kellner, Franz Jaschke, Proceedings of 16th DOCOMOMO Germany Conference and 3rd RMB Conference, Berlin 2019.
- Bergdoll Barry, Dickerman Leah, *Bauhaus 1919–1933: Workshops for Modernity*, New York 2009.
- Budynki wielkopłytywowe – wymagania podstawowe. Bezpieczeństwo konstrukcji*, „Instrukcje, Wytyczne, Poradniki” 2002, nr 371, z. 1–12, Warszawa 2002–2003.
- Dębowski Jacek, „Wpływ ukrytych wad wykonawczych

na trwałość budynków wielkopłytywowych”, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr. hab. inż. Wiesława Ligęzy, Politechnika Krakowska 2008.

Jeżak Janusz, *Wielokryterialna analiza dziesiętnastu osiedli zabudowy blokowej położonych na terenie gminy miejskiej Kraków*, Kraków 2011, http://krakow.pl/data/rewitalizacja/27322_0.pdf.

Publikacje prasowe / Press publications

- Dębowski Jacek, *Cała prawda o budynkach wielkopłytywowych*, „Przegląd Budowlany” 2012, nr 9.
- Kalendarium historii dworca w Katowicach*, oprac. T. Mal-

kowski, https://www.bryla.pl/bryla/1,85301,8936060,11_1_11_koniec_Brutala_z_Katowic.html (dostęp: 23 IX 2020).

Klukowska Katarzyna, *Wielka płyta do wyburzenia. W Polsce w starych blokach mieszka 12 mln ludzi*, „Gazeta Prawna.pl” 13 III 2018, <http://serwisy.gazetaprawna.pl/nieruchomosci/artykuly/1110582,bloki-z-wielkiej-plyty-beda-wyburzane.html> (dostęp: 23 IX 2020).

Kursa Magdalena, *Zaskakujący raport o krakowskich blokowiskach*, „Wyborcza.pl” 26 VII 2012, http://krakow.wyborcza.pl/krakow/1,35812,12193366,Zaskakujacy_raport_o_krakowskich_blokowiskach.html#ixzz4GoFbB2VQ (dostęp: 23 IX 2020).

Wesołowska Ewa, *Bloki z wielkiej płyty: do remontu, a może do wyburzenia?*, „Gazeta Prawna.pl” 3 I 2013, <http://serwisy.gazetaprawna.pl/nieruchomosci/artykuly/671628,bloki-z-wielkiej-plyty-do-remontu-a>

-moze-do-wyburzenia.htm (dostęp: 12 IX 2020).

Wielka płyta do remontu. Naukowcy ostrzegają, „Gazeta Prawna.pl” 8 I 2013, <http://serwisy.gazetaprawna.pl/nieruchomosci/artykuly/674598,wielka-plyta-do-remontu-naukowcy-ostregaja.html> (dostęp: 23 IX 2020).

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Bevor der Neubau zur „Platte” wurde, <http://www.museum-lichtenberg.de/index.php/orte/ortsgeschichte/118-bevor-der-neubau-zur-platte-wurde>, (dostęp: 12 IX 2020).

Landesdenkmalamt Berlin: Mietshaus Erich-Kuttner-Straße 9 & 11 & 13 & 15, www.stadtentwicklung.berlin.de/denkmal/liste_karte_datenbank/de/denkmaldatenbank/daobj.php?obj_dok_nr=09040232 (dostęp: 12 IX 2020).

¹ Pierwsze pionierskie prefabrykowane budynki mieszkalne P2 na Fennpfuhl w dzielnicy Lichtenberg przy Mietshaus Erich-Kuttner-Straße 9 & 11 & 13 & 15 objęte są opieką konserwatorską; zob.: <http://www.museum-lichtenberg.de/index.php/orte/ortsgeschichte/118-bevor-der-neubau-zur-platte-wurde> (dostęp: 12 IX 2020); Liste, Mietshaus 9, Obj.-Dok.-Nr.: 09040232, www.stadtentwicklung.berlin.de/denkmal/liste_karte_datenbank/de/denkmaldatenbank/daobj.php?obj_dok_nr=09040232 (dostęp: 12 IX 2020).

² J. Dębowski, *Cała prawda o budynkach wielkopłytowych*, „Przegląd Budowlany” 2012, nr 9, s. 9.

³ Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 12 kwietnia 2002 w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, Dz.U. 02.75.690 z późn. zm., <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20020750690> (dostęp: 12 IX 2020).

⁴ Ibidem, s. 33.

⁵ J. Dębowski, „Wpływ ukrytych wad wykonawczych na trwałość budynków wielkopłytowych”, rozprawa doktor-

ska napisana pod kierunkiem dr. hab. inż. Wiesława Ligęzy, Politechnika Krakowska 2008. Tenże jest autorem także innych publikacji poświęconych tym zagadnieniom.

⁶ *Budynki wielkopłytowe – wymagania podstawowe. Bezpieczeństwo konstrukcji*, „Instrukcje, Wytyczne, Poradniki” 2002, nr 371, z. 1–12, Warszawa 2002–2003.

⁷ J. Dębowski, *Cała prawda*, s. 31.

⁸ M. Kursa, *Zaskakujący raport o krakowskich blokowiskach*, „Wyborcza.pl” 26 VII 2012, http://krakow.wyborcza.pl/krakow/1,35812,12193366,Zaskakujacy_raport_o_krakowskich_blokowiskach.html#ixzz4GoFbB2VQ (dostęp: 23 IX 2020).

⁹ J. Jeżak, M. Nejman, M. Wierzychowski, *Wielokryterialna analiza dziewiętnastu osiedli zabudowy blokowej położonych na terenie gminy miejskiej Kraków*, Kraków 2011, s. 315, http://krakow.pl/data/rewitalizacja/27322_0.pdf (dostęp: 23 IX 2020).

¹⁰ <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20200000282>.

Streszczenie

Ochrona dóbr kultury współczesnej, zwłaszcza obiektów architektonicznych, zespołów urbanistycznych, elementów krajobrazowych, które powstały w Polsce po roku 1960 i są częścią Narodowego Dziedzictwa Kultury, należy do zadań społecznych, które powinny być realizowane przez administrację rządową i samorządową oraz organizacje pozarządowe. Powołanie w roku 2017 przez ministra kultury, wicepremiera prof. Piotra Glińskiego Narodowego Instytutu Architektury i Urbanistyki stworzyło systemowe przesłanki do uregulowania tej kwestii. Zamierzeniem jest podejmowanie działań na rzecz ochrony dóbr kultury współczesnej, w tym wymiany poglądów i doświadczeń zawodowych konserwatorów, architektów i urbanistów.

Abstract

The protection of the assets of modern culture, and in particular the works of architecture, urban complexes, and landscape elements that were created in Poland after 1960 and are part of National Cultural Heritage, is a social task that should be carried out by governmental and local administration and non-governmental organizations. The National Institute of Architecture and Town Planning established by Deputy Prime Minister and the Minister of Culture Professor Piotr Gliński in 2017, created systemic conditions for regulating this issue. The intention is to undertake a series of measures to conserve Modern Cultural Heritage, including the exchange of views and professional experience of conservators, architects and town planners.

Krystyna Paprzyca

Nałęczów. Kształtowanie i rozwój uzdrowiska

Recenzja pracy Natalii Przesmyckiej *Nałęczów. Kształtowanie i rozwój uzdrowiska*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin 2019

Podejmując tematykę całościowego kształtowania zabudowy uzdrowiska Nałęczowa oraz jego rozwoju przestrzennego, Natalia Przesmycka wpisała się w aktualne i wymagające dalszego rozwijania nurty badań. Badania te związane są z przewidywanym wzrostem znaczenia małych miast, które dzięki określonym naturalnym walorom są unikatowe. Temat pracy jest aktualny zarówno w zakresie badawczym, jak i praktycznym. Cele zostały skonstruowane w sposób klarowny. Polegają one według autorki pracy na określeniu przyczyn i mechanizmów uwarunkowań przekształceń przestrzennych i architektonicznych w różnych okre-

sach i skali. W tym celu przeanalizowano przeobrażenia przestrzenne miejscowości na tle uwarunkowań historycznych, gospodarczych i politycznych, a także przekształcenia architektoniczne dotyczące obiektów bezpośrednio związanych z funkcjonowaniem uzdrowiska. Praca stanowi bogaty materiał pomocniczy w pracach planistycznych i architektonicznych; cechuje ją dobry warsztat naukowy, w tym też przyjęta metoda. Układ publikacji jest czytelny: poprzedza ją wstęp, po którym następuje 5 integralnych rozdziałów obejmujących całość analizowanych problemów.

We *Wstępie* zawarto uzasadnienie wyboru tematu, czytelnie nakreślono cel i obszar badań, omówiono stan badań nt. uzdrowiska na ziemiach polskich, a także stan badań związany z uzdrowiskiem Nałęczów. Przyjęta metoda badań – obejmująca analizę materiałów źródłowych i teoretycznych, zarówno w zakresie planowania przestrzennego, jak i w zakresie architektury, zakończona podsumowaniem analiz i syntezą w postaci podsumowania i wniosków – jest prawidłowa. W części I: *Miejscowości o charakterze uzdrowiskowym na ziemiach polskich do 1918 roku – zarys problematyki* autorka zaprezentowała tło historyczne powstawania i rozwoju uzdrowisk na terenach polskich do roku 1918, posiłkując się również przykładami innych uzdrowisk na terenie Europy. Kolejne rozdziały – II: *Uwarunkowania i mechanizmy przekształceń przestrzennych w okresie PRL (1945–1989)*, III: *Obiekty architektury uzdrowiskowej*, IV: *Obiekty uzdrowiskowe powstałe w II połowie XX wieku* – przedstawiają związane z podejmowaną w pracy problematyką rozważania teoretyczne, analizy urbanistyczne, dokumentację fotograficzną, dokumentację kartograficzną. Książkę zamykają *Podsumowanie i wnioski*.

Praca napisana została językiem czytelnym i komunikatywnym. Autorka posługuje się terminologią naukową świadomie i rzetelnie. Informacje o Nałęczowie są wyczerpujące, podane czytelnie i kompetentnie. Materiał fotograficzny został dobrze dobrany i wyeksponowany. Publikacja ma wysokie walory badawcze o istotnym znaczeniu dla nauki.

Ireneusz Płuska

Historia technik budowlanych

Recenzja pracy Jana Tajchmana i Andrzeja Jureckiego *Historia technik budowlanych – fundamenty, rusztowania, mury, więźby, sklepienia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2020, 324 strony

We wrześniu 2020 roku ukazała się niezwykle wartościowa książka autorstwa prof. Jana Tajchmana i dr. inż. Andrzeja Jureckiego *Historia technik budowlanych — fundamenty, rusztowania, mury, więźby, sklepienia*.

Osobowość naukowa prof. Jana Tajchmana jest powszechnie znana w środowiskach konserwatorskich, zwłaszcza z jego licznych publikacji w dziedzinie szeroko pojętej ochrony dzieł sztuki i zabytków. Nie dziwi zatem fakt wydania pierwszego tomu (jak zapowiada wydawca) obszernego opracowania książkowego historii technik budowlanych. Należy przypuszczać, że książka jest efektem wieloletniej działalności naukowo-badawczej i doświadczenia zawodowego Profesora – prekursora współczesnych badań naukowych nad technologią, technikami i materiałoznawstwem historycznych budowli.

Wartość merytoryczna i naukowa książki jest niezwykle wysoka i uważam tę pracę za wyjątkowo potrzebną, by nie powiedzieć: opatrnościową. Takiej pozycji książkowej na temat dawnego materiałoznawstwa i szeroko pojętych technik budowlanych nie tylko polskiego, lecz także europejskiego budownictwa – pod względem tekstowym, a przede wszystkim ilustracyjnym – jeszcze w fachowej rodzimej literaturze nie było. Zebranie wszystkich elementów składowych technik budowlanych, począwszy od posadowienia budowli, na dachach skończywszy, jest nadzwyczaj cennym materiałem kształcącym i informacyjnym przeznaczonym dla szerokiego grona specjalistów zajmujących się budownictwem historycznym i historią architektury, a także dla architektów i konserwatorów zabytków; książka będzie też nieoceniona dla studentów specjalizujących się w konserwacji i restauracji zabytków architektury. Studentom, również podyplomowym, posłuży jako obowiązkowy podręcznik dotyczący elementarnej historycznej wiedzy technologicznej. Szczególnej wartości pogłądowej książki należy upatrywać w licznych, znakomicie opracowanych ilustracjach i egzemplifikacyjnych fotografiach, które autorzy oparli na materiałach źródłowych, co czyni pracę wiarygodną i niepozbawioną kontaktu z historyczną rzeczywistością. Książka jest klarownie napisana i starannie zredagowana, stanowiąc niezbitą dowód, że nawet najtrudniejsze tematy naukowe można wyłożyć prostym językiem, a jednocześnie zajmująco. W opracowaniu można również wyczuć „belferski pazur” Profesora: mimo że przekazuje szczegółowe informacje dotyczące budownictwa zabytkowego, to chciałby jeszcze wyegzekwować od czytelnika wiedzę w zadaniach sprawdzających, podanych na końcu każdego rozdziału.

Książkę uzupełnia bogaty zestaw literatury przedmiotu, który może być szczegółowym przewodnikiem po problemach zabytkowego budownictwa i podpowiedzią, jak można poszerzyć merytoryczną wiedzę historyczną.

Publikacja Jana Tajchmana i Andrzeja Jureckiego powinna jak najszybciej znaleźć się na półce bibliotecznej każdego architekta, historyka sztuki i konserwatora zabytków, jako szczególne, nieocenione źródło wiedzy i podręcznik pomocny w praktyce zawodowej.

Zdzisława Tołfoczek

XIV-wieczne układy urbanistyczne w Małopolsce i na Podkarpaciu

Recenzja pracy Dominiki Kuśnierz-Krupy *XIV-wieczne układy urbanistyczne w Małopolsce i na Podkarpaciu. Stan zachowania, ochrona i rewaloryzacja*, red. nauk. Andrzej Białkiewicz, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2020, 176 stron, 107 rycin, 22 tabele

Publikacja Dominiki Kuśnierz-Krupy – specjalizującej się w historii urbanistyki, planowania przestrzennego i krajobrazu architektonicznego – wyróżnia się na tle poprzednich prac tej autorki znaczącą interdyscyplinarnością. Z jednej strony bowiem jest to dzieło o charakterze pracy historycznej, ukierunkowanej ku mediewistycznej specjalizacji, z drugiej osnowa treści łącznie wskazuje na pragmatyczność tezy i nierzadko hipotez zawartych w dowodzeniu argumentów autorki oraz końcowych konkluzji. Innymi słowy, praca to wyjątkowy przykład łączenia nauk teoretycznych i stosowanych, humanistycznych i technicznych. Najlepszą ilustracją mojej oceny owej koniunkcji jest konstrukcja dzieła, w którym znaleźć doskonale zachowane proporcje między przeszłością, stanem obecnym (zachowania zabytku) oraz przyszłością. Dominika Kuśnierz-Krupa, dokonując uzasadnionej selekcji materiału, wybrała 20 przykładów XIV-wiecznych układów urbanistycznych pozostających w różnym stanie materialnym – od symbolicznych relikwów aż po pomniki średniowiecznej kultury budowlano-technicznej konstytuujące mediewalną archeologię architektury ziem Polski. Kraków, Tarnów, Rzeszów, Przemyśl itd. doczekały się monograficznych opracowań, natomiast Ciężkowice, Grybów, Krościenko nad Dunajcem, Lanckorona, Muszyzna, Myślenice, Nowy Targ, Piwniczna, Proszowice, Skawina, Słomniki, Tylicz (Miastko), Tymbark, Ujście Solne, Dębowiec, Jaślika, Osiek Jasielski, Pilzno, Tyczyn, Żmigród Nowy – długo pozostały *terra incognita* na mapie niewielkich założeń układów urbanistycznych, poza oczywiście wieloma opracowaniami o charakterze przyczynkowym, choć i one ujawniły doniosłość badań nad urbanistyką niewielkich miasteczek bądź osad. Albowiem redakcja recenzowanej książki, na pierwszy rzut oka, ma cechy niejako „klasyczne”. Całość tworzy pięć rozdziałów, a trzonem opracowania jest typologia układów urbanistycznych wspomnianych wyżej 20 kazimierzowskich lokacji.

Dominika Kuśnierz-Krupa jest autorką wielu wartościowych publikacji w wyżej wymienionym zakresie, atoli szczególnie ta recenzowana praca wydaje się

rozwiązaniem modelowym. Jej zasługą jest stworzenie wzorca przekroju urbanistycznego przedmiotowych 20 miejscowości, których badania i analiza uwzględniają program zawarty w tabelach podsumowujących „[...] stan zachowania zabytkowego układu urbanistycznego, czytelność modelu, bieżące formy jego ochrony, funkcjonowanie gminnego programu opieki nad zabytkami oraz wytyczne konserwatorskie związane z jego ochroną i rewaloryzacją” (s. 138). Tym samym tych 20 tabel ukazuje aktualny stan substancji zabytków – rudymentów budownictwa regionalnego. Przeprowadzone badania wykonane przez D. Kuśnierz-Krupę wskazują dowodnie, że kompetentne władze województwa małopolskiego

i podkarpackiego nie dysponują stosowną dokumentacją, która wymaga właściwego uzupełnienia. Co więcej, jak wykazała analiza i doświadczenie autorki, wiele z tych założeń nie zostało do dziś zinwentaryzowanych. Z kolei na podstawie recenzowanej książki można skonstatować, że opracowany przez Instytut Sztuki PAN w Warszawie *Katalog zabytków sztuki w Polsce* stracił dużo na swej świeżości, zwłaszcza w odniesieniu do dawnego województwa rzeszowskiego, czyli obecnego podkarpackiego. Innymi słowy, ustalenia zawarte w niniejszej książce zmienia wiele poglądów, a nawet faktów, nie tylko w historii i konserwacji polskiej urbanistyki, lecz także w naukach historycznych (*architectura militaris*).

Obok modelowej typologii badań nad 20 przykładami XIV-wiecznych struktur urbanistycznych epoki kazimierzowskiej niezastąpionym narzędziem badań D. Kuśnierz-Krupy jest kwerenda archiwalna i z nią związane czynności naukowe. Jak wspomniano, autorka ta ma na koncie liczne książki na omawiany temat, dysponując jednocześnie niezwykle różnorodnym warsztatem naukowym, w tym znakomitą znajomością arkanów archiwalistyki i osobliwymi umiejętnościami sztuki czytania i interpretacji zabytkowych dokumentów kartograficznych.

I w tym miejscu niniejszej opinii dotykamy fundamentalnego problemu – bazy źródłowo-materialnej. Autorka perfekcyjnie opanowała warsztat historyka urbanistyki, dla którego jednym z podstawowych instrumentów są zasoby archiwalne. Tymi narzędzia-

mi posługuje się wyśmienicie, o czym przekonują zgromadzone wyczerpująco zbiory dokumentalne, zwłaszcza – co należy podkreślić – kartograficzne, które mają kapitalne znaczenie dla uzasadnienia toku wywodów, analizy i ostatecznych konstatacji. Dominika Kuśnierz-Krupa dotarła do wszystkich dostępnych w kraju zasobów, a może przede wszystkim do dokumentów powstałych za czasów byłej c.k. monarchii, zgromadzonych obecnie i dostępnych w wiedeńskim Österreichisches Staatsarchiv. Kwerenda w źródłach polskich i austriackich wykonana przez autorkę przyniosła plon niezwykle obfity i zaskakujący, a zastosowane przez nią najnowocześniejsze metody badawcze można uznać za rozwiązania wręcz pionierskie. Obok klasycznej analizy archiwaliów i planów katastralnych, pochodzących głównie z XVIII i XIX wieku, doniosłym sposobem przedmiotowych badań było wykonanie ponad 20 zdjęć lotniczych omawianych układów urbanistycznych. Za sprawą analizy porównawczej stało się możliwe wytyczenie, a czasami odtworzenie owych średniowiecznych założeń, co, zdaniem recenzentki, jest niewątpliwie znaczącym ewenementem naukowym.

Spoiwem całości pracy jest precyzyjna, powściągliwa, a zarazem pełna dystansu narracja, niepozbawiona wszelakoż intelektualno-emocjonalnej wymowy naukowej. Przeto autorka przełamuje utarte dotąd niektóre aksjomaty i twierdzenia naukowe, weryfikuje je na nowo, a zarazem nadaje im cechy nowatorskiej, kreatywnej projekcji.

TULIPAN 'STANISŁAW AUGUST'

Każdego roku tysiące roślin cebulowych zakwita na rabatach i kwietnikach w królewskich łązienkach, a wśród nich tulipany, którym nadano imiona w tym ogrodzie. Tulipan 'Stanisław August' zakwitnie w 2021 roku na kwietniku przed Pałacem Myślewickim.

**Tulip
'Stanisław August'
2020**

ŁAZIENKI
KRÓLEWSKIE

W łązienkach Królewskich nadano imiona następującym tulipanom:

- 'Preludium Chopina' – 2010 rok
- 'Royal Łazienki' – 2017 rok
- 'Marszałek Józef Piłsudski' – 2018 rok
- 'Marcello Bacciarelli' – 2019 rok
- 'Stanisław August' – 2020 rok

ARCHAIOS

www.archaios.pl

art'real

BTM
DR JURKIEWICZ
BADANIA · TECHNOLOGIE · MATERIAŁY

www.btmjurkiewicz.pl

castellum

www.castellum.pl

www.trojanowscy.krasnik.pl

FIRMA KONSERWATORSKA
PIOTR BIAŁKO
ZABYTKI MALARSTWA
RZEŻBY ARCHITEKTURY

www.fkpb.pl

CORNECO.PL
skuteczne zwalczanie szkodników drewna

www.corneco.pl

www.dolinapalacow.pl

DYSKRET

www.dyskret.com.pl

Farby
KABE

www.farbykabe.pl

KEIM

www.keim.com.pl

Kingspan
Insulation

www.kingspaninsulation.pl

MIK
MIĘDZYUCZELNIANY INSTYTUT KONSERWACJI
I RESTAURACJI DZIEŁ SZTUKI

www.mik.edu.pl

RECTOR
SYSTEMY STROPOWE

www.rector.pl

RESTAURO

www.restauro.pl

www.zamek-gniew.pl

PROTEMPUS
pracownia digitalizacji

www.pro-tempus.pl

VisBud
PROJEKT

www.visbud-projekt.pl

CZŁONKOWIE
WSPIERAJĄCY SKZ